

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих

Т. П. Усатенко

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ
УКРАЇНОЗНАВСТВА:
ПЕДАГОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Монографія

Кіровоград-2014

УДК 372.48(477):165
ББК 74.051.1
У.74

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, протокол № 11 від 23 грудня 2013 р.

Рецензенти:

Ничкало Н. Г. — доктор педагогічних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України;

Філіпчук Г. Г. — доктор педагогічних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України.

У.74

Усаєнко Т. П.

Епістемологія українознавства: педагогічний контекст : [монограф.] / Т. П. Усаєнко. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. — 128 с.
ISBN 978-966-189-327-5

Дослідження, вводячи у світ українознавчого знання, ознайомлює з невіддасними часу роздумами над гносеологією та епістемологією, в суголосі з якими здійснюється становлення українознавства; з інтерпретаціями епістемології українознавства постнекласичного типу науки на тлі науково-освітніх змін, когнітивних процесів, моделювання концептосфери. Розкриваючи традиції та інновації, наголошується на багатомірності української педагогічної думки в контексті епістемологічної парадигми гуманітаристики.

Робота написана на основі філософсько-методологічних наукових праць українських і зарубіжних вчених, а також багатолітніх досліджень автора. Подано короткий термінологічний словник.

Для викладачів, учителів, бакалаврів, магістрів навчальних закладів. Прислужиться всім, хто цікавиться проблемами українознавства.

УДК 372.48(477):165
ББК 74.051.1

ISBN 978-966-189-327-5

© Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2014
© Т. П. Усаєнко, 2014
© ТОВ «Імекс-ЛТД», 2014

ЗМІСТ

Передмова	4
УКРАЇНОЗНАВСТВО: ПОШУКИ СМИСЛІВ	7
Традиції й інновації в українознавстві	9
«Розкодовуючи» термін українознавство	21
Самобутність українознавства в контексті методології	29
Українознавча педагогічна думка	36
ЕПІСТЕМОЛОГІЧНЕ ВИДНОКОЛО УКРАЇНОЗНАВСТВА	46
Українознавство крізь призму епістемології та гносеології	46
Українознавча гуманітаристика	51
Когнітивні репрезентації українознавчих знань	60
Концепт <i>кордоцентризм</i>	71
Концепт <i>ідентичність</i>	77
Концепт <i>родинність</i>	91
Концепт <i>батьківство</i>	103
Післямова	111
ЛІТЕРАТУРА	113
СЛОВНИК	123

Передмова

До високої педагогічної науки

Книга, задум якої зароджується в серці талановитого педагога-дослідника, визріває упродовж багатьох років, має довгий вік, її ідеї активно живуть у практиці, стають джерелом нових теорій і концепцій. Такі думки викликає праця доктора педагогічних наук Тамари Пилипівни Усатенко. На нашу думку, неможливо написати передмову до монографії «Українська епістемологія: педагогічний контекст», не звернувшись до життєвого шляху її автора.

Життєві стежини Тамари Пилипівни (від древньої Сіверщини через Житомир до нашої чудової столиці) були осяяні й позначені глибоким прагненням допитливої дівчини пізнати історію своєї Батьківщини, красиву співучу мову свого народу, його неповторні етнопонаціональні традиції, пам'ятки культури. Мимоволі хочеться додати — і душу свого народу, зрозуміти її, заглянути в кожний куточок. Це ті високі людські якості сформували характер і визначили життєвий шлях Тамари Пилипівни Усатенко.

Українська національна освіта як визначальний напрям українознавства — сенс життя доктора педагогічних наук Тамари Пилипівни Усатенко, основа її наукових інтересів і захоплення. Узгоджена з національними ідеями вона десяти років активно і ґрунтовно вивчає педагогічні системи різних країн, аналізуючи, які досягнення синтезувала українська педагогічна думка, одночасно досліджуючи внесок українських мислителів, педагогів у розвиток педагогічної науки. Усвідомленню українознавства як цілісної науки і переконаності в його важливості для національної освіти передували навчання на українському відділенні філологічного факультету педінституту, в аспірантурі на кафедрі українського мовознавства, робота учителем української мови, літератури і німецької мови в сільській школі, викладачем-асистентом у педінституті. Особливу роль відіграла багатолітня праця редактором навчальної літератури з української мови для школи і вищих навчальних закладів у найпотужнішому в 60-х — 80-х роках минулого століття видавництві, відомого нині як «Освіта». У редактуванні навчально-методичного комплексу з української мови Тамару Пилипівну приваблювало глибинне проникнення в творення навчального тексту, когнітивно-психологічна природа сприйняття і засвоєння лінгвістичних смислів, методика їх введення у навчальний процес. У наукових статтях цього періоду, дисертаційному дослідженні з української лексикології (1971), в посібнику «Лексична семантика і розвиток мовлення» (1984) формується авторська концепція вивчення лексичного багатства української мови в системі інтегративного структурування знань. Практичне втілення ідей знаходить вихід у статтях, навчальних діафільмах і грамплатівках.

Вишукані у мріях українознавчі засади майбутніх інтегративних навчальних курсів спонукають Тамару Пилипівну залишити видавничу й редакторську справу і присвятити себе цілковито науці.

До Інституту українознавства, що організовувався в Київському університеті імені Тараса Шевченка, прийшла сформована, переконана, збагачена знаннями фахівець, яка з головою поринула у розв'язання проблем становлення відділу національної освіти. Основним напрямом наукової роботи Тамари Усатенко в Інституті українознавства стали українознавчі дослідження

розвитку українського національного шкільництва. Найбільш важливі праці: монографія «Українська національна школа: минуле і майбутнє (українознавчий вимір)» (2003); статті, присвячені методології українознавства, проблемам української національної школи в діалозі культур; українознавчій парадигмі національної школи, наближеної до домівки, життєдіяльність якої проходить на родинній основі, а також участь у колективних розробках стандарту, програм з українознавства.

В унікальній монографічній праці «Українська національна школа: минуле і майбутнє (українознавчий вимір)», виданій у «Науковій думці» досвідчений науковець робить одну з перших спроб з'ясувати минуле та визначити прийдешнє української національної школи на засадах українознавства. Тамара Пилипівна Усатенко не зважала на те, можна чи не можна досліджувати проблеми українознавства, вітала чи не вітала офіційна ідеологія її напрацювання.

На підставі багатолітнього вивчення цієї винятково важливої проблеми, що має загальнодержавне значення, глибокий науковець робить такий висновок: «Щоб не потрапити в перехідний період до «концептуальної пастки», важливе значення має використання чітко розробленого підходу до національної освіти, який враховує етнонаціональні особливості, але не за рахунок абсолютизації національно-ментального і нехтування універсальним чи навпаки.

Українська національна школа, як одна з провідних ланок освіти, конститується на культурно-історичних засадах, стверджуючи людину вимірний світ, розвиваючи потенційні можливості дитини. Культурно-історична опосередкованість принципів шкільництва проявляється не тільки через синхронні зрізи взаємодії освіти і культури. Культурний чинник передбачає відродження й оновлення традицій минулого та апеляцію до майбутнього, до ідеалів, цінностей, міфів національної культури і універсальних (загальнолюдських) вартостей. Українознавчий вимір національної школи потребує філософії, яка давала б змогу розглядати школу в усій її теоретичній і практичній складності. Українська національна школа покликана створювати умови, за яких учні виростили б особистостями — громадянами України, професійно компетентними, етнонаціонально свідомими, духовними, здоровими, здатними зробити вибір у правовій державі, бути господарями на своїй землі». Тамара Пилипівна не тільки глибоко володіє своєю проблемою, що стала головною справою життя. Вона взірць вченого-енциклопедиста і не лише в питаннях, які спеціально досліджує¹.

Аспіранти під керівництвом Т.П. Усатенко розробляли конкретні українознавчі проблеми. Разом з однокумцями Тамара Пилипівна започаткувала валеологічний напрям освіти на українознавчих засадах, провела всеукраїнський експеримент «Школа нової генерації — українська національна школародина». Значний інтерес у київських освітян викликав науково-практичний семінар «Українознавство», який проводила Тамара Пилипівна в Київському міському Будинку вчителя.

В Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, у відділі виховних систем в педагогічній освіті, де вчений працює уже тривалий час, започатковано нові напрями українознавчих досліджень, які впроваджуються в практику навчання і виховання у професійно-технічній і вищій педагогіч-

¹ Усатенко Тамара Пилипівна. Біобібліографічний покажчик. — К.: Альфа Реклама, 2013. — С. 3-6.

ній освіті. Узагальнений досвід українознавчих пошуків покладено в основу її дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук «Українознавчі проблеми педагогічної думки ХІХ–ХХ століть» (2007).

Що особливо вражає у творчому доробку Тамари Пилипівни? Упродовж 50 років науково-педагогічної діяльності вона жодного разу не залишала своєї улюбленої українознавчої тематики, не відходила від неї, не зраджувала своїм ідеалам. Хоча, зауважимо, це було нелегко в радянські часи, непросто і в добу державності. Адже не є таємницею те, що чимало наших співвітчизників ще не полюбили своєї рідної землі, не стали її справжніми патріотами. Не бракує й нині таких в органах державної влади та управління, у тому числі й в освітніх структурах різних рівнів, і навіть керівників та педагогічних працівників багатьох навчальних закладів.

Дослідження «Епістемологія українознавства: педагогічний контекст» унікальне явище в історії розвитку сучасної педагогічної думки, є продовженням пошуків смислів українознавства, аналізом традиції та інновації в цій галузі наукового знання. «Розкодовуючи» термін українознавство, дослідниця відкриває нові пласти у його пізнанні, самотутність українознавства у контексті інтердисциплінарності.

Цілком закономірним є те, що автор піднімається до сучасного філософсько-педагогічного бачення «епістемологічного виднокола українознавства». Унікальні дослідницькі матеріали, систематизовані у монографії, дали змогу проаналізувати українознавство крізь призму епістемології та гносеології. Розглядаючи на основі інтердисциплінарного підходу українознавчу гуманітаристику, вона здійснює, на нашу думку, надзвичайно важливу когнітивну репрезентацію українознавчих знань.

Як сучасний методолог у дослідженні проблем українознавства Тамара Пилипівна виокремлює чотири концепти: *кордоцентризм, ідентичність, рідинність, батьківство*. Їх змістові характеристики викладено на високому науковому і духовному рівні, що притаманно усім її дослідницьким працям. До такого глибинного рівня бачення цієї надзвичайно важливої проблеми для державотворення може піднятися справжня Українка-учитель, педагог-дослідник, патріот своєї Батьківщини. У лаконічній Післямові Тамара Пилипівна наголошує на особливостях «введення епістемологічних українознавчих знань у виховний і навчальний процес загальноосвітньої, професійно-технічної і вищої школи, що сприятиме оновленню змісту навчання, новим методам подачі матеріалу, а також зумовлює вироблення новітніх підходів у наукових пошуках, знаннєзнавстві, розкриттю значення формування суб'єктних проявів когнітивного виміру». Ми поділяємо висновок автора про те, що «епістемологія українознавства становить лише початковий крок до вивчення педагогічної науки постнекласичного типу її розвитку».

Висловлюємо переконання в тому, що цей виважений і водночас сміливий крок, зроблено науково чесно і високодостоїнно. За ним — широкий дослідницький шлях молодій генерації науковців України. Ідеї цієї книги будуть жити і працювати довго-предовго. Адже педагогічна епістемологія — це перспективний напрям у розвитку сучасної педагогіки та її субдисциплін.

Нелля Ничкало
доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України

УКРАЇНОЗНАВСТВО: ПОШУКИ СМИСЛІВ

Суттєві трансформації суспільно-політичного, філософського, наукового, екологічного, економічного, геополітичного сучасного буття в Україні спричинили істотні зміни в українознавчому теоретизуванні. Українознавство упродовж розвитку зазнало різноманітних змін: періоди його популярності поступалися місцем занепаду, навіть переслідуванням тощо. У переломні етапи, а саме такий період переживаємо на початку тисячоліття, воно осмислюється у контексті нових реалій сьогодення з урахуванням як позитивно-го досвіду, так і стратегічних прорахунків і помилок. Докорінно змінилися уявлення людини про світ, у якому вона існує, про можливість становлення міждисциплінарних, міжгалузевих стратегій, які відкривають інформаційно-комунікативні системи, породжуючи в українознавстві складні, донині невідомі проблеми. Українознавство потребує переосмислення глибинних, сутнісних основ пізнання, охоплення життєсвіту українців, українства, орієнтування не лише на розумне (раціональне), а й на мудре (софійне), емоційне (іраціональне) тощо.

Далекосяжну перспективу розвитку українознавства у XXI ст. мають дискусії щодо його ключових підходів:

Це галузь життя, науки, релігії, філософії?

Наука самостійна чи один із аспектів гуманітарного знання?

Класична, неklasична, постнеklasична?

Цілісна інтегрована чи диференційовані знання?

Самостійний навчальний предмет (дисципліна) чи лише змістове наповнення програм, планів, підручників, посібників?

Домінуючий підхід: проблемний, етнонаціональний, соціо-природо-культурний, ментальний, архетипно-символічний?

Які особливості українознавства серед близьких за значенням україніки, україністики, українології і под., а також серед наук, у яких знання про Україну, українців відіграє роль етнографія, етнологія, суспільствознавство, культурологія, народознавство, краєзнавство?

Сьогодні є й ті, хто, заперечуючи українознавство, намагається довести, що проблема українознавства — це термінологічна проблема, явище ситуаційне, а не закономірний розвиток науки. Інші переконують, що українознавство — це не що інше, як галузь етнографії, етнології, традиційного народознавства та под. Були й такі статті, як «Обережно: українознавство». Тиск на українознавство відчувається і з боку фахівців конкретних наук (істориків, етнографів, етнологів, географів та ін.). Поширювалося й твердження, що українознавство — різновид «колоніальних студій», потреба в яких зникає, здобувши незалежність.

Чи існує взагалі потреба в українознавстві, адже на Заході, мовляв, немає подібних проєктів. Прагнення долучитися до новітніх ідей набирає деколи надто прямиoliniйних форм. Нестримне бажання геть усе «запозичити», «перенести», своє «переглянути», «оновити» відгукується усвідомленою чи мимохітною втратою самостійного, самобутнього національного розвитку. У зарубіжному обігові трапляються пропозиції відповідно «орієнтованої команди», яка упосліджує самі поняття нації, національного, українського. Вони твердять, що нині є тенденція нівелювати саме поняття національна держава, а мовляв, якщо українці дотепер не зуміли її побудувати, то вже

не варто й заходитись. Сучасний світ — це постіндустріальне, відкрите, громадянське суспільство. Українознавчі дослідження засвідчують прагнення українців до пізнання самих себе, своєї культури, державного розвитку. Вся історія українців — постійне протистояння чужій державі, бо втративши державу, вони опинилися під владою чужинців. Українознавство зароджувалося як реакція на бездержавний фактор буття українців. А тому дослідження різних форм етнонаціонального, політичного, державницького життя одночасово з проблемами національної самосвідомості, мови, самопізнання, самоствердження є визначальним завданням українознавства. Українознавче осмислення українського світу — це не тільки осягнення його в суперечностях та розвитку, не тільки відкриття для себе істинного сенсу українськості, а й творення її. Українознавство шукає й обґрунтовує цінності — основи гармонійних відносин між людиною і природою, між людьми, соціальними групами, націями, інноваціями й традиціями тощо [17]. І це зумовлює необхідність нації мати науку про саму себе, незважаючи на те, що певні народи пройшли вже періоди самовизначення, і, можливо, не мають у цьому потреби або здійснюються вони іншим чином. Найголовнішу підвалину українознавства становить неперервність посиленої уваги до нього кожного покоління вчених впродовж більше як декількох століть, попри несприятливі, в багатьох часах — навіть трагічні для дослідників-українознавців наслідки. На сьогодні постають багатоаспектні напрацювання із більшими чи меншими відкриттями, проривами до осмислення українознавства, його різних періодів, тенденцій, течій, постатей, наукових праць. Розкриваються заховані в архівах матеріали XVII–XIX ст., початку XX ст.

Джерельна база в 90-х роках істотно збагатилася завдяки історично справедливій злуці «діаспорного» українознавства з українознавчими напрацюваннями в материковій Україні. Особливу роль у відновленні українознавчих досліджень, теорії українознавства становить активна зацікавленість українознавчими проблемами широкого кола фахівців.

Українознавчі дослідження висвітлюються в журналах Центру українознавства філософського факультету КНУ: «Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка «Українознавство», «Календар-щорічник «Українознавство», «Українознавчий альманах»; у виданнях Інституту українознавства МОН України, зокрема в журналі «Українознавство»; «Українознавчі студії» Прикарпатського ун-ту ім. Василя Стефаника; журналі «Український смисл», заснованого Дніпропетровським національним університетом ім. Олесея Гончара. Проблемам українознавства присвячені монографії, посібники, а саме: В. Крисаченко «Українознавство» Хрестоматія-посібник: у 2-х кн. (1997), П. Кононенко «Українознавство» (1996), О. Таланчук «Українознавство: усна народна творчість» (1998), Т. Усатенко «Українська національна школа: минуле і майбутнє [українознавчий вимір]» (2003), В. Шевченко «Українська філософія в системі українознавства» (2008), «Українознавство» за ред. М. Обушного (2008), Я. Калакура «Українознавче дослідження: теорія та методологія» (2012), Л. Токар «Наукові основи українознавства» (2013) та багато інших.

90-ті роки XX ст. та перші десятиліття незалежності держави позначені появою й утвердженням нового покоління дослідників українознавства, без доробку яких не настав би новий етап в українознавчій науковій сфері та не було б підстав братися за перспективні завдання епістемології україно-

знавчої гуманітаристики. Мова не лише про «метрів», які започаткували нові напрями (І. Бойченко, Я. Калакура, П. Кононенко, В. Крисаченко, А. Місюно, М. Обушний, В. Піскун, Ю. Руденко, В. Сергійчук, Л. Токар, М. Стельмахович, Г. Філіпчук та ін.), а й про тих, хто в ці роки йшов і піднімався слідом, заявляючи свій «власний голос», і тих, хто виступив із неординарними працями: Т. Антонюк, Т. Воропаєва, Л. Горенко, І. Грабовська, Т. Ємець, С. Кагамлик, В. Ковальська, М. Конончук, О. Мостяєв, Л. Сорочук, Г. Усатенко, О. Хоменко, Ю. Фігурний, А. Ціпка, Т. Шептицька, О. Ярошинський та ін. З особливою господарською уважністю маємо підійти до українознавчих розвідок минулих століть, а також праць вчених зарубіжжя, сучасних дослідників, враховуючи методологічно-інтерпретаційні системи науки відповідного періоду (класичного, некласичного, постнекласичного), культури (модерну, постмодерну, постпостмодерну). Радянський період має багато проблем, які потребують вдумливого, а не лише «відкидального» підходу.

Традиції й інновації в українознавстві

В умовах глобалізації та виходу найрозвинутішої частини людства на постіндустріально-інформаційний рівень розвитку посилилися пошуки ефективної моделі модернізації, трансформації економічної, соціально-культурної, освітньої систем, укорінення в національно-цивілізаційну традицію. Українознавство в системі сучасних загальноцивілізаційних тенденцій розвитку державно-націєтворчих процесів розглядається не лише як теоретична наука проблема, але й як підстава для практичних перетворень в суспільстві. Глобалізація з її комп'ютерною революцією, розвитком електроніки, початком інформатизації техносфери планети порушує істотні аспекти не тільки технологій, виробництва, політичних стратегій, культури й вимірів самої людини, її способу мислити, жити в антропологічних перспективах. Глобалізація як формування універсальних, загальнолюдських структур актуалізує також історичну діяльність, пов'язану зі специфічними структурами чи архетипами локальних цивілізацій і національних культур. Сучасний цивілізаційний процес протистоїть тим тенденціям нівелювання національних розходжень, що були характерні для індустріального суспільства, спрямованого на уніфікацію та стандартизацію виробництва, а відтак — більшою чи меншою мірою суспільних відносин [18]. У межах індустріальної епохи така спрямованість заперечувала інтеграційні можливості соціоекономічного розвитку на моноцентричній основі. «У такий спосіб цивілізаційний процес у всесвітньо-історичному масштабі не зводиться до глобалізації. Вона не ліквідує етнічної полісистемності планети і фундаментальної диференціації культур з їхньою ціннісною специфікою й архетипами. Людство було і залишається етнічним архіпелагом. Це і створює опозиційне тіло глобалізації, більш того, викликає зворотну хвилю щодо радикалізації програм загальнопланетарної уніфікації людства» [11, с. 306]. Сучасна Україна — потенційна існуюча держава європейського значення — пов'язана з можливостями, шляхами й результатами культурно-цивілізаційного самоствердження націй у глобалізованому світі й здатністю національної культури продукувати цивілізаційні взірці світового рівня. За таких умов перспектива українознавства полягає в прискоренні його теоретичної і практичної модернізації формування суспільства знань, зайняття свого місця у науковій, освітній системі людства.

Успіх на подолання сучасної духовної кризи українського буття значною мірою залежить не лише від економічного, політичного, соціального стану, але й від теоретичного персоналістсько-кордоцентричного філософування, теоретичного обґрунтування необхідності активізації діяльності людини у новій стилістиці буття, помітні кроки якої уже намітилися й пов'язані у нашому суспільстві з історично черговим, всебічним національним ренесансом [22]. З ним в Україні традиційно постає духовне відродження, мистецтво, література, оновлення методології науки, поцінування своєї рідної землі, поглиблення українознавчих досліджень та, насамперед, буттєве укорінення людини етносу, нації в парадигмі логіки культури як «буття-для-себе», «культури себе», особистісне життєвладування [21]. Буттєве укорінення безпосередньо орієнтує на самовизначення, самоусвідомлення, на національне духовне відродження, формування зрілої національної самосвідомості.

Спробою постановки і концептуального обґрунтування життєвого ствердження людини, пошуків шляхів та засобів укорінення є філософування французької дослідниці С. Вейль (1903-1943 рр.), яка визначає укорінення як найважливішу потребу людської думки, як обов'язок, що об'єктивується, виявляє себе у конкретних актах, діях, справах і ситуаціях, у цілісній життєвій стратегії людини, в інтерсуб'єктивності. Головними шляхами подолання знекоріненості, на думку С. Вейль, є освіта, нова організація праці та суспільного життя загалом [2]. Укорінена у своїй землі, культурі, родинності українська спільнота, що перебуває під впливом глобалізаційних процесів новоєвропейського цивілізаційного розвитку, шукає шляхів подолання викликів, що постали перед нею. Принципове значення для формування нової освітньо-педагогічної парадигми є включеність «світу людини» в структуру знання, враховуючи, що освіта — національно диференційована, а її розуміння пов'язане з антропологізмом філософських вчень, що ментально притаманні національним культурам [23, 24, 25].

Нечіткий статус українознавства в освіті не дає змоги повноцінно впливати на формування цінностей громадянського суспільства; вивчати особливості культури української нації; відродити, зберегти, ввести в навчальні плани заборонену, замовчувану, вилучену імперіями, радянською владою інтелектуальну, мистецьку спадщину українців та представників інших народів, які проживають в Україні; розкрити збережену культуру, нові культурні надбання. Кожен, хто розмірковує над українознавчими питаннями сучасності, вносить своє бачення. Поети означали українознавчі проблеми як: «Україну відкривати в Україні» — Ліна Костенко; «Ми в Україні хворі Україною, на Україні в пошуках її...» — М. Вінграновський; «Слава, біль і досі нерозв'язані питання» — П. Осадчук та ін. Філософи-академіки розмірковують: В. Кремень — «Україна: шлях до себе» [10]. І. Зязюн — «Мій народ, моя Україно! Жодне із творінь людських на Ваших теренах не посміє життям своїм Вас зрадити чи Вас проігнорувати, бо народжені вони для єдиного: Вас вітшувати. Як батька-матір, як рід свій великий, як рідну землю, як свою єдину батьківщину!» [5, с. 307]. Г. Філіпчук — «важливим пріоритетом є українознавча освітня політика. При цьому ставитись до українознавства крізь призму не лише етнографічно-фольклорного бачення, а й приймати його як систему новітніх знань і цінностей про Україну, її народ, землю, природу, історію, культуру, економіку, науку, мистецтво, екологію, філософію, літературу, етику, традицію, віру, політику, право... Бо в пізнанні цих вартостей

знаходяться сила нашого інтелекту, духу, усвідомлення нашого місця і ролі серед народів світу, рівень національної свідомості й гідності. Ця політика криється не лише в українознавчих дисциплінах, функціонуванні національного НДІ і наукових досліджень, а в наскрізному сприйнятті суспільством і державою українознавчих цінностей, так як це унікальне для українства явище вибудовувалося М. Грушевським, В. Вернадським, С. Єфремовим та багатьма іншими сподвижниками української ідеї. А понад усе всі разом, кому не байдужа Україна, оберігаймо і зрощуємо велич української мови, бо в ній — сила і слава України [27, с. 735-736]. С. Бистрицький — «базовою одиницею культурного самоствердження є завжди особливий, історично унікальний світ національного буття. Для нас це світ культури України, українських культурних традицій, українського буття та українського духовного життя, той «життєвий» світ нашої біографії та повсякдення, за межі якого можна вийти лише разом із життям. Його осягнення відповідає загальному самовизначенню нації. Саме в наш час суттєво збігаються досвід індивідуального самоствердження кожного та питання національно-культурної ідентичності, визнання індивідуальних прав людини та процеси національно-політичної легітимізації української спільноти як такої» [1, с. 466].

Українознавство — специфічна інтелектуальна практика пізнання, осмислена система знань про фундаментальні основи українського буття, найзагальніші ментальні сутності, смисли, цінності, оцінки у ставленні до природи суспільства, духовного життя, про досвід у найширшому розумінні. Українознавство несе в собі теоретичну рефлексію, коли предметом пізнання стає не сама культурно-історична реальність, а знання, що її описують. Одночасно українознавство розглядається як науки про Україну: українська мова, українська література, історія України, економіка, етнографія тощо; навчальний предмет, метою якого є засвоєння інтегрованих знань про Україну; напрям наукових досліджень, скерованих на вивчення України як космо-соціокультурного феномена. Проблематика українознавства, починаючи від його витоків і до сьогодні, розглядається або окремо, після розгляду основних різновидів наук, або вписується в контекст наук, що дотичні до України. Дедалі більшої актуальності набуває українознавство, яке балансує на межі глобалізму й етноцентризму, динамічного розвитку різних мовних картин світу та нового типу комунікацій. В умовах багатоаспектності українознавства на нинішньому етапі важливо зберегти всі напрями напрацьованого матеріалу, оскільки ці напрями не виключають один одного, а потребують всебічного аналізу [20].

Вирізнання значущих проблем потребує, насамперед, осягнення феномена українознавства. «Феномен — це рід буття, що показує сам себе, що маніфестує самотутньо сутність у самому своєму існуванні [30, с. 4]. Словник фіксує, що феномен — це рідкісне незвичайне, випадкове явище; про когось надзвичайно видатного; про те, що є особливо визначним, винятковим, що дуже рідко зустрічається. Про людину з рідкісними здібностями, властивостями, нахилами. Філософське явище єдине в своєму роді, взяте в його цілісності; в єдності з його сутністю, й дане нам у досвіді, сприйняття органами чуття. У філософії І. Канта — явище, що осягається досвідом і протиставляється ноумену як «речі в собі», нібито недоступні людському пізнанню [15, с. 575].

Особливості історичної долі України, специфіка ментального культурологічного, соціального, політичного, наукового, освітнього життя «межової культури», «транзитного суспільства» зумовлюють загострену увагу до проб-

лем феноменальності українознавства. Про феноменальність України пише В. Кізіма: «Для України тоталогічні питання завжди були актуальні, оскільки завдяки її особливому геополітичному статусу — «середньому» розташуванню між Європою і Росією, Заходом і Сходом — вона є в певному смислі слова епіцентром геополітичних потрясінь. Зокрема, для неї завжди важливою була проблема самоідентичності, розуміння того, яким чином після численних історичних змін її визначальних складових — території, етнічного складу, державно-політичного устрою (аж до існування в її межах одночасно кількох держав), духовно-культурних і зовнішньополітичних орієнтацій і т.д., — вона все ж залишається «тією самою Україною». Таємниця історичної цілісності України, сутність об'єднуючої української ідеї завжди була в центрі уваги української інтелігенції. Сьогодні різні аспекти проблеми самоідентифікації піднялися тут до рівня інституціональних втілень (питання територіальної, мовної, етнічної, культурно-духовної, історичної ідентифікації). Це свідчить, що тема оновлення «збереження в трансформаціях» з глибини теоретичної рефлексії перейшла у сферу масової суспільної практики і набула безпосередньої актуальності. Саме в Україні вона відчувається особливо гостро» [7, с. 15-16].

Феноменальність українознавства й проявляється в дослідженні його з середини. Осмислення йде від безпосередньої повсякденної життєдіяльності людини, спільноти, а не визначених наукових стандартів у загальноприйнятих, зовнішніх, об'єктивних підходах. Пізнання самого себе, з середини, з внутрішніх відчуттів, знань — складніше, ніж об'єктивні, раціональні методологічно розроблені дослідження. Значних зусиль, особливих знань, підходів, методологій потребують дослідження світу, які є для людини цілісним, самоочевидним, само собою зрозумілим, органічним найближчим буттям. «Як окремії людині нелегко дається знання про себе, так і усвідомлення народом своїх певних якостей та рис є складним, часом драматичним процесом» [13, с. 133]. Українознавство постало як явище, що визначається традиційним для «самосвідомісних» (чи «світоглядних») феноменів обґрунтуванням. Дослідження, пізнання українознавства, самого себе з середини лише окреслюється, а тому передчасно шукати остаточне рішення такого підходу. Прийде час і до цього. Складність українознавства й полягає саме в тому, що вона несе багатовимірність, насамперед, світоглядну основу, відтворену у певних формах поведінки, настанов та уподобань людей, що належать до української нації. Проте українознавство постає і як інтелектуальне осмислення України, українців, українства у вимірах загальнотеоретичної науки та філософії.

Неузгодженість українознавців зумовлена багатьма факторами, започаткованими ще в давніші періоди [19]. Тривалий час невизнання українознавства визначалося суспільно-політичними обставинами: колоніальний стан, залежний від оцінки владних структур держав, у володінні яких були землі України, унеможлививав не лише визнання українознавчих досліджень як самостійної наукової діяльності, інституціоналізацію дослідницької та навчальної діяльності, а й забороняв наукові пошуки, переслідував усіх, хто працював на українській ниві. Перебуваючи тривалий час в умовах імперських, пізніше, радянських «об'єктивних», всеохоплюючих обов'язкових ідеологій, повноцінна і повноправна українознавча наука не могла бути конституційована. Значний українознавчий доробок формувався не завдяки офіційній підтримці та сприянню, а й суперечив цьому процесу. Як зауважує Г. Філіпчук, «дуже

помітною в останній час є тенденція на рівні освітньої політики, інформаційного простору невикористовуваності в понятійному педагогічному апараті вже до певної міри таких ustalених явищ, як: «національна школа», «національне виховання», «українознавство», «історична пам'ять», «національна культура», «рідномовне виховання» тощо. Національна доктрина освіти... далеко не повною мірою отримала умови і шанси для практичної реалізації в державний період» [27, с. 725].

Відродившись у переддень III тисячоліття, українознавство не зосередилося на становленні в концепції новітньої гуманітаристики, а продовжувало розглядатися з позиції загальнонаукової методології класичного типу науки, започаткованої в епоху просвітництва. Пошуки українознавства у природничо-науковій класичній методології породили нові проблеми. В дискусіях науковців, педагогів, філософів, громадських діячів, письменників у 90-х роках ХХ ст. започаткувалася майбутня невизначеність українознавства в теоретичній і практичній методології. Затрималося українознавство в етнографічних (народознавчих) смислах, актуальних для диференційованих наук ХІХ ст. Відсутність затверджених Міністерством освіти програм та підручників з українознавства сприяла поширенню народознавства. Незавершеними залишилися актуальні проблеми неklasичної науки, а саме: інтеграція наук, міжпредметні зв'язки в контексті українознавства.

Українознавство наприкінці ХХ ст. постало в умовах сцентовано організованої теорії ідеологічної методології та розгалуженої системи підготовки кадрів, максимально обмеженої інформації про дослідження проблем методології західноєвропейської й світової науки. Тривала перерваність дослідження українознавства у ХІХ–ХХ ст., заборона українознавчих праць філософів, істориків, лінгвістів, етнографів, етнологів, демографів, педагогів та ін., породили необхідність у критично короткий час надолужити вивчення і поширення відомостей з історії України, освоїти зарубіжні наукові напрацювання, праці українських мислителів, правду про героїв України та ін. Постало надзавдання. У 90-х роках був помітний сплеск інтересу науковців, громадськості до українознавчих проблем. Проблеми українознавства піднімалися на конференціях, у пресі, в наукових інституціях. Проте, серед освітян, науковців, обговорення йшло з погляду класичної академічної природничо-наукової методології, що породило гострі дискусії.

На жаль, тривалий час дослідники українознавчих проблем не чують один одного. Перефразовуючи думку вченого, можна сказати, що дослідники-українознавці подібні птахам, які сидять на віддалених гілках одного й того самого дерева культури людства, — далекі від землі та слабо чують і розуміють один одного. Більшість вимушена приймати на віру їхні відкриття й користуватися плодами їх розуму [4, с. 184]. Так, навіть у новітній час під різними термінами розглядаються українознавчі проблеми, а серед них найбільш поширені — україністика, україніка, українологія та ін. Українознавчі дослідження окреслюють краєзнавство, країнознавство, регіоналознавство, які, при підтримці офіційних установ, розвинулися в самостійні напрямки дослідження. З попередніх часів збереглися найменування тих, хто цікавився, досліджував українознавчі питання — це українофіли, українолюбці, україноведи, народовці; українофільство (народознавство).

Україністика в лоні славістики (русистики, полоністики, богемістики), аналогічно до візантістики, медієвістики; орієнталістики (науки про наро-

ди і країни Сходу: юдаїстика, арабістика, османістика); балканістики (відомості про Грецію, Болгарію, Румунію, Сербію, Боснію, Герцеговину, Албанію та ін.), охоплює комплекс питань, послуговуючись знаннями суміжних наук. Україніка — в музеях, фондах таких бібліотек, як бібліотека Конгресу у Вашингтоні, де зібрано твори мистецтва, книги, присвячені українським проблемам, побутово-етнографічні матеріали. Терміном українософія виокремлюють у філософській культурі конкретну етнософію. Українологія орієнтує лише на науку, відсікаючи глибинні знання народної мудрості, релігійні вірування, повсякденність тощо. Українознавчі студії — наукові дослідження з української тематики, що здійснюються в межах гуманітарних наук — історії, мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, етнології, психології тощо [6].

У XIX ст. збирачів, дослідників, хто цікавився українською культурою, іменували по-різному. У працях М. Драгоманова читаємо: українолюбці; українолюбське письменство; українолюбні кружки в Росії; українолюбці і народолюбці; українолюбство, козаколюбство, народолюбство; українофіли; українофільські вчені; українець зроду, але не українофіл. В його працях поширені терміни, вислови: українолюбець; україноведець; наука про рідний край, малість наукової праці про Україну тощо [3, с. 22-80]. М. Костомаров зауважував, що українофільство (назване так лише в минулому десятилітті) стало прагненням декількох малоросів писати своєю рідною мовою і, разом з тим, вивчати багаті джерела народної поезії. Воно з'явилося у першій чверті XIX ст., поширюючись хоча й повільно, але поступово, розцвіло в Харкові у 1830-х і 1840-х роках, зосередившись у колі молодих університетських людей, потім перейшло в Київ, торкнулося Одеси. З початком українофільського руху пробуджувався в Україні інтерес до народу, його життя, мови, пісні, до звичаїв та обрядів. Українофіли, збираючи фольклорні матеріали, створюючи музеї старовини, проявляли інтерес до народної культури, стояли осторонь політики, доказуючи, що українство — суто культурний рух [9]. З українофілами пов'язане народознавство як явище культурного поступу.

Українолюбство, українолюбці, українофіли, українофільство, утверджуючись у суголосі з загальноєвропейськими процесами націєтворення, формували потреби пізнання свого або інших народів (або ж чужих і свого водночас). Потреби, умови пізнання народу в різних країнах були неоднаковими, як і термінологія, концептуальне поповнення мали свою специфіку. Так у Німеччині наука, яка займається вивченням історії та культури власного народу, має назву «Volkskunde», а наука, яка вивчає інші, переважно неєвропейські народи, раніше відсталі у своєму розвитку, називається «Volkerkunde». Романізованим Франції, Італії, Іспанії притаманні термін «tradizioni (nes) popolari (nes)». У греків існує термін «лаографія» (від laos — народ). Слов'янські народи прийняли терміни «narodopis» (словаки), «ludoznawstwo» (поляки), «народознавство» (українці), «народоведение» (росіяни).

Народознавство, як сфера культурно-історичного досвіду, особливо плідно проявило себе в XIX ст., визначивши в основі своєї діяльності поняття народ, народність, народолюбці, а у назвах патріотично спрямованих громадсько-політичних рухів XIX — початку XX ст. — народництво, народовці, народні бібліотеки, народні будинки, народні збори, народні університети, народні театри, народні школи тощо. Теоретичні основи українського наро-

дознавства означив І. Франко: «Пізнати народ — то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє й минуле становище, їхні фізичні і розумові особливості, їхні інститути й економічне становище, їхні торгівельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами... Безумовно, що в остаточних висновках наших досліджень і розвідок народознавство опирається на згадані науки і, зі свого боку, доповнює їх своїми результатами» [29, с. 254]. Народознавчі дослідження Івана Нечуя-Левицького, М. Маркевича, К. Сосенка, О. Воропая, С. Килимника, Митрополита Іларіона (Івана Огієнка) продовжили наприкінці ХХ ст. В. Скуратівський, В. Мицик, М. Ткач, А. Данилюк та ін. Відродження терміну народознавства у 90-х рр. ХХ ст. було породжене глибинними процесами, інтересом до знань про конкретний народ, який мешкає на теренах України (поляків, угорців, росіян, євреїв, кримських татар, караїмів, болгар та ін.).

У численних етнографічних працях висвітлюються особливості побуту і трудової діяльності, національний характер, психологія, світогляд українського народу та представників національних меншин, історико-культурний досвід конкретного етносу нації, здобутки в галузі навчання та виховання, а також знання свого роду, способи життя й виховання у сім'ї, відомості про отчий край і все, що пов'язане з ним. На жаль, в ряді робіт, особливо тих, в яких пропонується вивчення етнографії в школах, гуртках, товариствах, автори не змогли подолати насаджуваний імперіями погляд на культуру народу як на фольклорно-етнографічний лубок. Не було подолано етнографізм — спрощене тлумачення проблем етнічної, народної культури, повсякденних побутових реалій, традицій, культури хатнього інтер'єру, подвір'я, дозвілля, вечорниць та ін. Інтелектуально-наукова, суспільно-політична думка, мистецькі напрацювання володіють достатнім матеріалом, щоб кардинально оновити етнографічно-побутовий підхід до культури народу, що засвідчують дослідження з етнопсихології (В. Сніжка, В. Павленка, С. Тагліна, А. Бароніна), етносу (Б. Попова, Д. Нельги), етнополітології (Ю. Римаренка).

Високі поняття *Батьківщина*, *батьківщина*, *національна гідність* починаються саме зі знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки, де людина народилася й виросла, де пройшло її дитинство. Вони передаються з покоління в покоління за молоком матері, мелодією народної пісні, багатоголоссям рідної мови. Знання рідного краю духовно збагачує її, виховує нездоланну відданість рідній землі, вчить шанувати свій рід, народ та інші народи, що здавна пліч-о-пліч трудилися в Україні. Край, що визначає основний смисл краєзнавства, в українській мові ототожнюється з отчою домівкою, рідною землею, «сторонньою», яку оспівав не один поет, Батьківщиною. Концепт *край* несе семантичне розмаїття спорідненістю, що й визначило предмет дослідження краєзнавства [16].

Краєзнавство — цілісна, динамічна і нерозривна система, функціонує як географічне краєзнавство; історичне краєзнавство; соціальне краєзнавство. Нині дослідники краєзнавства посилено розробляють наукові засади загальної теорії краєзнавства. Принципове питання теорії, навколо якого точиться дискусія, є питання змісту, об'єкта, предмета краєзнавства. Складність полягає в тому, що в краєзнавстві поєднується акцентованість на широкому колі практичних питань і умоглядність; відверте аматорство й професійність, світоглядні орієнтації. Це зумовлює неоднозначне тлумачення краєзнавства:

наукова дисципліна, метод дослідження, дидактичний принцип, навчальний предмет, метод виховання та навчання.

Вперше в Україні концепт краєзнавство обґрунтував і ввів у науковий обіг та загальний вжиток у 1892 р. І. Франко у праці «Галицьке краєзнавство», яке автор пов'язував з анонімно виданою в Парижі 1853 року працею польського публіциста В. Калінки «Галичина і Краків під польським пануванням», а також спробою А. Шнайдера створити «Енциклопедію краєзнавства Галичини» [28]. Наукові школи в Києві й Харкові наполегливо шукали адекватну назву для напрямку, зосередженому на розкритті особливостей територіального розвитку.

Новий науковий напрям В. Антонович назвав «земельним». Школа Д. Багалія у Харкові підновила дослідження під назву «обласництво», «красиві методи». Істотний прорив у формуванні українського обличчя історичного краєзнавства початку ХХ ст. пов'язаний з ім'ям М. Грушевського. Вчений протипоставив і російськоцентристському і польськоцентристському баченню регіоналізму власний історичний проєкт, який він разом зі своїми науковими школами реалізовував упродовж всього свого життя. Згодом, уже в радянський час М. Грушевський увів поняття «історичне районознавство».

В авангарді дослідження своєї найближчої території, пошуків упорядкування знань про землі та введення цих знань в освіту йшла Німеччина, в якій уже в ХІХ ст. існувала розгалужена система «Heimatkunde». Ідея «малої батьківщини» в Німеччині з'явилася в атмосфері формування регіональної самосвідомості після об'єднання 1871 р. Місцева історія була піднята до рівня національної. У Російській імперії найбільше зацікавлення дослідженням, локальних територій проявляли Фінляндія й Польща, які прагнули поглиблення автономії земель. Ідеї вивчення своєї Батьківщини в європейській педагогічній практиці в природничо-географічному вимірі закладені в реформаторських ідеях Я. Коменського, що спочатку позначилося не на практиці, а лише в теорії викладання. У «Материнській школі» знаменитий педагог твердить, що основи знань про Батьківщину даються матір'ю, коли дитина «взнає, уявляє місце, де вона живе, село, містечко, місто чи замок; коли вона починає розуміти, що таке поле, луки, гора, ліс, річка і т.д.» [8].

Прихильником поєднання в одне ціле батьківщинознавства з природознавством, астрономією, картографією, сумісного вивчення життя людей і природи був Г. Песталоцці. На його думку, з батьківщинознавства має починатися вивчення географії. Такі підходи відповідали ідеям географізму, географічного напрямку в соціології, коли визначальну силу суспільного розвитку бачили в географічному середовищі. Представники цього напрямку вважали, що суспільство в своєму розвитку безпосередньо залежить від природи, від географічних умов місцевості, акцентуючи увагу на впливі людини на природу. Вони намагалися суспільний розвиток, матеріальне, духовне життя пояснити властивостями географічного середовища.

Ідея про необхідність пропедевтичного курсу географії, поєднаного з батьківщинознавством, набула саме завдяки А. Дістервегу. Він показав, яким через Батьківщинознавство має бути знайомство з Вітчизною, а потім — і з усім світом. У Російській імперії, починаючи з середини ХІХ ст., намічається значний інтерес до таких предметів. Напрацювання німецьких педагогів поширювалися в Європі, їхній досвід вивчали. Так, у «Журнале Министерства народного просвещения» за 1863 р. (№ 2) в офіційній частині дається

звіт Авенаріуса про викладання «отчизноведения» в Берні. К. Ушинський, вивчивши у школі Фреліха (Швейцарія) курси Heimatkunde, Vaterlandskunde та Weitkunde, дійшов висновку: «Кращі з цих курсів можна було б надрукувати, й, таким чином, покласти початок запровадженню вітчизнянознавства й у наших школах», однак не копіюючи німецький досвід, а творючи свій» [26, с. 66-72].

У періодиці з середини XIX ст. велися дискусії щодо можливості використання вітчизнознавства, батьківщинознавства у шкільній і дошкільній освіті. Жваво обговорювалися питання щодо належності нової дисципліни до сфер географічного, історичного чи іншого знання. В Російській імперії батьківщинознавство було введено в систему освіти найбільш зацікавленими педагогами. Одним із найталановитіших послідовників школи К. Ушинського був Д. Семенов, який працював, досліджував і творив під керівництвом великого вченого і який, опираючись на педагогічне вчення К. Ушинського, досить детально і повно розробив мету, зміст і методи вивчення «отчествоведения», «отчизноведения», «родиноведения» [14].

У 1864-1869 рр. Д. Семенов уклав 6 томів навчального посібника для учнів «Отечествоведения», у яких розглядалася Росія (Північний край і Фінляндія, Кавказ і Урал, Сибір і Західний край, Туркестан тощо) за розповідями мандрівників та науковими дослідженнями. Ці праці становили собою першу в Росії географічну хрестоматію. Частина статей автор зібрав із робіт різних авторів істориків, мандрівників, географів. Спеціальну статтю для хрестоматії «Загальний характер Малоросії» написав К. Ушинський. Навчальний предмет «Родиноведение» в кінці XIX ст. був поширений у всіх губерніях імперії. «Каталог книг для употреблення в низших училищах вѣдомства Министерства Народного Просвещения и для публичных народных чтений — СПб, 1897. — 158 с.» пропонує навчальні посібники різних губерній (Рязанської, Новгородської, Оленецької), серед них і на Україні (Київської, Чернігівської).

Журнали початку XX ст. дають інформацію, що у першій чверті XX ст. навчальні предмети «Отечествоведение» Я. Руднева, «Родиноведение» Д. Розанова, С. Артакова продовжували входити в навчальні плани. У навчальних посібниках землі України фігурували як частина просторів Росії, Австро-Угорщини чи історичної Польщі. Особливості географії й природи України залишилися поза увагою, але існували галузі географії — географія людини, геоморфологія тощо. У державних навчальних посібниках, підручниках культивувався відвертий етнографізм щодо українців. Особливості життєдіяльності українців, специфіка господарювання і духовно-культурного буття народу на споконвічних для українців прабатьківських землях залишилися поза змістом навчальних офіційних посібників під різними назвами в школах Російської і Австро-Угорської імперій. В умовах бездержавності, заборони української мови в закладах освіти на Україні про повноцінне вивчення не лише культури, історії рідного народу, а й природничо-географічних особливостей української землі — не могло бути й мови. Національно свідомі вчителі використовували найменшу можливість вивчення краю в межах тем, рекомендованих програмою.

Проблеми вивчення України, як своєї Батьківщини, залишалися невирішеними не лише в XIX ст., а й у XX та фактично й на початку XXI ст. Вивчення України як своєї Батьківщини, як сукупність наукових дисциплін про комплекс

сне дослідження українознавства, позначене різними етапами свого становлення. Факти збирання й збереження пам'яток природи, культури відомі з часів України-Русі, але з тієї доби збереглися лише окремі речі, пам'ятки. За часів Козаччини й Гетьманщини у приватних палацах української старшини, монастирях та церквах накопичувалися значні мистецькі твори. У XVIII ст. помічається зацікавлення серед тодішньої освіченої старшини збиранням і збереженням пам'яток української старовини й мистецтва (Апостоли, Капністи, Лизогуби, Полетики, Миклашевські). Цінні колекції старожитностей були зібрані в різницях Києво-Печерського, Київського, Михайлівського та ін. монастирів. В умовах бездержавності XIX — XX ст. приватні діячі, органи міського й земського самоврядування, товариства збирали пам'ятки старовини, започатковували місцеві музеї. Місцеві аматори й меценати засновують музейні збірки різного характеру: Чернігівський музей української старовини, Миколаївський музей живої природи (Акваріум), Київський міський мистецько-промисловий музей, Кам'янецький церковний історико-археологічний музей, Одеський музей степової України, природничо-історичний Полтавський музей губернського земства та ін. Без жодної матеріальної підтримки у 20-х рр. в Західній Україні постали цікаві краєзнавчі музеї: «Гуцульщина» — в Коломиї, «Бойківщина» — в Самборі, «Лемківщина» — в Сяноці, «Стривігор» — у Перемишлі, «Верховина» — у Стрию та ін.

Поширений із середини 20-х років XX ст. краєзнавчий рух гуртувався навколо окружних та районних краєзнавчих музеїв, в яких відображалися особливості природи місцевої території й історії життя людності в ній, починаючи з найдавніших часів до наших днів. Краєзнавча робота 20-х рр. XX ст. на місцях спрямовувалася на збір, вивчення археологічних, історичних, етнографічних, мистецьких пам'яток; вивчення природи, виробничо-технічних ремесел, промислів даної території, розселення народу певного краю. Всі дослідження проводилися ще й для того, щоб краще вивчити виробництво краю, місцеві ринки сировини й збуту.

Краєзнавча тематика в 30-х рр. XX ст. реорганізовувалася на ідеологічний лад з домінуванням історії революції певного краю. Поступово краєзнавство стали усвідомлювати як рух, головною ознакою якого є масовість. Науковці у 20-х рр. дійшли висновку, що краєзнавство є своєрідною галуззю по вивченню країни за територіальним принципом. Теорія краєзнавства визначалася в проблемах: злиття краєзнавства з соціалістичним будівництвом; залучення широких мас трудящих до краєзнавчої роботи, ідеологічна спрямованість краєзнавства. 20-30-ті рр. XX ст. часто розглядають як «зоряний час» розвитку краєзнавства. Спостерігалось швидке інституційоване оформлення осередків «вивчення рідного краю» і теоретичними дискусіями навколо того, чим все-таки є краєзнавство — наукою чи методом. Невдовзі стимульована центром політизація краєзнавства поставила його в опозицію до спадщини дореволюційного батьківщинознавства. В провідній на той час «Педагогічній енциклопедії» говорилося, що «краєзнавчі елементи (місцева географія, етнографія, археологія, фольклор, т. зв. родиноведення) мали деяке місце і в старій школі. Але в цьому краєзнавстві з краєзнавством нашої радянської школи дуже мало подібності. Останнє часто називають виробничим краєзнавством, бо в нашій школі в центрі вивчення стоїть вивчення трудової діяльності людей. Під час вивчення місцевого життя і місцевого виробництва...

Для нашої школи важливе вивчення свого краю не само по собі, а важливо з метою внесення можливого покращення в життя населення» [12, с. 154].

У другій половині ХХ ст. під краєзнавством розуміють «всебічне вивчення порівняно невеликої території (села, району, області, краю) переважно силами місцевих жителів. Основне завдання краєзнавства є систематичне виявлення дослідження й охорона місцевих природних ресурсів, вивчення господарства, історії, побуту та культури населення свого краю. Краєзнавці досліджують і зберігають історію, побут та культуру населення свого краю, оберігають місцеві природні ресурси, вивчають господарство й побут. Організаційними центрами краєзнавчої роботи є краєзнавчі музеї, філіали та відділи Географічного товариства, навчальні заклади, бібліотеки. Краєзнавча робота в Україні оновлюється і посилюється, чому сприяють державні укази, постанови, навчальні посібники. Краєзнавство (ландшафтознавство, довкілля) посідає значне місце в роботі культурно-освітніх установ, є наймасовішою формою позакласної роботи в школі [16].

Наприкінці ХХ ст. ознайомлення з природою своєї місцевості починають на уроках природознавства в 3-6 кл., географії — у 8-9 кл. Паралельно розвивається місцева, підтримана позашкільними заходами, організація краєзнавчих музеїв. Історичне краєзнавство, що стало однією зі спеціальних історичних дисциплін, вивчає історичний процес населеного пункту. Посилений інтерес до рідного краю породив переважно факультативні курси вивчення «малої батьківщини». У 90-х рр. ХХ ст. набули поширення краєзнавчі навчальні предмети про рідний край. У назвах посібників відзначається географічна основа посібників («Рідний край: географія та краєзнавство», або «Географія рідного краю: Дунаєвецький район»), історія, культура («Мій Київ: Історія. Культура. Географія»).

Автори посібників часто конкретизують свій край: «Рідний край: Київщина», «Рідний край — Прикарпаття» та под., або називають лише територію: «Теребовлянщина», «Ніжинщина», «Макарівщина», «Житомирщина», «Дніпропетровщина». Географічно-природничий аспект розкриває навчальний комплекс: підручники «Я і Україна» Н. Бібик та ін., зошити, уроки до цього підручника. Підручники з довкілля В. Ільченко, з математики Н. Мацько побудовані на народознавчих засадах.

Краєзнавчі дослідження в 90-х рр. ХХ ст. зайняли дуже помітне місце в науці. Краєзнавство визначається як сукупність наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження, які вивчають конкретний регіон, район, місцевість, в історичному, географічному, геологічному, етнографічному й інших аспектах. Краєзнавство — це могутній науковий рух з поляризації знань про край, регіон, село та залучення широких мас населення до активної участі у дослідженнях місцевої історії, створенні її літопису. Краєзнавство — це і громадський рух, основними завданнями якого є практичні дії по збереженню історико-культурної спадщини краю, відродженню духовності, історичної пам'яті; формуванню національної самосвідомості й національної гідності, активізація громадської позиції людини.

Країнознавство — комплексне вивчення країн та регіонів, систематизація й узагальнення даних про їх природу і територію, населення та його культуру, господарство, суспільно-політичну організацію, зовнішні відносини, що становлять напрям міжгалузевих досліджень. Основними науковими принципами країнознавчих досліджень є: територіальність, комплексність, конк-

ретність у єдності з глобальністю, гуманістичністю і екологічністю. Залежно від виконуваних функцій склалося декілька різновидів країнознавства: географічне країнознавство, лінгвістичне країнознавство, воєнне країнознавство, країнознавчі міжнародні дослідження. Широкого поширення в освіті набуло лінгвокраїнознавство. Знаковими віхами розвитку країнознавства є географічне, що започатковане в XIX ст. працями К. Ріхтера «Землезнавство», Е. Реклю «Земля і люди» — багатотомне видання, яке й досі вважається класикою країнознавства. Схема країнознавчого дослідження запропонована в 20-30 рр. XX ст., за якою здійснювалися дослідження тривалий час, охоплювала основні проблеми території, забезпечення її природними ресурсами, спеціалізації господарства, кількості та особливостей населення, міського й сільського розселення. У другій половині XX ст. у дослідженнях країнознавства застосовувалися, крім описових, кількісні методи. З часом посилилася необхідність активізації нових різновидів країнознавства, особливо для потреб міжнародних досліджень і туризму: економічно-географічного країнознавства, проблемного країнознавства, культурно-образного країнознавства тощо. Концептосфера сучасного країнознавства охоплює: геопростір і територію, географічне середовище та природні ресурси, соціосферу, культуросферу, політосферу, райони тощо [31].

Сучасний винахід, який дебатують, умотивовується й утверджується в суспільно-науковій свідомості — регіоналістика, регіонознавство. В Україні історична регіоналістика започаткувалася з початку 90-х рр. XX ст. й знаменувалася заснуванням у 1992 р. в Інституті історії України НАН України Відділу регіональних проблем історії України, а в 2005 р. — Центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, який розпочав видавати з 2007 р. свій фаховий збірник наукових статей «Регіональна історія України». Історична регіоналістика України на відміну від історичного краєзнавства — галузь наукових інтересів і досліджень академічних установ, історичних факультетів вищої школи, вчених-істориків, політологів, інших професіоналів, які розв'язують важливі методологічні, теоретичні, міждисциплінарні й практичні аспекти в сфері історичних знань на регіональному рівні відповідно до геополітичної ситуації в сучасному глобальному світі.

Профільним напрямом досліджень регіональної історії України визначають висвітлення концептуальних проблем регіональної історії, присвячених вивченню термінологічних аспектів регіонального дискурсу, сучасних підходів до осмислення феномена регіоналізму, дослідженню кордонів та території України, осмисленню наукової спадщини регіональної історіографії та історичної урбаністики. Дослідження регіону як самостійної просторово-географічної, адміністративно-територіальної, економічної й інституційно-політичної, соціокультурної цілісності визначають предметне поле теоретичної та прикладної регіоналістики.

Отже, становлення краєзнавства, країнознавства, регіоналістики означає увагою наукових, державних, громадських інституцій. Кожен з напрямів хоча й характеризується специфічними об'єктами, принципами та моделями наукових досліджень, а й вони дають підстави на пошук спільних підходів не лише між ними, але й з українознавством.

«Розкодовуючи» термін українознавство

Термін «українознавство», на думку більшості дослідників, увів М. Грушевський, який окреслив його в просторі науки: «Поняття українознавства як дослідження минулого і сучасного українського народу, його властивостей і особливостей, його теорії і різноманітних умов, які впливають на життя і розвиток, могло сформуватися лише поступово і головним чином, протягом минулого століття» [3, с. 82]. Українознавство як науку М. Грушевський виводив з готовності історичних умов до його повноцінного розвитку, тобто ставив існування українознавства в сучасному (для того часу) розумінні в залежність від процесу оформлення української народності, нації, сутності живого процесу українського націєтворення. Проблема постає в тому, що рух теоретичної думки в галузі українознавства, як інтерактивної науки не набув цілеспрямованого пошуку, зусилля науковців зосереджено, в основному, на окремих галузевих дослідженнях [8, с. 7].

Сутність українознавства розкривається, «розкодувавши» смисл, зміст, семантику самого терміну, оскільки у взаємозалежності концептів *Україна*, *знання*, постають глибинні пізнавальні процеси мислення, сприйняття, розуміння сутності всього, насамперед, науки. Україна та її людність формувалися впродовж багатьох віків [10]. Виникали і змінювалися різні види світоглядів — магічний, міфологічний, релігійний, науковий, збагачуючи специфічні типи знань, Україна як геофізичний, геополітичний, локальний феномен світового простору в часовому вимірі досліджувалася, описувалася здавна, починаючи від мандрівників часів Геродота, і в нинішній час — археологами, істориками, антропологами, географами, політологами та багатьма іншими фахівцями.

Те, що донині українознавство не конституюване як наука, в ньому не узгоджено методологічні, епістемологічні засади, існує різнобіб в періодизації, по-різному тлумачаться історичні процеси, підходи щодо введення українознавства в освітній процес тощо, значно зумовлене тривалою «зацикленістю» над проблемами попередніх часів і методологічною обмеженістю підходів, відчуженістю від загальнонаукових теорій пізнання, філософських, а особливо — когнітивних та ін. проблем. Українознавство потребує сучасних теорій, які з огляду на новітні соціокультурні, науково-філософські проблеми мають впливати з філософсько-наукового аналізу. Нові дослідницькі проблеми включаються в простір методологічних, епістемологічних теорій, знань незначних підходів, категорій, породжуючи сподівання, що таїну, яку ховає в собі українознавство, буде «розкодовано», і вчені, освітяни, всі зацікавлені знайдуть узгоджені рішення [12].

Визначальним питанням для розробки епістемології українознавства є науково-філософське розуміння його цілісності, «розкодування» його складових, обґрунтування терміносистем, оскільки в одній і тій самій роботі цілісність може іменуватися як «комплексна система знань», і як «інтегрована система», і як «синтетичність», «системність» тощо [5]. Суголосність українознавства загальноєвропейським процесам засвідчують його оновлені наукові критерії: історико-фактологічні, філософсько-світоглядні, науково-теоретичні, організаційні, економічні, політичні, навчально-педагогічні. Однак етапи розвитку наукових українознавчих знань пройшли шляхи, які не завжди збігаються з етапами розвитку інших національних наук і світової науки загалом. Якщо панівні західноєвропейські вчення XIX ст. здійснювали

експансію об'єктивного знання, максимально відволікаючись від суб'єктивності, то українознавчі знання формувалися в людиномірних процесах фольклорних, етнографічних, етнологічних, мовних тощо.

Друга частина терміну зумовлює осмислення українознавства кризь призму пізнання, знаннєзнавства (розуміння знання, його структури, типів, видів), що спроможні істотно вплинути на повноцінне вивчення, викладання дослідження його, на оновлення змісту навчання, а також підтримати педагога, дослідника в пошуках нових знань та їх презентації учням, студентам. Від того, як розуміють знання, залежать не лише теоретичні філософські, наукові роздуми, а й практичне оволодіння змістом, будовою, типами знання в процесах навчання, трудової, професійної діяльності.

Знання — одне з найбільш невизначених, багатозначних і навіть суперечливих явищ. Відношення знання до дійсності носить багаторівневий і складний характер, розвиваючись як в історії людської культури, так і в процесі індивідуального розвитку особистості. Мислення людини постійно рухається від незнання до знання, від поверхового до більш глибокого, сутнісного і всебічного. І цей процес безкінечний. Протягом усього життєвого шляху людини триває засвоєння результатів пізнавальної діяльності, що ними оволоділо людство у формі понять, суджень, теорій тощо. Перед людиною уся попередня пізнавальна діяльність спільноти постає як знання, яке вона має пізнати, осмислити, засвоїти, застосувати на практиці, розвинути далі. У межах гносеологічних, класичної і неklasичної наукових теорій розроблена оцінка якості знання, що охоплює правильність, узагальненість, системність, конкретність, міцність, обсяг тощо. Йдуть пошуки якості знань епістемології постнекласичного етапу розвитку науки. На різних історичних етапах пізнавальна діяльність (знання) проявляється по-різному: як досвід, навички виробників, мистецтво майстрів (доіндустріальна епоха); механіка, циркуль, машини в єдності з досвідом, навичками, мистецтвом (індустріальна епоха); машинні форми функціонування знань, збагачення досвідом (постіндустріальна епоха).

Педагог нового часу вчить учнів, студентів орієнтуватися в безмежному океані ідей, теорій, концепцій, фактів, даних, усього того, що охоплюється словом «знання». У багатьох працях знання тлумачиться по-різному, на жаль, буває, із застарілих позицій. У словниках знання тлумачиться як обізнаність, наявність відомостей про кого-, що-небудь; сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання, дослідження й т. ін.; пізнання дійсності в окремих її проявах і в цілому [9, с. 641-642]. У наукових працях останніх десятиліть подаються оновлені тлумачення знання: знання є форма репрезентації буття в свідомості, в якій, насамперед, фіксується тотожність свідомості та буття, універсальність знання та його виявлення в чистому вигляді на межі буття та небуття, тобто при гранично широкій постановці філософських проблем. Формується знання як результат пізнання і одночасно є передумовою його подальшого розвитку, вироблення нових знань, що перевершують вихідні й, основне, спрямовані на творчість, на пошуки інноваційних підходів, на розуміння знання як єдності чуттєвості, символізму.

Нині у наукових дослідженнях знання набуло різних значень у тому чи іншому контексті. У широкому розумінні знання — це інформація, яку здобуває людина про об'єктивний світ і саму себе у процесі пізнання і самопізнання. У логіко-епістемологічному сенсі знання — продукт пізнавальної

діяльності людей, виражене у певній науково-символічній формі; ідеальний продукт діяльності людини і людства; продукт особистого досвіду, індивідуальної, пізнавальної діяльності людини. У соціальній комунікації знання — зміст об'єктивного повідомлення, в якому один комунікант передає інформацію іншому, про те, що він знає і вважає за потрібне передати. У контексті когнітивної діяльності людини, спрямованої на засвоєння знань і залучення їх у сферу власного розуму, знання означає все те, що засвоїла людина у процесі комунікації, навчання й виховання, що стає змістом її розумово-мовленевих актів.

Першою данністю в теорії пізнання є знання як основа свідомості, розуміння, пізнання, спадкоємиця ранніх старогрецьких версій *Episteme*, що сформувало епістемологію — філософсько-методологічну дисципліну, в якій досліджується знання як таке, його будова, структура, функціонування і розвиток творить теоретичні картини світу, науки, суспільства, простір концептосфери в інженерії, управлінні, освіті тощо. В сучасній українській мові значне розмаїття однокореневих слів, похідних від знання, що передають найрізноманітніші відтінки пізнавальної здатності: знатися, знати, знавць, знавць, знавство, знавецтво, знавцький, знавєснїти, знавєснїлий, знайомиць, знаття, знатник, знатниця, знаний, знаменитий, визнати, визнання, дізнатися, зазнати, зізнання, незнайомиць, невпізнаний, незнайко, пізнати, пізнання, признатися, упізнати, знаттєлюбність, знахарський, знахарювати. Персоналізацію передають знатник, знахар, знахарка, знаха. Від знати із суфіксом *к* в спільнослов'янській період утворено слово *знак* в значенні «відзначати, помітити» [15, с. 120]. В. Даль у слові *знак* відзначає значення «признаць, примета, отличие; предзнаменование, предвестие»; «чувственное изъясление, обнаружение чего-либо; чувственное доказательство, свидетельство» та похідні від *знака*: «знаковий, знакомый, знакомец, знакомка, знакомство» та ін. [4, с. 687]. В. Петрушенко, посилаючись на В. Даля та М. Фасмера, підкреслює, що російське *знание* є похідним від слова «знадьба» — знак, позначка [7, с. 26]. Система інтелектуального простору побудована переважно в грецьких (латинських) термінах «софія» (філософія), «логія» (філологія), «графія» (етнографія), в українській мові — у знавстві; знавєцтві. В класичній та некласичній парадигмах наук українознавство не осмислювалося в усій розмаїтості, закладеної в його «знавстві».

Парадигма ХХІ ст. висунула на авансцену гуманітарних наук нові «знавства» в соціальному, релігійному, культурному, виробничому житті, які сформувалися у попередні десятиліття, але перебували на периферії наукового пошуку та не привертала уваги наукового співтовариства (деякі існували як автономні «відламки» західної науки, окремих оголосили забобонами, інших заборонили). В середині ХХ ст. утвердилися суспільствознавство, лінгвокраїнознавство, шевченкознавство, франкознавство, лєссєзнавство, грушевсьєзнавство як літературні, історичні наукові дослідження. У Польщі в професійно-технічну освіту введено курс «Заводознавство». Поширення набули в загальноосвітніх школах навчальні предмети про свій рідний край: «Київщинознавство», «Гуцульщинознавство», «Харківщинознавство» та под., що розкривають історичне, промислово-географічне чи літературно-етнографічне красназнавство. Семантика «знавство» розкривається в лексико-семантичній групі однокореневих слів: знання, знати, знати, знавць, знавць, знавєснїти, знаття, знатник, знатниця, знатність, знатно, знатниця, знатник, знахар,

знатний (розвинений, видатний), знатися, знаний тощо. *Знавецтво* термінологічно використовується у мистецтві, де означає володіння практичними знаннями, необхідними для визначення достовірності мистецького твору, його авторства, часу та місця створення. *Знавство* не введено в 11-томний «Словник української мови», але вживання його в науковому просторі (природознавство, суспільствознавство, народознавство, релігієзнавство) свідчить про його містку смислову сутність — як абстрактну, так і конкретну.

Тривалий час пізнавальна діяльність розглядалася як готове знання, яке людина повинна засвоїти, застосувати на практиці, розвинути далі. Оскільки знання існують поряд з реальністю, то в освіті утвердилася практика ставитися до знання, як до такого, що саме собою розуміється, в той час, як знання належить до фундаментальних проблем філософії, входячи до тієї сукупності категорій, які виконують роль основного каркаса усього та будь-якого філософування. Актуальними постають проблеми знання в умовах глибоких трансформацій освіти, особливо в процесах наповнення змісту освіти національним українознавчим змістом. Нові підходи ґрунтуються на вмінні розумно і виважено користуватися вже накопиченим суспільним знанням, здатності людини творчо його примножувати, спиратися на нього у своїй життєдіяльності. У системі методологічних настанов сучасної філософії, науки, освіти знання залишаються засадничими. Нова педагогічна парадигма, сформульована ЮНЕСКО («Вища освіта в XXI столітті: підходи і практичні заходи»), орієнтує на усвідомлення такого майбутнього, в якому знання відіграватимуть вирішальну роль. Серед численних критеріальних визначень суспільства центральне місце посідає його характеристика як «інформаційне суспільство», «суспільство знань». Шукають шляхи до суспільства знань, що формується у взаємодії науки, освіти, новітніх технологій. Іде перегляд, переосмислення, оновлення досвіду: набуття знань (навчання), передачі знань (викладання), відкриття і створення нових знань (дослідження), сприяння поліпшенню якості знань (забезпечення якості освіти), а також їх використання у професійній діяльності, навчанні. Нових ідей, аналогій, класифікацій вимагає світ, який швидко змінюється від зіткнення нових цінностей і технологій, геополітичних, економічних відносин тощо. Все це актуалізує інтерес до компетентності, оскільки, як показує досвід, саме через компетентність визначається особистий розвиток фахівця, його готовності до професійної діяльності та активної участі в житті суспільства [2].

Використання знань у професійній діяльності тісно поєднується з проблемами компетентності. Саме через компетентність визначається особистий розвиток фахівця, його готовність до професійної діяльності та активної участі в житті суспільства. У структурі компетентностей (спілкування рідною та іноземною мовами; математична компетентність; базові компетентності в галузі науки і техніки; цифрова компетентність; компетентність навчатися вчитися; міжособистісна, міжкультурна, підприємливість, культурне самовираження) виділення знання зумовлює посилену увагу до процесів пізнання, розуміння, мислення.

Компетентність як інтегративний результат зміщує акценти з накопичення нормативно визначених знань до формування здатності практично використовувати знання, вирішуючи нестандартні ситуації у професійній діяльності. Компетентнісний розвиток особистості відбувається не тільки у процесі навчання та спеціально організованих заходів, спрямованих на професійний

розвиток особистості, а й у результаті професійної діяльності, під впливом родини, культури, політики, неформальної освіти. Спостерігаються тенденції до розробки певної ієрархії компетентностей: базові, загальнопредметні, предметні.

Якщо компетентність (компетентності) є набуттям реалізаційної здатності особи до ефективної діяльності, то компетенція (компетенції) є надані особі повноваження. Визначення компетентностей і компетенцій сприяють осмисленню проблем педагогізації людського буття у відношеннях людина — людина, людина — природа, людина — суспільство, людина — космос, що важливо в оновленні українознавчих знань.

Компетентність постає як інтегральне та динамічне поєднання знань, розуміння, умінь, цінностей, здібностей та інших професійно-особистісних якостей, сутність яких охарактеризована в працях В. Лугового, Н. Ничкало, Т. Десятова, О. Савченко, В. Радкевич, І. Бега та ін. Виділення знання у структурі компетентностей зумовлює посилену увагу до процесів мислення, пізнання. Дослідження українознавства з погляду знаннєзнавства розширює, збагачує ландшафт його ідей, теорій, концепцій, фактів, даних усього того, що охоплюється концептом *знання*. Знання є основою педагогічної дії усєї освіти. На знаннях будується наукознавство, перехреснюються найважливіші проблеми релігії, філософії, культури, епістемології та гносеології, феноменології, людського інтелекту, людської екзистенції, мови, навіть певні аспекти інтимних сторін.

Важливою проблемою знаннєзнавства є питання джерельної бази українознавчих знань. Українознавчі знання формувалися в топологічній приналежності до європейської науко-методологічної традиції. Пройшовши паралельно з нею певні етапи, однак, тримаючи периферійність щодо метрополії, українознавчі знання отримуються з багатьох джерел, у різних видах, типах, способах знань (логічних, софійних, аксіологічних, когнітивних тощо). Крім того, українознавчі знання виникають і функціонують у різноманітних позанаукових формах осягнення української дійсності (практична життєдіяльність, фахова діяльність, тасмнознавчі знання), а також у відомостях про багатопочатковість світу (земля, вода, повітря, вогонь, людина); про суспільство як мовно-інформаційну єдність людей, які мають різні здібності; про людину, якій властиве стихійне, природне, суспільне, особистісне одночасно. Українознавство вибудовувалося суголосно знань зарубіжних логоцентричних філософських вчень, а також української філософської думки, з урахуванням Києворуської любові до мудрості: вчення про мудрість киево-могилянця Х. Євлевича — «повернення до свого»; «не цуратися в Україні українськими свитками» — Л. Барановича; філософії Г. Сковороди; намаганнями рухатися до України не через Варшаву, Москву чи Берлін, як писав В. Липинський.

На сучасному етапі розвитку українознавства активізуються моральні (етичні) знання, основа яких добро і зло розглядаються в практичних діях, моральних вчинках і поведінці. Вхідження правового знання в українознавство спрямовується на саморегулювання правовими нормами соціальної поведінки. На сучасному рівні розвитку наука включає знання людиномірних систем.

Ціннісні та етичні аспекти знання посіли важливе місце в сучасних українознавчих наукових дослідженнях, відчутна «філософізація» українознавчих знань, які починають формуватися серед філософських проблем свідомості

пізнання та «узнавання» світу, черпаючи знання з когнітивних наук, еволюційної біології, нейрофізіології, кібернетики, звертаючись до проблем співвідношення біологічного та соціального в людині. Щодо часткового знання, то майже завжди можна окреслити джерело його виникнення: побачив, вивчив, почув від людей тощо. Проте є такі знання, по відношенню до яких посилання на конкретне джерело неможливе. Це знання гранично широкого рівня, наприклад, про виникнення світу, смерть або безсмертя. За таких умов спроможні сказати про щось, лише те, що воно «є». В інших ситуаціях кажуть: «мені здається», «я впевнений у тому, що», «на мою думку», «гадаю, що так», «мені важко припустити щось інше». В. Петрушенко відзначає, що знання або фокусується на певних сенсоутворювальних принципах (початках, орієнтирах, еталонах), або залишається розмитим, непевним, трансформуючим у бачення, гіпотези, проблеми, припущення, помилки, гадки [7].

Знання про навколишній природний і суспільний світ на перших кроках людської історії сприймалося кожним новим поколінням як одвічно готова сукупність «рецептів і правил» застосування знарядь і прийомів трудової напруги. Хранителі родового досвіду — «старійшини» первісних родоплемінних спільнот передавали цей досвід як деяку незмінну «данність» — священну «традицію», що розкривалася в системі міфологічних уявлень. Багата українська міфологія — свідчення цьому.

Дослідження знання ведуть до сакраментальної проблеми істини, над якою філософствували мислителі здавна. Знання як надбання розуму осмислювали античні філософи Сократ, Платон, Аристотель, які розрізняли об'єктивне знання і суб'єктивне знання, встановивши дихотомію знання/незнання (неосвіченість, необізнаність людини про світ, про саму себе). В афінсько-платонівській традиції, яка незалежна ні від людини, ні від людства постанала істина в різних проявах, укріплюючись як гносеологічна категорія. Про це свідчить і значення цього поняття — «*ist*», «*est*», тобто є. Це означає, що знання (гносиз), яке презентує істину, презентує те, що існує, має буттєвість, мається на увазі. В античній парадигмі філософування маємо справу із зовнішнім щодо пізнавального суб'єкта існуванням істини. Джерелом істинного об'єктного пізнання є, за Платоном, ідеї, представлені числами, геометричними фігурами, загальними поняттями. Істина гносеологічно завоювала пізнавальне поле, стала методологією, на основі якої з'явилася наука.

Глибокі духовні джерела привнесло в пошуки істини християнство. У середньовічній парадигмі західноєвропейської культури істина (знання) тлумачилася як спосіб життя, перебуванням лише в тексті Святого Письма. Духовне, символічне, а не буквальне прочитання Божественного одкровення є спеціальним вмінням, навіть мистецтвом, методика якого розроблялася представниками Олександрівської школи (вони називали цю методику «екзегетикою»). Осягнути Божественну істину допомагали фахівці — вчені, ченці, що володіють «секретами» розкриття «скровенного», в монастирських школах (схоли) у ранньому середньовіччі, а згодом — в академіях. Розглядаючи проблему знання = істина не можна не зауважити про мудрість, софійність. Концепти істина, мудрість детально охарактеризовані науковою філософською школою проф. В. Петрушенка. Концепції істини формувалися переважно у межах тих філософських напрямків, що зосереджувалися на розробленні методології наукового пізнання. Поряд з ними існували суто релігійні напря-

ми пошуки істини, в яких істина притаманна лише божественному віданню, а людина може бути прилучена до істини певною мірою [7, с. 10].

Мудрість — це не актуальне знання, а потенційність розуму, не skutого жодними аксіомами науки та догмами віри. Мудрість належить до знання як потенційне — до актуального. Філософія ж сама по собі є навіть не мудрість, а лише любов до мудрості (до «софії»), наука ж — «логія» — знання.

Концепція софійності як принцип мудрості буття, святості рідної землі, творчості, української ментальності була залучена греко-слов'янською православною цивілізацією. «Як відомо, концепція софійності має сакральне ядро, — писав С. Кримський. — Ця ідея є притаманною й історії філософії, й історії європейської культури. Вона розкривається через проблематику мудрості, символізацію буття (чи розкодування «книги природи»), онтологію краси, осяяних смислів творчості як альтернативи безодні, принцип апокатастасису (онтологічного оптимізму) тощо. В деяких випадках софійність виступає як компонент культури, а в деяких — як дослідження наукового мислення [6, с. 6, 7].

Відродження та підготовлена у його рамках новочасна (новевропейська) філософська парадигма відповідно до принципу натуралістичного й раціоналістичного антропоцентризму «переносять» істинну природу (новочасний матеріалізм) або у світовий розум чи у світовий дух. «Виокремлення», «вилуцвання», «перенесення» зовні у людську свідомість «об'єктивної істини» і розумілося як пізнавальний процес [1, с. 201]. Починаючи від Нового часу, релігійні істини, традиції, знання предків були оголошені як марновірства, а пошуки істини, справжнього знання настійно (або, як нині кажуть, креативно) заявляє наука. Однак, українознавство зберегло традиції. У добу Нового Часу вчення про знання набуває розквіту і поширення як пошук істинного знання про природу та умов його репрезентації у свідомості суб'єкта, що призвело до формування теорії пізнання. За теорією Дж. Локка, свідомість як *tabula rasa*, призбирає знання з емпіричного досвіду і постає в образі дзеркала природи. Класичні концепції пізнання орієнтують знання на розум, який: виступає універсальним засобом пізнання; наукове знання, що має об'єктивний характер; протиставленість об'єкта пізнання та суб'єкта пізнання; раціологічний синтез знань; абстрагуюча розумологічна функція; здатність до класифікації, дедукції.

Найглибше коріння кризи новочасної філософської парадигми сягало усвідомлення того факту, що «відповідність» знання реальності (істина) є не відображенням дійсності (як вважалося з часів Арістотеля), не копією її, а як здогадувався про це Кант, діяльністю, «схемою» реальності, її «конструктивним принципом» розгортання уявлення про діяльнісний (а не копіювальний чи фотографувальний) характер наших знань сформувало нове — практичне — тлумачення проблем пізнання і його результатів головними визначальними напрямками сучасної філософської парадигми. Із виникненням «діяльнісної» парадигми (на противагу «дзеркально відображувальній») утверджується уявлення про суть і джерела істини та формується нова педагогіка, як мистецтво навчання творчим навичкам формування істинних знань.

Розгляд українознавства крізь призму знання зумовлює підвищений інтерес до когнітивних, аксіологічних проблем, формуючи концептосферу нової української реальності, а саме: людина, українці, українство, українськість, ідентичність, мобільність, етнос, українська нація, держава Україна. Новими

смыслами наповнюються концепти: український світ, український простір, український час, українська земля, національна єдність, національні меншини, соборність, геополітична реальність. У період глобальних трансформацій важливими в державо-націотворенні України є культуротворчі концепти: культура, культурологія, українське культурозбереження, українське культуропредставлення, культурні запозичення тощо.

Українознавчі знання формуються в теоріях учень філософських, філологічних, естетичних, соціологічних, економічних, культурологічних, етичних, антропологічних, політологічних та ін. Як і шойнозазначеним наукам, українознавству властиві наукові знання об'єктивності, системності, абстрактності, узагальненості, історичності тощо, а також знання, наповнені національним змістом. Українознавство збагачується знаннями когнітивними, соціальними, мистецькими та ін. Постійно зростає значення наукового педагогічного знання для усіх суб'єктів практичної, професійної, теоретико-пізнавальної діяльності. Знання, що фіксуються в основних формах духовно-практичної діяльності суспільства, філософії, когнітології, релігії, мистецтві, формують інтелектуальні українознавчі утворення: ідеї, догмати, образи; знання-констатації, знання-концепти, знання-відомості; знання-узагальнення, знання-класифікації, знання-зведення тощо. Знання, які вплинули на становлення, розвиток українознавства, означені відповідно до критерію науковості, й належать до видів знання: буденні (повсякденні), наукові (філософські, технічні, технологічні), позанаукові (сакральні, містичні, ізотеричні, парапсихологічні), а також — відповідно до пізнавальних здібностей — раціональні знання, що ґрунтуються і на буденному рівні пізнання, і в релігії, мистецтві, філософії, а найефективніше — в науці, де вони логічно пов'язані; наочно-практичні знання містять відомості про трудову діяльність, побут, звичаї, обряди, життєвий досвід, здоровий глузд.

До типів знання зараховують об'єктивне і суб'єктивне, раціональне та ірраціональне, аналітичне і синтетичне, обґрунтоване і необґрунтоване, доведене і недоведене, необхідне, випадкове, рефлексивне, описове, пояснююче тощо. Знання також можна класифікувати за способом його отримання, за об'єктом пізнання.

За характером пізнавальних здібностей людини, що бере участь у пізнанні, виділяють перцептивне знання, яке ґрунтується на безпосередньому контакті органів чуття та чуттєво сприйманих об'єктів природи, мистецтва, науки, міжособистісного спілкування; раціональне знання — ґрунтується і на буденному рівні пізнання, найефективніше — в науці, де вони логічно пов'язані; наочно-практичне знання містить відомості про трудову діяльність, побут, звичаї, обряди, життєвий досвід, здоровий глузд. Особливий клас знань становлять знання-уміння, втілені в навичках (уміння читати, писати, користуватися комп'ютером, проводити експеримент тощо). Тривалий час саме знання-уміння були провідними в навчанні у ЗОШ та ВНЗ.

Практика вивчення українознавства засвідчила необхідність здобуття учнями, студентами українознавчих знань за етапами: орієнтовним, пізнавальним, перетворювальним, контрольним, які відповідали б постнекласичним філософсько-методологічним пізнавальним процесам подачі, сприйняття, розуміння, творення власне теоретичних і практичних пропозицій.

Українознавство, як і інші гуманітарні науки, наповнюється знаннями концептів, (теорії пізнання, законів природи, історичного часу, соціального

середовища, культурного фону та ін.). У ХХ ст. принципів відкриття у фізиці примушують говорити й українців про фізичні аспекти, про принцип доповнюваності Н. Бора та ін. За сьогодення успішна наукова діяльність українознавців залежить від здатності пізнавати нове, діяти, існувати в цьому світі.

Включення «світу людини» в структуру українознавчого знання є пряма антитеза старого ідеалу незацікавленого, суто «об'єктивного» змісту пізнання. Постійно зростає значення наукового українознавчого знання для усіх суб'єктів практичної, професійної, теоретико-пізнавальної діяльності. Наукове знання виражене засобами особливої мови і має ознаки: об'єктності, системності, абстрактності, узагальненості, історичності тощо. Українознавчі знання складаються із теорій вчень філософських, філологічних, естетичних, соціологічних, педагогічних, економічних, культурологічних, етичних, антропологічних, політологічних та ін. Синергетичні знання — це нелінійність, відкритість, інтегративність, контекстуальність, темпоральність, плюральність. Наукові знання: інтелектуальні, технічні, соціальні, мистецькі. Методологічні знання: методи, система принципів.

У духовному житті українців зачіпаються знання глибинних шарів особистості (архетипні), а також знання традицій, обрядів, ритуалів, міфів [11]. Оновленими постають соціокультурні українознавчі знання, національні, громадянські. Лише через знання, інтелектуальні дії, усталені образи культури і дотримання їх йде осмислення українського світу. Українознавче знання про минуле стає знанням, зорієнтованим на майбутнє, що допомагає в адаптаційних процесах, і є настільки важливим, наскільки має цінність для забезпечення виживання різних видів. Знання про українців, українство, Україну постає у часових окресленнях, ніби відкриваючи вікно у вічність [13, 14].

Знаннева характеристика українознавства зумовлюють необхідність звернути увагу на наукові знання. Ця проблема постає важливою у зв'язку з тим, що завданням наукового знання є осягнення української реальності й орієнтації українознавства серед типів наук — класичних, некласичних, постнекласичних. З осмислення української реальності й осягнення її наукових вимірів розглядається термін українознавство, який поєднав чітко визначені частини — Україну і знання про неї. Семантика терміну цілком прийнятно розкривається як етимологічна (тобто засвоєна на значенні слова), згідно з цим українознавство так і тлумачиться дослівно, буквально — знання про Україну. Найпростіше трактування українознавства виступає цілком достатнім, навіть вичерпним з найбільш ранніх періодів осмислення. Однак, наповнюючись новими смислами, поглиблюється і зміст терміну українознавство.

Самобутність українознавства в контексті методології

З'ясування терміну українознавство важливе вже тому, що українознавчі події визнано часом, реально існують у суспільному житті та мають вплив на загальнозначущі дії — від політики, педагогіки, мистецтва, науки до буденної поведінки людей [11]. Українознавство передбачає дослідження самоорганізації життя, самоусвідомлення людини, спільноти, що виходить за межі суто наукових розвідок у простір людського саморозуміння. За таких умов теоретичне витлумачення українознавства пов'язане з домінуючими в ту чи іншу епоху методологією та типами наук, гуманістичними сенсами, філософськими течіями, світоглядами, ідеологіями, що породжують проблеми в розгляді усталених загальнометодологічних засад, науково-теоретичного

осягнення [9; 10]. Огляд розвитку українознавства потребує з'ясування багатьох істотних питань пізнання (методології, епістемології). Класичні концепції пізнання орієнтують знання на розум, який є універсальним засобом пізнання природи та умов його репрезентації в свідомості суб'єкта. Теорія пізнання виявлялась у центрі всієї проблематики західної філософії XVII ст., коли вирішення теоретико-пізнавальних питань ставало необхідною умовою усіх філософських, наукових проблем. Сам термін «теорія пізнання» з'явився лише в 1832 р. До нього дана проблематика вивчалася під іншими термінами («аналіз розуму», «дослідження пізнання», «критика розуму» та ін.). У середині XX ст. з'явилася необхідність у переосмисленні способів їх вирішення, виявленні нових зв'язків тощо. Епоха просвітництва обґрунтувала значення людського розуму у розв'язанні назрілих соціальних проблем. Раціоналізм та проблеми методу стали визначати інтелектуальну атмосферу того часу. За цих умов філософія була покликана обґрунтувати істинність наукового знання та віднайти надійні критерії для оцінки моральної поведінки людини як раціональної істоти. Історично зумовленою формою філософського пошуку стало дослідження можливостей людського розуму, його головних особливостей, насамперед, змістового визначення теоретичного та практичного розуму людини.

Класична загальна теорія пізнання, виходячи з ідей відображення та репрезентації, явно чи приховано панувала в європейській культурі, впливаючи на філософські, наукові, теоретичні побудови, а також на освіту, методики навчання, на педагогіку в цілому, мистецтво і, безперечно, не могла не впливати на становлення українознавства. Тривала орієнтація на ідеали природознавства суттєво розвинула понятійний апарат, уявлення про структуру, методи і форми пізнання, створивши культуру гносеологічних логіко-методологічних досліджень. Гносеологія (gnosis — пізнання + logos — слово, теорія) породжена розвитком знань про природу, у яких було виокремлено особливий статус природничо-наукового знання та його роль у становленні промислово-розвинутого суспільства.

На основі теорії пізнання в результаті домовленості чи згоди, досягнутої певним колом однодумців (Р. Декарт (1596-1650), Г. Галілей (1564-1642), Г. Лейбніц (1646-1716), Ф. Бекон (1561-1626), Дж. Локк (1632-1704), І. Ньютон (1642-1727), Дж. Мілль (1806-1951), Е. Мах (1833-1918), К. Маркс (1818-1883), Л. Вітгенштейн (1889-1951) та ін.), впродовж тривалого часу стверджувалася і розвивалася концепція загальнонаукової методології, в межах якої постали науки класичного, некласичного типів. Методологія — (грец. *methodos* — спосіб пізнання та *logos* — вчення) — вчення про науковий метод пізнання; сукупність підходів, прийомів і процедур, що застосовуються задля досягнення заздалегідь визначеної та бажаної мети [8, с. 269]. Методологія в залежності від контексту може сприйматися в різних значеннях: або як сукупність прийомів дослідження, що застосовується в певній науці, або як вчення про методи пізнання й перетворення дійсності; про принципи та методи діяльності в різних сферах і на різних рівнях суспільного буття (глобальна методологія, методологія філософії, методологія науки, методологія конкретної науки, методологічна орієнтація).

Метод — чинник науки, пов'язаний з діями вченого, з його планами, рішеннями того чи іншого пізнавального завдання, до якого входять емпіричні і теоретичні процедури та прийоми, систематичне використання яких веде

до досягнення поставленої мети. Метод (від грец. *шлях дослідження* чи *пізнання*) — спосіб організації практичного й теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розглядуваного об'єкта. З розвитком науки відбувається розвиток і диференціація методу, що приводить до виникнення вчення про методи — методологію. В науковій методології поєднуються в історично визначеній формі об'єктивні та суб'єктивні моменти людської діяльності [3, с. 277].

Загальнонаукова методологія, використавши досвід античності (єдиний шлях дослідження; верховенство загального над окремим; ієрархічність рівнів буття; запланованість успіху тощо) розробила мову (терміносистему) своїх досліджень: логічні структури (суб'єкт, об'єкт, предметні форми, засоби тощо); характеристика діяльності (методи діяльності, принципи, умови, норми); часова структура діяльності (фази, стадії, етапи); пізнавальні засоби раціональності; емпіричні дослідження (документалізм, одноманітність, перевірка фактів та гіпотез, метод і методика науки, наукова доказовість); опис явищ за їхніми власними механізмами дії; позалюдськими цілями, без Бога; введення причинності в матриці аналізу фізичної реальності. Логіко-методологічні нормативи розглядаються як ідеал теорії (об'єктивний, однозначний, вичерпний опис, класифікації); ідеал науки (механіка Ньютона, природознавчі науки); ідеал факту (точні, вичерпні, однозначні спостереження природи); наукова мова (введення математичної мови, хімічні символи, фізичні формули та ін.); принципи пізнання (об'єктивність, всебічність, системність, наступність, світоглядність); методи (спостереження, експеримент, узагальнення, перетворення, індукція, дедукція, аналіз та синтез, аналогія, ідеалізація, типологізація, порівняння). Більшість з термінів загальнонаукової методології увійшли в наукові дослідження українців з часів Києво-Могилянської академії (1615-1817 рр.), в якій особлива роль в історії вітчизняної освіти й науки належить академічним курсам філософії та історії. За порівняно короткий термін професори Академії переосмислили світові філософські здобутки від античності до Нового часу й виробили власні концепції, угрунтовані на національній філософській спадщині та ментальності українського народу. Філософія в академії сформувалася в певну систему знань: раціональна, моральна, натуральна філософія, логіка і психологія [15, с. 14]. Проте цей осередок науки безслідно не зник: «Українська еліта Гетьманщини не зникла з історичного обрію, бо вже за кілька десятиліть, від початку XIX ст. біля джерел нової України стоятиме частина нащадків цієї ж таки еліти, а головне — її історичні та історико-правничі праці становитимуть основу інтелектуального народження модерного українства» [2, с. 45]. Саме у з'ясуванні питань відповідності філософсько-національної специфіки методологічній спрямованості виникають дискусії. Так, С. Бистрицький твердить, що «беззастережне додержання суто наукової методології узагальнення особливостей життєвого світу етнонаціональних культур призводить до такого універсального погляду на останні, в якому губиться їхня унікальна значущість» [1, с. 66].

Безпосереднє значення для порівняльного розгляду методології класичного і некласичного, постнекласичного типів науки й українознавства, модерної, постмодерної та епістемології постпостмодерної культури мають праці І. Бойченка, С. Бистрицького, І. Добронравової, В. Кізіми, В. Рижка, І. Цехмістро, у яких з'ясовується становлення наукової основи гуманітарних

наук. Згідно з лінійно-історичистською схемою загальнонаукова методологія на початку свого розвитку охоплювала майже всю галузь, теоретичне мислення про Всесвіт та місце людини в ньому. Тривалий час і наукова методологія сприймалася дослідниками як цілісно-однорідне утворення, яке з середини не піддавалося видовій (або структурній) диференціації. У своєму зачатку класична загальнонаукова методологія орієнтувалася на образ і сутність природничої теорії, проте не враховувала особливості складової людського пізнання. Поза метою загальної теорії пізнання залишалися досвід, позараціональні, позанаукові знання, а також соціологічні, гуманітарні знання.

Класична методологія фактично не спрямовувалася на спеціальні дисципліни, в широкому сенсі йшлося про природознавство й комплексну історико-філологічну науку. Проте, з часом від цієї всеохоплюючої галузі теоретичного знання одна за одною почали відгалужуватись і самостійно існувати різні спеціальні науки, спочатку такі точні як математика, астрономія, механіка тощо, а потім, у XIX ст. — «науки про дух»: науки про мови, науки про людську діяльність, науки про спільноти. У XX ст. «науки про дух» стали охоплювати науки, що вивчають людину, умови її життя та індивідуальні чи колективні дії: філософію, історію, національну економіку, правознавство, державознавство, релігієзнавство, вивчення літератури та поезії, просторових мистецтв та музики, філософського світогляду та систем і, нарешті, психологію [4, с. 198]. Всі «науки про дух» мають гуманістичну спрямованість, тому закономірним є утвердження терміну «гуманітарні науки». Для них характерне пізнання духовних та суспільних процесів на відміну від природничих наук (математичних, інформаційних, технічних і под.), у яких точне поняття виражається математичними методами.

Розмежування сфер гуманітарного і природничого знання та можливість знаходження певної взаємодії між ними є важливим для досягнення проблеми науки. Серед філософсько-методологічних проблем українознавства, виходячи з сутнісних, антропологічних засад, виділяються гуманітарні знання, які ґрунтуються на методологічних концепціях історії, логіки, економіки, наукових досліджень, психології, пізнавальної діяльності, соціології, наукознавстві. Проблематика гуманітарних знань постає дискусійно у багатьох питаннях: зокрема, чи може бути науковим гуманітарне знання (гуманітарні дисципліни, гуманітарні науки)? Ця проблема особливо актуальна для українознавства. У прямому значенні гуманітарний (*humanitas*) — те що має відношення до людини. На думку деяких теоретиків, гуманітарні знання не дотягують, за певними критеріями, до рівня науки. У дискусіях стосовно українознавства такі думки висловлювали представники т. зв. фундаментальних наук, які методологію гуманітарних наук розглядають як аналог наук про природу, орієнтуючись на таку ж достовірність і теоретичність. Застосування в гуманітарних науках засобів і прийомів природознавства обмежувало їхні можливості, що викликало сумнів в універсальності природничо-наукової методології та спонукало до розробки методології нового типу, здатної науково розв'язувати проблеми.

Проблеми, пов'язані з гуманітарним знанням, гуманітарними науками, як і наукою взагалі, є актуальними й важливими для українознавства. Серед різних причин неконституційованості українознавства, різноманіття його періодизації особливу роль відіграє невизначеність його наукового статусу, особливостей як гуманітарної науки у порівнянні з природничими. Неузгод-

женість підходів дослідників щодо періодизації українознавства ґрунтується також на невизначеності його наукових методологічних основ, а основне — дослідники не з'ясували, чи позначився стан державності (бездержавності) на сутності «культурно-історичних епох», на їх українознавчому наповненні. Схеми періодизації за «культурно-історичними епохами», чи просто — хронологією відривають українознавство від конкретного стану нації (державно-сті-бездержавності).

Запропоновані періодизації свідчать про полярність думок. «Українознавство як наука виникло тільки на початку 90-х років XX ст.», — твердить В. Шевченко [16, с. 22]. Я. Калакура, виходячи з розроблених ним критеріїв, виділяє 8 періодів розвитку українознавства: I період розвитку українознавства починається із V–XVI ст., виокремлюючи три етапи: Києво-Переяславо-Чернігівський, Галицько-Волинський, Литовсько-Руський; II період — козацько-гетьманські часи (XVI — XVIII ст.); III період — друга половина XVIII — перша половина XIX ст.; IV період — середина XIX ст.; V період — кінець XIX — поч. XX ст.; VI період — 20-ті роки — поч. 30-х рр. XX ст.; VII період — середина 30-тих — 80-ті рр. XX ст.; VIII період — інституалізація українознавства як інтегративної системи наукових знань і навчальної дисципліни [5, с. 86-99]. О. Мосцяєв, розглядаючи теоретико-методологічну магріцю українознавства як науку, обґрунтовує наявність українознавчих наукових понять вже у XVII ст. Проаналізувавши становлення науки в додисциплінарних її формах, автор переконує, що українознавство як науковий напрям помітне з другої половини XVII ст. [7, с. 8]. Існують інші підходи до періодизації українознавства.

Гуманітаризація освітніх, наукових процесів, становлення наук про спільноти (типу українознавство, росієзнавство і т. ін.) зумовлює поглиблене вивчення проблем гуманізму — гуманізації — гуманітаризації. Ідея гуманізму така ж стара, як і людська цивілізація, суть якої — утвердження людської гідності, розуміння того, що на землі немає більшої цінності, ніж сама людина, повага до праці людини, віра в сили і розум людини, визнання прав людини на вільний розвиток. Ідеї гуманізму проглядаються в давній філософії Китаю, Індії, в античній філософії до нової ери, в усіх міфологічних системах. Гуманістичні інтенції греко-римських філософсько-педагогічних шкіл залишили відголоски в християнському середньовіччі, породивши теологічні ідеї повної залежності людини від Бога, визначення гріховності, абсолютної віри в святу подяку. В діяльності видатних мислителів та діячів культури та освіти відродження гуманізм розумівся як напрям культури, що утверджував права людини на земне щастя, боровся за визволення людини від церковних обмежень. Головна риса просвітництва — поворот до земної людини, до раціоналізму (розуму), до проблем соціальної проблематики, до знань, що забезпечуються освітою. Гуманізм — «дитина» епохи відродження «визволила» людину з геоцентризму, в епоху просвітництва поставивши homo sapiens у центр Всесвіту — антропоцентризму. Людина стала вважати себе співтворцем природи, намагаючись перебудувати її на зразок свого життя та відповідно до своїх потреб. Природа розглядалася людиною як сила, що потребує підкорення, чи, принаймні, упорядкування. Розуміння гуманізму в його сучасному смислі визначає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей, яка вважає благо людини критерієм оцінки соціальних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності — нормою

відносин між людьми. Центром сучасної гуманістичної стратегії є конкретна людина, її можливості, творче самовираження, самоусвідомлення. Людина-гуманіст, прийнята гуманною повагою до людей, поширює гуманність до в'язого живого. Гуманістична педагогіка, гуманістична психологія сприяють новому педагогічному мисленню — гуманізації відносин у суспільстві, гуманізації освіти, тобто «олюдненні», гуманізації виховного процесу.

Гуманістика, сформувавшись на основі інтеграції гуманітарних наук історико-культурного циклу, поширює свій вплив і на соціальну практику, природничо-математичну, технічну, технологічну, теоретичну і практичну діяльність [12].

В якій концепції не постала б наука, вона є інтелектуальною рефлексією, означеною методологічними нормативами (мовою, принципами, методами тощо). Українознавчі дослідження розпочиналися в період утвердження методології класичної науки, коли фундаментальні природничо-математичні, технічні галузі стали провідними в науці, нових їхніх відкриттів потребувало індустриальне суспільство, в повний голос заявили про своє існування гуманітарні науки. Українознавчі дослідження визначалися спрямованістю тогочасної класичної методології на диференціацію наук. За різних обставин, у різноманітних формах, поза офіційними державними науковими інституціями здійснювалися українознавчі етнографічні, фольклорні, лінгвістичні, історичні, географічні, економічні, сільськогосподарські та ін. наукові дослідження.

Істотною передумовою визначення методологічного аспекту українознавства є з'ясування його особливостей в класичному типі науки, в просторі якого відбувається становлення. Методологія науки класичного типу характеризується домінуванням природничих (фундаментальних) наук (фізики, математики, біології), які конституювалися значно раніше за гуманітарних наук. Крім того, класичний тип науки сформовано на основі раціоналізму, об'єктивізму, логоцентризму, причинно-наслідкових зв'язків; класифікацій, диференційованих наук, розмежування природничих і гуманітарних наук; теорії — нормативної логіко-методологічної упорядкованості на основі емпіричного матеріалу; практики — експерименту; зразка; подібності; факту (точного, вичерпного, однозначного); опису; тексту (писемного, друкованого); методів: спостереження, узагальнення, перетворення, індукції, дедукції, аналізу і синтезу; аналогії, ідеалізації, типологізації, порівняння. Зв'язок теорії та практики в класичному типі науки забезпечується дотриманням найважливіших принципів пізнання: об'єктивності, всебічності, системності, наступності, світоглядності, антропності тощо.

Предтечею становлення українознавства був культурно-просвітницький етап, підготовлений Г. Сковородою, «одою про рабство» В. Капніста, започаткований «Енеїдою» І. Котляревського та «Історією Русів». На етапі «пробудження» — кінець XVIII — до 40-х років XIX ст. утверджувалося працями О. Павловського, Д. Бантиш-Каменського, творами Г. Квітки-Основ'яненка, діяльністю духовенства Перемишля (І. Могильницького, І. Снігурського та інших), будителів Закарпаття (О. Духновича, І. Ставровського), активістів «Руської трійці» (М. Пашкевича, І. Вагілевича, Я. Головацького), діяльністю професорів та студентів Харківського, Київського університетів, Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, працями діячів української культури. Новий етап становлення українознавства, зумовлений діяльністю Кирило-

Мефодіївського товариства, виданням «Кобзаря» Т. Шевченка, «Граматки» П. Куліша, тривав до кінця XIX ст. Це був час відродження, розвитку й подальшого формування української національної свідомості через поширення ідей просвітництва, активної діяльності громадівців.

Хоча самобутність українознавства спирається не стільки на методологію, норми, ідеали наукового знання, як на світоглядні засади, воно не могло розвиватися поза загальнонауковими методами, принципами. Адже число одних і тих же філософсько-методологічних загальнонаукових проблем характерні й для українознавства. У бездержавній Україні, не маючи владної підтримки, лише через індивідуальні ініціативи порушувалися українознавчі проблеми. Меценати, зберігаючи пієтет до рідного краю, збирали старожитності (Тарновські, Лизогуби), відкривали школи, навчальні заклади (М. Аркас, Х. Алчевська, О. Безбородько, А. Галаган), розбудовували економічне підґрунтя, позиціонуючи українству (Симиренки, Терещенки, Ханенки), видавали газети, журнали (Білозерські, Є. Чикаленко та ін.). Розвитку науковим українознавчим проблемам у європейському контексті сприяли діяльність, організація та проведення з'їздів Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства (1873-1876), Київського Відділення Російського Технічного Товариства (1871-1919), природничо-наукових товариств, педагогічних товариств, наукових товариств при університетах, які проводили наукову, науково-технічну, педагогічну та просвітницьку діяльність з участю вчених, учителів, викладачів. В університетах, наукових товариствах, державних комісіях працювали Хв. Вовк, М. Драгоманов, В. Антонович, П. Житецький, М. Максимович, О. Потебня, Т. Рильський, О. Русов, М. Сумцов, П. Чубинський та ін., наукові праці яких формували українознавство класичного типу.

На цілі десятиліття утвердилося українознавство як сукупність наук про Україну, українців: українська мова, література, фольклор, історія українського народу, історичні науки, етнологія, право, фізична географія, економіка, економічна історія й економічна географія, медична наука й статистика та ін. На основі класичної наукової методології базувалися партійна ідеологія, методологія, які запроваджували в суспільну свідомість класовий підхід, підкреслюючи службовий характер даних соціальних інститутів у руках пануючої верстви. В тоталітарній системі методологія доповнюється ідеологічними спрямуваннями: історичним матеріалізмом — складовою частиною марксизму, принципами істмату (первинність матеріальної основи (базис і надбудова), послідовна зміна суспільно економічної формації, поступально-прогресивний рух історії людства, творчість людства, що визначається економічним базисом). Ленінська теорія відображення, яка з 30-40 рр. XX ст. була панівною, не піддавалася сумніву. Багато положень взагалі не піднімалися (зв'язок епістемологічної теорії пізнання з філософією культури, соціальною філософією, філософією освіти, філософією українознавства), що значно утруднює обговорення сучасних проблем: знання, теорії пізнання, методології, методів навчання тощо. Ленінська теорія відображення відіграла провідну роль в утвердженні партійної ідеології.

Дослідження окремих українознавчих тем в наукових установах здійснювалися в ідеологічній концепції класичної наукової методології, в зарубіжних українознавчих осередках зберігалися народознавчо-етнографічні основи українознавства. Українознавчі праці вчених діаспори Ю. Шевельова (українська мова), С. Килимника, О. Воропая (фольклор, етнографія), С. Лисяка-

Рудницького (історія), Д. Гуменної (археологія), педагогічні праці С. Русової, І. Отієнка, Г. Ващенко та багатьох інших збагатили українознавство.

У другій половині ХХ ст. зі своїми концепціями стосовно проблем неklasичної методології виступали К. Поппер, Т. Кун, С. Тулман, М. Полані, І. Локотос та інші зарубіжні філософи, вчені. М. Мамардашвілі, В. Стьопін охарактеризували ознаки раціональності класичного, неklasичного типу науки. Українські філософи (І. Бойченко, І. Добронравова, С. Кримський, В. Кізіма, В. Лук'янець, В. Онопрієнко, М. Попович та ін.) аналізують процеси оновлення методології, акцентуючи увагу на явищах, коли класична методологія рушиться з середини: дослідник шанує суб'єктивізм, ламає причинно-наслідковий порядок своїм наративом, сумнівається в істині, використовує не лише писемний текст, а переважно комунікативно-інформаційні засоби, позитивно ставиться до емоцій, ширості, схильний до теоретизування, поєднуючи власний досвід з добре зною традиційною теорією та методологією з цінностями.

Пошуки інтегративних методологічних підходів у неklasичній науковій методології досліджень практикуються представниками різних гуманітарних сфер — істориками, антропологами, культурологами, мистецтвознавцями, письменниками та ін. [13]. На стан досліджень з українознавства в методології неklasичної науки значний вплив мають нові концепції соціальних та суспільних теорій: державності, нації, національної ідеї, національної освіти, українізації, української мови тощо. Багатоаспектне осмислення постнеklasичної наукової парадигми трансформує українознавство на якісно новий рівень дослідження [14]. Головним пріоритетом українознавства в постнеklasичному типі науки визначено не збільшення суми наукових відомостей, а, насамперед, обґрунтування науковості, аналізу будь-якого знання в епістемологічних, аксіологічних, архетипно-символічних напрямках. Нетрадиційність постнеklasичних методологій пов'язана з іншими світоглядними принципами, а саме: ідеями людиномірності, що зумовило перехід до епістемології. Постнеklasична епістемологічна парадигма українознавства формується на тому, що людина як суб'єкт, будучи специфічним втіленням світу, виявляється об'єктом власної активності. Це породжує зміну споживацького сприйняття світу на рефлексивно-розумне [6, с. 320].

Українознавча педагогічна думка

Педагогічна думка, будучи нерозривно пов'язаною з історією педагогіки, історико-педагогічною наукою, педагогічною історіографією, педагогічним джерелознавством, порівняльною історією педагогіки, а також різними галузями наукових знань, має всезагальну значущість для кожної нації, народу, етносу [5].

Українознавча педагогічна думка, як окремий напрям історико-педагогічних досліджень, має свій науково-пошуковий простір, об'єкт і предмет дослідження, дидактичні основи, що ґрунтуються на визначальних для нації проблемах: мови навчання; національної школи; виховання етнопатрістично-усвідомленої людини, з постійним інтересом до культурно-освітніх надбань інших народів; освіти дорослих. Українознавча педагогічна думка, ввівши в педагогічний процес народну спадщину родинознавства, дитинознавства, людинознавства, народні знання про природу, історичну пам'ять, розширила власне історико-педагогічні дослідження національної освіти. В цьому зв'яз-

ку посилення уваги до унікальності власної культурно-історичної спадщини не викликає сумніву, особливо якщо зважити на те, що в Україні українознавча педагогічна думка, етнопедагогіка в певні історичні періоди не тільки не були зреалізовані, а навіть не допускалися до освіти. Їхні шляхи часто розходилися, аніж були спільними, проте за будь-яких умов не переривалися в своєму розвитку.

На розвиток українознавчої педагогічної думки істотно впливали не лише політичні та державні лади суспільства, але й трансформації науково-освітніх парадигм (класичної, неокласичної, постнеокласичної), суспільно-політичні рухи і партії, періоди українізації, філософсько-світоглядні зміни ментальності українців, а також наукові праці, спадщина шкільництва, збагачена значними здобутками в освіті впродовж тисячоліття, глибинні коріння демократизму й гуманізму української етнопедагогіки, непоборна віра в самостійну державницьку ідею, збережена з прадавніх часів українська народна система навчання та виховання. Процес нагромадження наукового українознавчого педагогічного знання, започаткувавшись у збиранні етнографічної спадщини, становленні української літературної мови, ідеях Кирило-Мефодіївського товариства, невпинно просувався від вимоги народної початкової школи з рідною українською мовою навчання, до українізації, національної школи (Г. Ващенко, О. Вишневський, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, І. Огієнко, В. Піскун, С. Русова, С. Сірополко, Г. Філіпчук, Я. Чепіга, Т. Шевченко, І. Ющишин).

Найважливішою суспільною інституцією, де формується самопізнання українців, є національна освіта, право на існування якої виборювали всі попередні покоління. Розуміння необхідності рідної мови в рідній школі найчіткіше висловив І. Франко: «Без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народо-любними думками духовенства, без перейнятого і вищого письменства... наша Україна готова знов опинитися в ролі кролика, на якому різні прихильники вівісекції будуть доковувати своїх експериментів» [19, с. 2].

Українознавча педагогічна думка осмислює і оцінює навколишню дійсність як світ буття та діяльності української спільноти, вивчає її місце, призначення і «долю» в часо-просторових вимірах, охоплюючи також вузлові категорії світогляду: людина, світ, смисл буття (життя і смерть, свобода й необхідність), минуле і майбутнє, простір та час (форми прийняття майбутнього), віра і зав'язані з нею мрія, надія, сподівання, людські прихильності, як атрибути святості; народ, нація, Батьківщина, Бог. Розглядаючи українознавчі питання, Г. Філіпчук стверджує: «Філософія українознавства творитиме нову ментальність, яка дасть змогу по-державницькому переосмислювати світову культуру, виводячи суспільство і особистість з орбіти меншовартості. Через інтелект, ідею, почуття вона стимулюватиме національний оптимізм народу, коли кожен, незалежно від етнічної приналежності, відчуватиме себе часткою великого національного «Я» [18, с. 32, 33].

Українознавча педагогічна думка не є чимось незмінним. Вона неоднаково постає на кожному з етапів національного саморозвитку, в різних регіонах, неоднакова вона на різних етапах розвитку культури, суспільних відносин, але за будь-яких умов українознавча педагогічна думка перебуває в пошуках виборювання української національної освіти [8].

Якщо на класичному етапі розвитку педагогічна думка постає в розрізних науках про мову і природу, фольклор і писемну літературу, суспільство, культуру, ментальність тощо, то на некласичному етапі перед українознавством розкривається нове, цілісно-інтегративне, гуманістичне бачення українського світу, на постнекласичному — в міжгалузевій, міждисциплінарній гуманітаристиці.

Боротьба українознавчої педагогічної думки за національну освіту з середини XIX і до 90-х років XX ст., пройшовши складні етапи свого розвитку, не змогла увінчатися бажаною перемогою [10]. Проте, вона засвідчила великий потенціал духу і волі українства в змаганнях за національні інтереси, неперервність боротьби українців за свої права, прагнення до незалежності, пошуки форм відстоювання своєї ідентичності, за право на рідну мову, національну освіту, історію, майбутнє. Цей потужний рух підготував ґрунт для утвердження національного шкільництва в державі Україна.

У становленні української педагогічної думки приділяється особлива увага питанню боротьби за українську мову в Україні в умовах жорстокої заборони всього українського і, насамперед, мови. Вагомий є внесок вчених, українських письменників і громадських діячів (І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Вагилевича, Г. Врецьони, Б. Грінченка, М. Гуццака, І. Деркача, О. Духновича, П. Куліша, І. Лаврінського, І. Лозинського, О. Партицького) у розвій української літературної мови, становлення українського правопису, створення україномовних грамоток, букварів, читанок для початкових народних шкіл.

Поступово, впродовж XX ст. у борні входить українська мова у систему освіти (школи, університети, різні типи професійного навчання), в релігійне, державне життя тощо, але й донині проблеми функціонування рідної мови в освіті, церкві, громадських і навіть сучасних державних інституціях не розв'язані остаточно [16].

Українознавча педагогічна думка XIX ст. постає як протидія послідовній жорстокій денационалізації українців на всіх землях України, на яких панували Російська імперія, Австрія, Угорщина (Австро-Угорщина) та інші держави. Відсутність державних офіційних шкіл з українською мовою навчання породила рух українських інтелектуалів за створення народної української школи з рідною українською мовою навчання, з використанням етнопедагогічних традицій та передового досвіду інших країн, що заклало підвалини української педагогічної думки на українознавчих засадах. Визначну роль у виборюванні навчати грамоти українською мовою відіграли букварі Т. Шевченка, І. Деркача, М. Гуццака, грамотки. «Грамотка» П. Куліша увійшла в історію педагогіки не лише тим, що була однією з перших українських грамоток, а передусім тим, що започаткувала спробу правописної реформи, відомої як «кулішівка», що стала основою сучасного українського правопису [7].

Українознавча педагогічна думка розвивалась під час проведення заходів, спрямованих на підвищення освітнього рівня суспільства взагалі і педагогічної громадськості зокрема, а саме: народних читань, виставок, екскурсій. Широку пропаганду книжкової продукції науково-популярного змісту здійснювали бібліотеки. Просвітницьку діяльність підтримували приватні самоосвітні товариства та комітети грамотності, просвітницькі товариства, наукові та педагогічні товариства, які виготовляли й постачали до шкіл наочні та навчальні посібники і матеріали, створювали музеї наочних посібників (стаці-

онарні та пересувні), музеї старожитностей і самоврядування, які виділяли кошти вчителям на курси, семінари.

Українознавча педагогічна думка вдосконалювалася й під час одноразових просвітницьких заходів для дорослого населення: в клубах, читальнях, площадках для дітей, в хорах, в театрах, добродійних товариствах, спілках взаємодопомоги, комітетах піклування про народну тверезість [9].

У розширенні народної освіти, у розвитку педагогічної думки брали участь земства, відкриваючи народні училища робітничих околиць (шкіл грамоти, недільних шкіл, різних напрямів курси, класи громадських та приватних ініціатив для освіти дорослих). Хоча у більшості осередків викладання здійснювалося не українською мовою, однак охоплення значної кількості людей навчанням впливало на розвиток педагогічної думки. На розвиток педагогічної думки впливали і церковні видання, благодійницькі організації, приватні особи, діяльність яких спрямовувалась на культурно-освітні потреби.

Українознавча педагогічна думка дотримувалася дидактичних прийомів, методів навчання, які були панівними в тодішніх методологіях класичних наук — це класно-урочна система навчання; масово-колективістське навчання; ЗУНна педагогіка, знання — накопичення інформації, освіченість; механічне запам'ятовування дат, фактів, текстів, законів, формул, властивостей; дотримання сталих програм і вимог; домінування форми над змістом.

Навчання проводилося в суб'єктивно-об'єктивних відносинах. Учителю (педагогу) — деперсоналізований суб'єкт, функція якого донести знання учню (студенту), уособлює певну цехову, корпоративну мудрість, що стоїть над ним і яку він лише артикулює. Індивідуальна значущість визначається лише тим, наскільки майстерно й адекватно транслює устанвлені позиції «класиків» і загальновідомих авторитетів.

Учень (студент) — пасивний об'єкт, якого примусово наповнюють знаннями, «окультурюють» подібно до агрокультурної практики.

Основні етапи впливу українознавчої педагогічної думки на освіту виокремились в некласичному типі, коли вже в 1900-1907 рр. губернські, земські, повітові збори (1902 р.) студентські віча Петрограда, Одеси (1905 р.), школи, гімназії Полтави (1905 р.) домагаються функціонування української мови. Активний рух 1905-1907 рр. дав певні свободи, розширив межі політичної, громадської, літературної діяльності, набула значного поширення україномовна преса. І хоча настав час столипінської реакції, коли заборонялися будь-які товариства на національній основі, посилилося гоніння на українську мову, все ж учителі отримали 1910 р. журнал «Світло», який підтримував українознавчу педагогічну думку, національний дух українського вчителства.

Для педагогічних думок XIX — початку XX ст. характерні ідеї: вільного виховання, фізичного виховання, загальної освіти, трудової школи. Українознавча педагогічна думка освітніх товариств, учительських профспілок висувала ідеї світської, загальної, єдиної, обов'язкової, безплатної сумісної школи. Такі вимоги повністю руйнували досить організовану стану систему освіти імперії.

На початку XX ст. провідною українознавчою педагогічною думкою була ідея національної освіти. Особливо плідним виявилися 1910-1913 рр., коли з'явилися «Проект української школи» Я. Чепіги, «Проект на зміну державного шкільного закону з дня 14 травня 1869 року» І. Ющишина, «Проект нової вільної школи для України» С. Русової. Розвиток національної школи

С. Русова пов'язувала із забезпеченням державної, культурної незалежності кожного народу. Пишучи про освіту українців, білорусів, євреїв, татар, сербів та інших народів, вона вказувала на національне пробудження народів, яке виливалося, насамперед, у намаганні вчитися рідною мовою. В статті «Хроніка національної школи різних народів» (1908 р.) С. Русова дає аналіз розвитку калмиків, бурятів, чувашів, татар та ін. Вона показує як царське самодержавство всілякими засобами ставило перепони розвитку національної школи цих народів і намагалось повністю їх русифікувати. Українознавча педагогічна думка акцентувала увагу на розвитку національної освіти всіх народів, що населяли Російську імперію. У концепції національної освіти (1917-1920 рр.) значне місце посідає проблема освіти національних меншин. Саме в цей період була відкрита нова сторінка у розвитку національних меншин в Україні.

Вимріяною багатьма попередниками і автором постає початкова школа в «Проекті української школи» Я. Чепіги, поданому у кількох номерах журналу «Світло» за 1913 р. У загальних завданнях автор приділяє основну увагу дитині, виходячи з її природи. Оригінальні думки про національну школу висловлював Ст. Сірополко у праці «Завдання нової школи» (1919) та, пізніше, в колективній програмі «Єдина школа» (1923). Крім концепцій і проєктів, чимало цікавих, оригінальних, самобутніх ідей, думок і висновків щодо розбудови нової української школи було висловлено в доповідях на з'їздах, курсах, сходах, зібраннях, а також у журналах, зокрема, педагогічних. Дбали про проєкт української школи представники земства.

У революційних умовах постало «Товариство шкільної освіти» (голова — І. Стешенко, заступник — П. Холодний), стараннями яких у березні 1917 р. відкрито першу українську гімназію. У роки Визвольних змагань (1917-1920) багато робилося українськими освітніми діячами (І. Стешенком, Г. Шерстюком, С. Черкасенком, Ю. Сірим, С. Русовою, Я. Чепігою, Т. Любенцем, І. Огієнком, П. Холодним та ін.) для того, аби існуючу систему шкіл і навчання змінити та перейти від старої школи, до нової. Йшли пошуки нової школи як у центральних, східних так і в західних землях України.

У 1917 р. І. Стешенко про українознавство пише: «український народ є господарем на своїй державній території, але справедливі інтереси меншостей мають бути взяті до уваги. Однак всі народності, які живуть на території України, повинні знати мову, літературу, географію та історію України. Отже, українознавство повинно бути обов'язковим для всіх повноправних шкіл України» [20, с. 77].

На початку 20-х років ХХ ст. видавалися навчальні посібники з українознавства для різних верств населення за концепцією С. Єфремова. Так, короткий курс українознавства для козаків «Наша Батьківщина — Україна», виданий друкарнею 6-ї Стрілецької дивізії, створено за концепцією концентрів С. Єфремова. Зміст книжки складають розділи: Земля Українська. Народ український. Українське військо. Культура українська. Українське місцецтво. Рідна мова. Українська література. Українська державність. Розвій української суспільної державної думки. Державно-національні відзнаки України. Українська церква. Українська кооперація.

Українознавчу педагогічну думку України 20-х років можна визначити як пошукову. Після періоду невпевненості й коливань у педагогічній науці встановлюється рефлексологічний напрям, на який було зорієнтовано педагогіку, зокрема такий її підвідділ, як педологія, засадничою ідеєю якої стали ідеї ві-

льного виховання дитини, що дістали назву педоцентризму, в основі якого лежить концепція — дитина як центр навчально-виховного процесу. Ці ідеї були поширені ще наприкінці XIX — на початку XX ст. у течії «Нового виховання», репрезентованій О. Декролі, Жд. Дьюї, М. Монтесорі, В. Мейманом та ін.

Від кінця 20-х років соціо- та біоенетика змінили об'єкт своїх досліджень і перенесли увагу з дитини на соціум, середовище, з дитини — на дитячий колектив. Це було викликано тим, що перед освітою постало завдання забезпечити прорив до індустріалізації країни відповідними кадрами, передусім професійно підготовленими (політехнізація школи) і відповідного світогляду (партійність, відданість революції). Першочергове значення надавалося вивченню робіт функціонерів марксизму-ленінізму та їх педагогіки як головних засад педагогічної методології. У методах шкільного навчання 20-ті роки були сповнені експериментаторства.

Рішуче відкинувши пошуки національних форм в освіті та культурі, більшовики наполягали, щоб українська культура розвивалася як соціалістична, органічна частина всього соціалістичного будівництва. Експериментальні методи навчання комплексної методики, комплексно-проективна система, лабораторно-бригадна форма владою були засуджені, ліквідовані.

Період експериментів завершився на початку 30-х років. Постановами від 1932 року «Про початкову і середню школу», «Про навчальні програми і режим у початковій та середній школі», було відновлено традиційну класно-урочну систему, предметний поділ викладання змісту освіти; організацію навчального процесу за типом гімназій і прогімназій, деякі пільги вчителям. Багато нового, що було внесено в систему їх курсової перепідготовки, розкритиковано та заборонено, як і всі експерименти.

Українознавча педагогічна думка підтримувалася й розвивалася українцями поза межами України. Школи (курси) українознавства (недільні, вечірні, літні тощо) в кожній країні, де поселилися українці (в Канаді, Австралії, Аргентині, Північній Америці тощо) мають свої особливості, проте спільним, консолідуючим їхнім прагненням є сильна, зорганізована, багата і свідомо українська громада на нових поселеннях, любов до України, до її майбутнього. Прикладом може служити «Проект системи освіти в самостійній Україні» Г. Вашенка, де говориться: «Коли саме розпадеться ССРСР, сказати важко, а що він розпадеться, і то в порівняно скорому часі, в цьому не може бути сумніву... З розпадом більшовицької держави для поневолених Московією народів, і в тому числі для українців, відкриються перспективи щодо розбудови свого національного і культурного життя.

Такі перспективи вже відкривались перед нашим народом... Але українська інтелігенція не була підготовлена до того, щоб гідно очолити цей рух. Тому визвольні змагання України закінчились поразкою і поневоленням навіть далеко важчим ніж за часів царської Росії. Щоб цього не стало і в часи розпаду СРСР, потрібна ґрунтовна підготовка в усіх галузях політичного і культурного життя нашого народу» [1, с. 30].

Українознавча педагогічна думка неklasичного періоду науки розвивалася суголосно соціально-політичним викликам XX ст., дидактичним пошуком педагогіки, організаційним змінам кожного періоду: початку XX ст; короткому державотворчому періоду Визвольних змагань, пошукам альтернативної системи навчання в 20-х рр.; «українізації». У соціалістичній системі освіти, спрямованій на формування нової радянської людини, українознавство було

вилучене з програм, навчальних планів, заборонене, однак українознавча педагогічна думка знаходила нові форми свого вияву в різних видах роботи.

У 90-х рр. ХХ ст. українознавча педагогічна думка постала в умовах не-класичного типу раціональності, продовживши педагогічну модель масового навчання з книжково-фронтальною технологією, при якій заняття в аудиторіях проводяться за підручниками, а вчитель навчає групу учнів. Підтримувалися: пошук нестандартних педагогічних розв'язань, ігор в процесах навчання, орієнтація на сьогодення, ігноруючи дійсність, нестримний активізм, переважання суб'єктивізму, зниження професіоналізму, поширення засобів гуманітарних (метафор, символів «високого стилю»), створення емоційного настрою за допомогою побудови тексту, способу викладу та ін.) [14].

Учень формується як креативна людина, що розвиває свої здібності, потреби, бажання. Педагог — особистість, яка шукає індивідуальний підхід до учнів, розвиває творче ставлення до матеріалу, методів навчання, творчої майстерності. Українознавча педагогічна думка кінця ХХ ст., оновлюючись, збагачуючись у трансформаційних процесах деполітизації, демократизації, модернізації, гуманізації, інформаційної школи, віддзеркалювала глибину незреалізованих, нерозв'язаних у попередні часи етнонаціональних проблем: вивчення правдивої історії, географії, культури тощо. Як школа, так і ВНЗ не змогли подолати минуле, не змогли уникнути старих проблем, серед яких найважливіша для освіти: усвідомлення власного цілісного образу своєї Батьківщини — України. В європейській освітній практиці ця проблема давно розв'язана. В Україні не було обставин, щоб в освіті розвинувся власний український оригінальний досвід, щоб міг постати батьківщинознавчий предмет — українознавство.

Практика українознавчих знань, яка запанувала в освіті востаннє десятиріччя ХХ ст., не могла задовольнити потреби суспільства у формуванні цілісної батьківщинознавчої картини українського світу. Українознавча інформація, розпорошена по різних предметах, вивчення українознавчих предметів (мови, літератури, історії, географії, економіки) в системі предметно розчленованих знань, не дає цілісного уявлення про Україну, український світ. Незважаючи на це, в період дискусії кінця століття перемогла позиція лише введення українознавчих відомостей у різні предмети. Вивчення цілісного курсу українознавства залишилося поза навчальними планами, хоча в 90-х роках і було прагнення вивчати його як самостійний предмет. Були твердження, що українознавство повноцінно не увійшло в навчальний процес тому, що курс не був розроблений методично, не було відповідно підготовлених кадрів, бракувало волі керівних структур. Не розв'язали проблеми формування цілісності й навчальні предмети, що вводилися до навчальних планів — народознавство, українське народознавство, які ґрунтуються на етнографічній основі; географічно-красознавчі предмети.

Українознавча педагогічна думка в постнекласичному типі науки, спрямована на осмислення здібностей людини учити та учитися, формує принципово нову освітньо-педагогічну парадигму, спрямовану на включеність «світу людини» в структуру знання. Включення «світу людини» в українознавчі знання є прямою антитезою старому ідеалу суто «об'єктивного» змісту пізнання. Враховуючи, що освіта національно диференційована, а її розуміння пов'язане з антропоцентризмом філософських вчень, то включення «світу

людини» в українознавчі знання сприятимуть поглибленню знань про ментальність українців, про національну культуру [12; 13].

Українознавча педагогічна думка постнекласичного типу науки зосереджує увагу на антропологічних соціальних, культурно-творчих, мистецьких модифікаціях, в яких здійснюються перехід від розрізненого гносеологічного знання до міждисциплінарного, епістемологічного. Епістемологічний підхід в українознавстві може не лише узгоджувати, урізноманітнювати етнографічну (народознавчу) складову педагогічного процесу, а й переорієнтувати на пересічні цінності сучасної антропо-технологічної культури.

Постнекласична наука дає змогу українознавству зреанімуватися в пост-тоталітарних педагогічних трансформаціях, у мультимедійному просторі, а також в ідеологічних, інформаційних змінах. Новий етап розвитку українознавчої педагогічної думки потребує переосмислити ментальні та поведінкові стратегії, прийняти українознавство в постнекласичній освітній парадигмі зорієнтованим на компетентнісну індивідуально-контактну систему навчання, діалогічність, комунікативність, індивідуалізацію й інтелектуалізацію прийомів і способів навчання. Українознавство як цілісність, здатне до оновлення, вбирає в себе наскрізні, вивірені часом концепти класичної і некласичної методології. Такий підхід, безперечно, істотно змінює розвиток українознавчої педагогічної думки, на шляху до яких є значні перепони.

Згубним для українознавства стало відчуження від інтегративних цілісних знань, які породжені нагромадженням фактичного матеріалу при відсутності використання здобутих знань; виключенням творчого мислення під час засвоєння стандартів, правил, дидактичних матеріалів з питаннями і відповідями; опозиційність вчитель/учень; прихований навчальний анти-українознавчий зміст; песимізм, поразки, примітивізація культури, особливо сільської; давня занехаяність міської української культури тощо. Вивчення українознавства переважно в народознавчому (етнографічно-фольклористичному напрямі), не враховуючи виклики сучасності, також породжує відчуження. Непослідовність у підтримці українознавства владними структурами сприяла тому, що народознавство, краєзнавство стали поширеними в школі. Поза змістом навчання залишилися проблеми інтеграції, міжпредметних зв'язків, мобільності, компетентності тощо [11].

Українознавство в кінці ХХ ст. поставало в умовах сцементованої ідеологічної методології й розгалуженої системи підготовки кадрів, максимально обмеженої інформації про дослідження проблем методології західноєвропейської та світової науки. Тривала перерваність дослідження українознавства у ХІХ–ХХ ст., заборона українознавчих праць філософів, істориків, лінгвістів, етнографів, етнологів, демографів, педагогів та ін., породила необхідність у критично короткий час надолужити вивчення й поширення відомостей з історії України, освоїти зарубіжні наукові напрацювання, праці українських мислителів, правду про героїв України та ін.

Розроблені в 90-х р. ХХ ст. концепції, стандарти, авторські програми, посібники, навчальні плани для школи засвідчують прагнення відображати в змісті предметів не лише глобальні, загальноцивілізаційні, наукові проблеми, а й бажання знати культуру українців, історію, мову, природні особливості тощо. Спостерігалось намагання засвідчити присутність українознавчого, етнокультурного фактора у змісті освіти, у висвітленні певних тем багатьох предметів. У науковій постнекласичній парадигмі українознавство трансфор-

мується на якісно новий рівень дослідження. Українознавча педагогічна думка орієнтується не стільки на збільшення знань, як на філософське обґрунтування науковості, аналізу будь-якого знання в епістемологічних, аксіологічних, архетипно-символічних напрямках.

Розгляд українознавства як цілісності зумовлює необхідність аналізувати теорії цілісності (В. Афанасьєв, В. Вернадський, В. Кізіма, М. Чмихов, П. Щедровицький та ін.), а також системно-інтегративні підходи, на основі яких, на думку вчених, формується цілісність українознавства: етно-соціо-природно-культурологічні (В. Крисаченко); центри (С. Єфремов, П. Кононенко); проблемні (В. Кононенко, А. Місюно); культурологічні (С. Кримський, С. Клепко, І. Мойсеїв, Г. Філіпчук); комплексні, інтегративні (І. Бойченко, Ю. Ковалів); системні (М. Жулинський) тощо. Акцентується увага на аксіологічні смисли українознавства, враховуючи орієнтації попередніх часів на етнографічно-природознавчі, соціально-культурологічні та ін. Аксіологічна основа українознавства постнекласичного типу науки істотно оновлює зміст навчання і виховання усіх сфер життєдіяльності школи, чим спонукає педагогічну думку до пошуку нових форм виховної роботи, розбудову національної школи, поліпшує дієвість навчальних програм тощо. Враховуючи різні підходи в науці до типології цінностей і орієнтуючись на шкільну практику, в українознавстві розглядають цінності універсальні (загальнолюдські), власне українські цінності, цінності особистості, духовні, соціально-етичні, громадянського суспільства тощо.

Українознавча педагогічна думка у різних класних, позакласних і позашкільних формах роботи розкриває смисли архетипів: первісних (світлове дерево, переходу, приходу-відходу, першотворення); християнських (Бог, слово, любов, дім, храм); народних (земля, хага, пісня, Батьківщина, а також образи-символи: верба, калина, мак, вінок, рушник, кінь, коза); національних (державна, Герб, Прапор, Конституція, кордони); демократичного суспільства (громадянин, демократія, свобода, громадянське суспільство) тощо. За вихідні положення символічної системи важливо обрати архетипну теорію, що дає змогу розглядати символіку не як безмежну, несистематизовану чинність, а як певним чином упорядковану систему, укорінену в вічність і здатну оновлюватися. Тут символ розглядається як категорія, символіка — як мовна система, символізм — як філософсько-мистецький напрям [15].

Світоглядна цілісність українознавства розкривається не лише через наукове осмислення наскрізних ціннісних архетипів-символів — «...те, чому ми належимо завжди» (С. Кримський), а також і через залучення міфології, міфу, міфотворчості, міфологічного мислення (К. Г. Юнг, М. Еліаде, О. Лосєв, В. Топоров, Є. Мелетинський, О. Петрів). Українознавство охоплює міфи космологічні, етіологічні, антропологічні, теологічні та пов'язані з господарством тощо.

Наповнення навчальних предметів, позакласної та позашкільної роботи українознавчим змістом, за словом Б. Ступарика, «має пронизувати весь навчально-виховний процес, входити в «плоть і кров» кожної дитини через мету, форми і методи роботи», але донині, як показує аналіз навчальних планів, навчальної-методичної літератури, цього ще не сталося, хоча великий інтелектуальний потенціал несе українознавча інформація про світоців національного духу (героїв, провідників, речників, людей українського світу), про вчених, які прославили Україну, відомих своєю працею людей. Особлива

увага в українознавчій педагогічній думці приділяється розвитку української національної школи на українознавчих засадах, що охоплює не лише зміст навчально-виховної роботи, а й тип школи [2; 3; 4]. 90-ті роки характеризуються вивченням досвіду освіти зарубіжних країн.

У педагогічних колах заговорили не лише про школу М. Монтесорі чи вольдорфську Р. Штайнера, а й про школу вільну, вільного розвитку (Німеччина), діалогу культур (В. Біблер), Школу Анналів (Франція), Існа-План (О. Декролі), колумбійську школу розумової зрілості, школу майбутнього, школу завтрашнього дня, чартерні школи, школи-магніти, громадські школи (Англія), незалежні школи (США), школи співробітництва (Японія) та ін. На жаль, на посткомуністичному просторі виразно простежується надмірне захоплення зарубіжним досвідом, недостатньо апробованого на національному ґрунті, а також послабленою увагою до національного досвіду в освіті, хоча за порівняно короткий час напрацьовано значний законодавчий, науково-теоретичний, практичний матеріал, який дає підстави для істотних змін в освіті, побудови повноцінної національної освіти.

Оскільки українознавча педагогічна думка пройшла складний шлях становлення в умовах тривалої бездержавності та національно-політичних переслідувань, то перші десятиліття держави Україна стали новим етапом в історичному розвитку національної освіти та науки. Нинішній стан усіх сучасних ступенів освіти (довкілля — початкова школа — загальноосвітня — вища освіта (бакалаврат і магістратура) — освіта дорослих) завдячує цілому комплексу загальноцивілізаційних та внутрішньодержавних українознавчих педагогічних проблем. Передовсім це глобалізація, інформатизація, демократизація, мобільність, гуманітаризація, які визначають реальний стан розвитку сучасного людства. Серед власне українознавчих проблем виникає потреба віднайти спосіб узгодження, врівноваження досвіду західної демократії з традиціями формування життя українців та інших народів, які проживають на території сучасної держави; зберегти свою ідентичність, не відгородившись водночас від світу; законодавче врегулювання найважливішого питання — державна мова освіти та забезпечення прав національних меншин; враховуючи українознавчі смисли, оновлювати зміст національної освіти, спосіб освіти, мету і результат та багато іншого [17, с. 57-66].

В умовах трансформації освіти початку XXI ст. питання національної освіти, збереження етнонаціональної ідентичності в світі, що глобалізується, побудова школи нової генерації на основі національних цінностей є важливими педагогічними, соціально-політичними проблемами українознавчої педагогічної думки. Українознавство, як засадничий чинник розбудови національної школи в Україні, гуманізації і гуманітаризації освіти, все ще не має в школі належного статусу, хоча в практичній діяльності його складові (народознавство, географічно-краєзнавчі предмети) актуалізовані в педагогічному процесі, навчальні предмети наповнюються українознавчим змістом. Проте, впровадження українознавства в навчально-освітню практику не викликають сумнівів.

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНЕ ВИДНОКОЛО УКРАЇНОЗНАВСТВА

Новітня концепція українознавства, засіб пізнання і самопізнання українського народу, закономірностей етногенезу українців, формування їх світогляду, духовності, культури, ментальності, ґрунтується на епістемологічному пізнанні в постнекласичній філософсько-науковій парадигмі. «Парадигма українознавства, — пише Г. Філіпчук, — має розвиватися шляхом інтелектуалізації через включення його у складні процеси пізнання, у діалог із світовими науковими, культурними досягненнями, підкреслюючи загальноєвропейську і світову значущість української науки й інтелекту» [11, с. 30-31].

Українознавство крізь призму епістемології та гносеології

Формальний, заснований на логіці, методологічний підхід в західній філософії був поставлений під сумнів історичною школою, зокрема Школою Анналів, Т. Куном, П. Фейєрбендом, що суттєво вплинуло на гносеологію, котра впродовж багатьох сторіч була домінуючою формою «філософського осмислення присвоєння світу», вичерпала себе. За таких умов з'явилися потуги заміщення гносеології епістемологією, що активізувало зрушення в теорії пізнання та методологічних засадах, посилену увагу до когнітивних процесів, зміни парадигм, ототожнення теорії пізнання, гносеології та епістемології, що спостерігаються в сучасних роботах. Епістемологія (грец. *epistemologia*) — теорія пізнання, те саме, що й гносеологія; соціальна епістемологія — допоміжний розділ філософії, який вивчає можливості, закономірності, форми та умови пізнання, його відношення до об'єктивної реальності, критерії достовірності та істинності [9, с. 271]. «Епістемологія є теорією пізнання, що спирається на критичний розгляд наук, або одним словом, критикою, якою її визначив і заснував Кант» [3, с. 84]. У теорії пізнання епістемологія розглядається як вчення про знання, про те, що є знання, що ми можемо знати і як ми пізнаємо світ.

У сучасних підходах до цього терміна, епістемологія розглядається і як сфера наукового та практичного розв'язання проблеми сучасного суспільного життя, особливо в стосунках з природою (екологією), відносинах між расами, націями, народами, у міжнародному поділі праці. Нині епістемологічні дослідження охоплюють проблеми типологізації знання, яка стає і більш розгалуженою і диференційованою. Поряд із практично-методологічним, природничо-науковим, гуманітарним та інженерно-технічним знанням виділяються як все більш часткові його варіанти. Наукове знання перестає розглядатися як основна форма знання. Інтерес викликають когнітивні знання, пов'язані з різними історичними, духовними практиками, що виходять за межі традиційних уявлень про раціональність; розширюється, доповнюється класичне розуміння істини; вихід знання і об'єкта за межі суто пізнавальних ситуацій. Знання розглядаються не лише в системі пізнання, а й в інших типах діяльності: інженерії, навчанні, проектуванні, керуванні тощо. Епістемологія постнекласичної науки об'єднує новітні та наскрізні, вивірені часом, концепти класичної й некласичної наук; розкриває новий тип науковості, сформований додатковим змістом гносеологічних чинників та логіко-методологічних теорій, принципів, методів, фактів некласичної методології; нарративізм;

міжгалузеву інтегрованість гуманітарних, природничих, технічних та інших дисциплін, галузей.

Розглядаючи багатоаспектність епістемології, неможливо обійти важливої проблеми, яка дискутується: чи є сенс розрізняти значення епістемології та гносеології, а також майбутня доля епістемології. Підставою для тих вчених, хто вважає, що не варто розрізняти епістемологію та гносеологію, є те, що у традиційних варіантах вихідною позицією знання-суб'єкт-об'єкт є гносеологічна ситуація. На думку вчених, ці терміни є тотожними; другий варіант — виявити в цих термінах регіональне забарвлення, за якими стоїть локальна філософська традиція; третій тип — той чи інший філософ віддзеркалює в протиставленні термінів гносеологія та епістемологія певну смислово різницю, яка сприяє кращому осмисленню теорії пізнання.

Епістемологія відрізняється від традиційної гносеології тим, що гносеологія концентрується на процедурах опису, звертаючись до висловлювань і правил отримання знання. Епістемологія робить центром своєї уваги регуляцію, звертається до нормативних пропозицій, використовуючи знання для продукування правил, що породжують зміну в термінах вираження знань. Постає необхідність знань загального характеру — концептів, правил, проєктів, стратегій тощо. Нині розвиток теорії пізнання класичними гносеологічними засобами не завжди можливе. Змінюється інструментарій гносеолога, підвищуються вимоги до його професійної підготовки. Епістемологія отримує прямий вихід у сферу конструктивної інженерної й технологічної діяльності.

В. Петрушенко різницю між гносеологією та епістемологією обґрунтовує, посилаючись на гносиз, який є тим, що зазначають, розрізняють, порівнюють, пов'язують з появою визначеності, знаків, позначок, а епістема — з тим, що має відношення до основи. У гносеології йдеться про вплив на розум ззовні, у епістемології вихідним визначається факт наявності у нас певного знання. Отже, в концепції вченого, епістемологія є теорією знання, першою даністю нашої свідомості, а гносеологія розглядає знання в контексті пізнання, дій, умов, чинників. Гносеологія та епістемологія відрізняються між собою як теорія знання та теорія пізнання [6, с. 22-23]. До епістемології як першої даності нашої свідомості торкаються філософи, розглядаючи різні питання.

В. Петрушенко, аналізуючи внутрішні актсвідомості, звертає увагу на «відання», етимологія якого визначається від «вести», тобто орієнтування у визначенні напрямку руху. В гносеологічних дослідженнях увага зосереджується переважно на *знати, знаннях*, а про відати, відання говориться як про специфічні знання, аналізуючи мистецтвознавство (конкретне, атрибутивне), мистецтво відання (смісловне та семіотичне тлумачення творів мистецтва) [6, с. 170, 171].

Найбільш глибоке значення епістемології постає тоді, коли створюється теорія пізнання будь-якої когнітивної діяльності, що веде до таки досконалого знання. Слово *відати* — основа епістемології в лексико-семантичній семіотичній системі української мови — є вагомим, багатоаспектним, смісловим значенням якого простежується в багатьох лексико-тематичних групах, проте в словниках тлумачення його значення, як на нашу думку, неправомірно обмежене. Зосереджуємо на цьому увагу, оскільки розкриття смислу лексеми *відати* і похідних може істотно впливати на аналіз епістемології.

Слово *відати* прийшло з прадавніх часів. Етимологи фіксують ще в індоєвропейській прамові дієслово *void-, veid-, vid* — «бачити, знати». Семантичний перехід від «бачити» до «знати» цілком натуральний, але вже в індоєвропейській прамові дієслово, очевидно, розпалося на два — одне із значень «бачити» (праслов'янське *vidēti*, латинське *vidēre* «бачити»), а друге із значенням «знати» (праслов'янське *vēdēti*) [2, с. 391].

Давньоіндійське *vēda* — знаю. Старослов'янське *вѣдѣти, вѣсть, вѣмь, вѣдѣ*; давньоруське *вѣдѣти*; польське *wiedzieć*; чеське *veděti*; словацьке *vedet*; верхньолужицьке *wědžeć*, болгарське *вѣстѣ*, давньоверхньонімецьке *wissen* «знати», готське *wait* «я знаю» [10, с. 283] та ін. Корінь слова *відати*, з його змінами приголосного *dt>t>cm>*, несе словотвірну потугу. Однокореневі слова творять ряд лексико-тематичних груп, які не завжди близькі за значенням: відання, віда (звістка, повідомлення, вість, чутка), розвідка; відповідати, довідатися, довідка, доповідь, досвід, завідувати, міжвідомчий, навідуватися, відвідини, невідомо, оповідати, повість, свідок, невідомий, навідини, повідати, свідомий, відвідувати, вивідки, вивідування; відання, відьмацький, відьомський, відьмачий, відьмин, відьмети, відьмування, відьомство, вістка, вість, безвість, звістун, повістка, повість, віщий, віщувати, віщунський, віщунство, звіщати, провіщати, сповіщати, віщування.

Окрему групу становлять однокореневі до *відати* слова, які розкривають нові смисли про того, хто відає: слух, звістка, повідомлення; відун — людина, яка вгадувала майбутнє, віщун, пророк, віщун — той, хто пророкує, віщує що-небудь; віщунка; вивідач — той, хто вивідує щось; відьма, відьмак; вістовець — вісник, вістовик, вістовиця, віщивник, провісник, передвісник, віщук, віщуха. Лексичне багатство концепту відати словникова стаття в СУМі не повно розкриває його семантичне значення: відати — 1) знати, мати про що-небудь уявлення, відомості; 2) розвідувати, збирати відомості; 3) керувати, розпоряджатися чим-небудь [8, с. 552].

В. Петрушенко фіксує внутрішні акти свідомості «під кутом вічності». Думки вченого обертаються навколо граничної реальності, захованої у вислові «щось є». Якщо у гносеології йдеться про вплив на розум ззовні та про зворотну дію розуму на зовнішні явища та чинники, то в епістемології вихідним визнається факт наявності у нас певного знання. Ми безумовно щось знаємо, бо фіксуємо у свідомості, що щось є. Оце саме «є», як передумова будь-якого знання, стає можливим лише на перехресті абсолютного та відносного, сталого та плинного, духовного та матеріально-природного. Поєднання таких вимірів сутнісного — вихідна «цеглина» будь-якого знання». В. Петрушенко задумується над проблемою: «Що воно є, як воно є, чи є факт наявності нашого знання свідченням того, що дійсно існують зовнішні по відношенню до інтелекту чинники, чи, навпаки, вони є результатом активності самого інтелекту». Не даючи конкретної відповіді на ним самим поставлені питання, автор стверджує: «Отже, епістемологія не лише є теорією знання, а й визнанням знання першою даністю нашої свідомості» [6, с. 22-24].

У контексті українознавства варті уваги твердження ревнителів епістемології, котрі відстоюють когнітивні світоглядні моральні консенсуси. Наприклад, у дискурсі про «царство вічної наявності» думки С. Кримського суголосні роздумам В. Петрушенка: «...філософський дискурс сучасності робить величезний вираж від афінсько-платонівської традиції збагнення істини, незалежної ні від людини, ні від людства, і повертається на новому витку розвит-

ку до біблійного бачення пізнання як змістобудівництва, драматичної зустрічі з Правдою, спрага якої завжди оберталася пошуком самого себе» [4, с. 44].

О. Лосєв, розвиваючи антиномію віри та знання, звертає увагу, що об'єднавшись, вони творять третю, самостійну категорію — *відання*, що рівноправно вміщує в себе і віру, і знання, не здатна здійснитися ні без віри, ні без знання. «Я називаю цю міфологію абсолютною; вона — завжди відання, гносиз» [5, с. 202].

А. Богачов, посилаючись на Г. Гадамера, стверджує, що науковий досвід світу в природничих науках і науках про дух — це не вся царина осягнення істини. Вже істина гуманітарних наук, тобто наук про дух, очевидно, пов'язана з позанауковим, неметодологічним досвідом. Словом, це досвід повсякденного спілкування, історичного життя, застосування законів у судочинстві чи моральних зразків у взаєминах, але, насамперед, це досвід мистецтва [1, с. 20].

Своїми джерелами епістемологія сягає античних часів. Історично, епістемологічні уявлення і проблематика викликають гносеологічні. Найважливішою даністю в гносеології є *знання* як основа свідомості, розуміння, пізнання, спадкоємиця ранніх версій *episteme*, що сформувало епістемологію, в якій досліджується знання, його будова, структура, функціонування і розвиток, яка творить теоретичні картини світу, науки, суспільства, простір концептосфери в інженерії, управлінні, освіті тощо. Ранніми версіями епістемології розуміють теорію походження *episteme* (знання). Давньогрецьке *episteme* — розуміння, значення, наука; те, на що опираються; щось встановлене на пагорбі; споріднені із *epistemon* — розумний, вправний, досвідчений; основа натягування на кросна. Яскраве вираження середньовічної епістемології — схоластична суперечка «номіналістів» та «реалістів».

П. Абеляр (1079-1142) увів поняття *свідомості* як індивідуальної здатності, Микола Кузанський розглядав «учене незнання», тобто знання про незнання. Епістемологічні схеми античності та середньовіччя не могли вирішити завдань, проголошених Ф. Беконом, і які постали в XVII–XVIII ст. Нова організація знання вимагала критичної рефлексії й теоретичного оформлення. У новоевропейській науці на місці античної та середньовічної епістемології починає складатися гносеологічна концепція пізнання, що переорганізовує філософсько-методологічні уявлення про знання на основі суб'єкт-об'єктних схем. До XX ст. епістемологія не мала власних інституційних форм, а відповідна їй проблематика розвивалася в логіці та в межах гносеології. Поступово епістемологічна проблематика відходить від гносеологічної, особливо в проблемах суб'єктивізму і психологізму в трактуванні схем. Постають нові філософсько-епістемологічні напрями й підходи у дослідженні знання.

Епістемологія розширює пізнавальні можливості, коли вона представлена не як накопичування знань, а як така, що задає предметні смисли, розуміє, інтерпретує, розшифровує, здійснює комунікацію, формує гуманітаристику. Перехід гносеологічної методології на епістемологію постнекласичної науки відбувається в умовах: наповнення пізнання людськими смислами; нарративізму (історичний світ кожної особистості, історичність людського буття); міжгалузевих досліджень природничих, гуманітарних, технічних наук, що творять між-, інтер-, мультидисциплінарні структури; розгляду проблем, що були виведені з усталених стандартів класичної методології, визначивши їх як наукові. Епістемологія українознавства на передній край висуває житте-

світ людини. Антропологічні проблеми стають провідним джерелом наукової практики, яка орієнтується на зміни всіх пізнавальних процесів. Антропологічний підхід зорієнтований на універсальне осмислення людини в єдності біологічних, душевно-емоційних, пізнавальних можливостей, культурних та соціальних вимірів. Це постало прямою антитезою старого ідеалу незацікавленого, суто «об'єктивного» гносеологічного змісту пізнання, в якому для світу людини не залишалося місця. Якщо у XIX ст. в науці вбачали джерело технічного і морального позитивного перетворення суспільства, то з середини XX ст. усвідомлюється неоднозначність, небезпека наслідків «наукового прогресу». Аксиологічний досвід виявляє нову антропологічну реальність людини. Це людина грані тисячоліть, доби психоаналізу й Інтернету, пережитого тоталітарного засилля, сексуальної й гендерної революцій. Це людина не тотожна класичному суб'єкту європейської антропології XIX, навіть XX ст.

Сутнісні прояви української людини минулого розкриваються у працях М. Костомарова «Две русские народности», М. Драгоманова «Гильфердинг о малорусской поэзии», М. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть», Ю. Липи «Призначення України», Ю. Кульчицького «Українська душа», М. Шлемкевича «Загублена українська людина», О. Братко-Кутинського «Феномен України», С. Грабовського «Українська людина XX ст.» та багатьох інших. Відзначаючи різні вдачі українців С. Пролєсєв і В. Шамрай у роботі «Національний характер і українське буття» пишуть, що в українській національній вдачі виділяються три головні риси. «По-перше, це — сумлінність, яка має безпосередній зв'язок з уже окресленою нами інтенцією українського буття до «владнання сушого» і передусім людської долі. Сумлінність становить головну психологічну силу, яка забезпечує прагнення людини до ладу. По-друге, це — звитяжництво, в якому відображається рішучість людини до «здобуття долі, здійснення свого покликання, реалізація якого неможлива без подолання наявного стану власного життя. По-третє, це — туга, в якій виказує себе відчуття нетотожності людини з навколишнім світом, нездійсненність у ньому власної долі. Ці риси не лише певні психологічні якості. Вони становлять особливі виміри українського буття, ґрунтуючись та водночас відроджуючись у певних засадах історичного життя українства» [7, с. 153-154].

Накопичений сьогодні величезний масив знань про людину приводить до необхідності переосмислення цінностей людини тоталітарно-ідеологічної системи, людини-споживача, а також до оволодіння новими антропологічними знаннями, підходами. З 70-х років XX ст. появились нові теорії, принципи, парадигми, дисципліни, що започатковують нову картину світу, — це антропний принцип, синергетика, віртуалістика, теорія складних систем, а також універсальний еволюціоналізм. Вони лягли в основу постнекласичної науки — науки про складні людиномірні системи (В. Стюпін), які породили інтерес до ролі людини у Всесвіті, у бутті. Антропний принцип ввів людину (суб'єкта) прямо в центр наукового пізнання, що сприяло розумінню природи суб'єктно-людиномірною. Антропіка — вчення про зв'язок людини і Всесвіту. З чисто світоглядної філософської концепції вона стає новою науковою теорією, з якою пов'язана епістемологія гуманітаристики. Перехід з методології на епістемологію — свідчення глибоких антропологічних зрушень, а також поступу гуманізму в гуманістику — гуманітаристику.

Українознавча гуманітаристика

Під терміном гуманітаристика (з її тео-телео-антропо-євро-фало-лого-центризмом), ховається ціла низка проблем, зокрема, міждисциплінарні культурні досвіди життя; постколоніальні студії; різні етнічні дослідження; дослідження сексуальних меншин; дослідження тварин; дослідження речей. У центрі уваги гуманітаристики перебувають проблеми гендерні, мови, ідентичності, фемінізму, влади, постолоніалізму, руху нацменшин. Гуманітаристика критикує панівну історію, яка легітимізує нерівність та поневолення Іншого. Дискурс про Іншого надає голос мовчазній більшості (жінкам, дітям, звичайним людям, калікам), які раніше були виключені з наративу офіційної історії. Якщо тривалий час панувала лише історія переможців, то нині на арену життєвої правди виходить історія переможених, як, наприклад, реабілітація повстанських рухів (УПА, Холодного Яру та ін.).

До змісту історії вводяться проблеми кризи, відчуження, травми, пам'яті, Голодомору, Голокосту, історичної жалоби, виклики етноцентризму. Епістемологія гуманітаристики враховує, як різні концепції життя змінюють наші погляди на життя.

Е. Доманська, розглядаючи парадигмальні зміни у сучасній гуманітаристиці, відзначає концепти гуманітаристики (70-ті, пізніші 90-ті роки) та постгуманітаристику (від пізніх 90-х років). Якщо 70-90 рр. провідними концептами були мова, дискурс, текст, наратив, негативність (катастрофи, мовчання), наука — ідеологія — боротьба за справедливість, то після 90-х рр. домінантою проступає життя як таке, відновлення відносин між людськими і нелюдськими суб'єктами, зібрання (товариство), спорідненість людських і нелюдських суб'єктів, біовлада, біограмадянство, екологічні знання та ін. [3, с. 174, 175]. На постнекласичному етапі розвитку східноєвропейська теорія гуманітаристики ґрунтується на філософсько-наукових напрямках синергетики, нанонауці, нанотехнологіях, наноіндустрії, етиці, філософії техніки, тісно поєднаних з динамікою та реаліями сучасних суспільних процесів: глобалізацією, інформацією, з глибинними змінами в інтелектуально-духовному просторі, в ціннісних орієнтаціях. Епістемологічні виміри з опорою на досвід сучасної цивілізації істотно впливають на наукове пізнання кінця ХХ ст., змінюючи сам образ класичної науки.

Пошуки епістемологічних підходів у міждисциплінарних дослідженнях практикуються представниками різних сфер гуманітаристики — істориками, антропологами, культурологами, мистецтвознавцями, письменниками та ін. У переважній більшості епістемологічні підходи постають під час розгляду проблем, які не відповідають установленним стандартам класичної методології й були визначені нею як ненаукові. Дослідження сучасної гуманітаристики (ідентичності, гендерних проблем, національних меншин тощо) входять до проблематики українознавства, широко обговорюються, про що свідчать наукові конференції, дослідження.

Гуманітаристика розширює і змінює розуміння знання, його відношення до інформації в неживих, живих і комп'ютерних системах, можливості обґрунтування його соціального та культурного характеру. Епістемологія гуманітаристики акцентує увагу на зв'язки з проблемами: соціальної філософії, філософії культури (гуманізм, толерантність, плюралізм, критицизм, раціональна дискусія, віра і знання тощо), філософської психології (внутрішня та зовнішня комунікація, суб'єктне переживання, свідомість

і діяльність, свідоме й несвідоме, ментальні репрезентації, саме Я та ін.), феноменології досвіду (класичний ідеал раціональності, некласичне розуміння досвіду, властивий життєсвіт, тілесність, буденність, повсякденність, екзистенціальність, герменевтичність, повідомлюваність), компліментарності (взаємодоповнюваність), міждисциплінарності, інтердисциплінарності, мультидисциплінарності.

Новий тип науковості формується в епістемології, засадничі основи якої входять до сукупності науки постнекласичного типу, інновацій, в центрі яких — «Людина, її проблеми, страждання і радість, перепони і загрози на її життєвому шляху» [10, с. 13].

Доповнення додатковим змістом гносеологічних чинників та логіко-методичних нормативних теорій, принципів, методів та факторів некласичної методології, поява нових факторів, концептів, смислів постнекласики породжує мультидисциплінарні структури, оновлені процеси пізнання, перехід класичної гносеологічної методології на постнекласичну епістемологію. Східноєвропейська теорія гуманітаристики передбачає її «націоналізацію», засвідчивши специфіку кожної з країн. Епістемологія гуманітаристики породжує новий етап науки, який потребує переосмислення ментальних і поведінкових стратегій, орієнтацій на діалогічність, комунікативність, індивідуалізацію й інтелектуалізацію.

Українознавство, здатне до оновлення, вбирає в себе наскрізні, вивірені часом концепти класичної й некласичної науки. Якщо реальністю методології класичної науки є так звана предметна реальність, то реальність епістемології постнекласичної науки — перехід від реальності предметної (що відтворили науки етнографія, географія, антропологія тощо) до реальності, що конструється в свідомості, в глибинно-смысловому осягненні світу людиною. В сучасних дослідженнях українознавство переходить до проблем смислотворення, цілісного розуміння, що оновлюється, до особистісного знання, враховуючи синергетичні принципи самоорганізації міждисциплінарного цілісного знання, аксіологічні, архетипно-символічні, міфологічні, концептні підходи. Філософсько-епістемологічні підходи становлять лише початковий конче потрібний крок до вивчення глибших засад постнекласичної науки визначення її серед інших міждисциплінарних, міжгалузевих структур.

Система сучасних епістемологічних знань у царині українознавства становить собою не одновимірне, а складне, багаторівневе утворення: як філософський рівень епістемології українознавчого пізнання так і нефілософський рівень означеної епістемології.

Епістемологія українознавства передбачає дослідження в моделях знання, якими опікується, насамперед, філософія як теоретична основа, так і в нефілософських практично орієнтованих проблемах, що зосереджені в програмі (алгоритмі), наборі прийомів і способів того, як досягти бажаної практичної мети, в пошуках процесів досягнення мети. Філософський рівень епістемології українознавства поділяється на загальнофілософський підрівень, що охоплює розмаїття загальнофілософських теорій, які характеризують сучасну філософську думку й осмислюють коло суто філософських проблем: життя і смерті, пізнання свободи, необхідності щастя, визнання, сутності людини й міри можливостей здійснення нею своєї мети у цьому світі, зміст духовного життя людини. Філософським проблемам українознавства присвячені питання етносу, нації, народу, ментальності, ідентичності тощо.

Є кілька загальних підходів до епістемологічної проблематики: нормативний, який прагне з'ясувати принцип, що впроваджує раціональне прийняття переконання, і натуралістичний, який виводить епістемологічний статус переконання тих умов, за яких воно набувається. Нормативне розуміння епістемології наголошує, що всі наші переконання будуються на основі базових переконань, чий зміст безпосередньо надається в чуттєвому досвіді, та що переконання, сформовані на такому досвіді, який не є помилковим. Натуралізована епістемологія повертається до витоків пізнання, звертаючись до біологічних, фізичних, нейрофізіологічних, психологічних основ концепцій, виходячи за рамки класичної теорії пізнання.

Натуралістська епістемологія, зі свого боку, приймає іншу стратегію, яка полягає у вивченні властивостей процесу, що завершується в формуванні знань. Пошук істини піддається раціональній оцінці або описові психологічних і соціальних процесів нормування знань [4, с. 89].

Українознавство засвідчує змогу обробляти інформацію та міркування з приводу епістемології як нормативної, пізнання якої походить з досвіду, а також і натуралістської, яка вивчає роль соціальних факторів набуття знань й обґрунтування переконань.

Еволюційна епістемологія описує епістемологічні норми в контексті історії проблематики та вибору теорій, натхненних дарвінізмом. Згідно з еволюційною теорією епістемології розвиток людського знання є продовженням біологічної еволюції, а процес пізнання є активним засвоєнням організмом рис довкілля або пристосування до нього. Еволюційна епістемологія дає змогу співвідносити біологічну та культурну еволюцію без їх різкого протиставлення, причому об'єднуючим фактором виступає когнітивність, що є характером як першої, так і другої.

Еволюційна епістемологія, виявляючи генезис і етапи розвитку пізнання, форми та його механізм, намагається унеможливити крайності раціоналізму та ірраціоналізму, емпіризму й раціоналізму когнітивного і соціального, природознавства і соціально-гуманітарних наук, акцентуючи увагу на мінливості, русі, змінах в науці. Такий підхід дозволяє одним поглядом охопити величезну кількість живої й неживої природи, людей, соціуму й осмислити їх як соціум. «Новий шлях побудови концепції епістемологічної еволюції, як і еволюції в цілому, уявляється перспективним, бо він відмовляється від біологічних аналогів і прагне спертися на досить загальні принципи і механізми самоорганізації, які довели свою ефективність» [16, с. 23].

Еволюційна теорія знання про минуле, що відбувалася в сучасній гуманітаристиці, засвідчує домінування історії, яка шукає власного місця серед мультидисциплінарної рефлексії про минуле. В цій рефлексії сьогодні задають тон антропологія, археологія, політологія, соціологія та інші науки, які донедавна вважалися ексклюзивною власністю істориків [3, с. 210].

Залучення до розгляду еволюції знання різних наук засвідчують джерела її становлення. Українознавство знаходиться у пошуках методології пізнання, наповненої людськими смислами, і серед них особлива роль належить історичному світу. Така методологічна позиція базується на визнанні унікальності та неповторності кожної особистості через вивчення її думок, світу повсякденного життя, стереотипів соціальної поведінки, феномену історичної психології. В центрі уваги опиняється світ унікального, неповторюваного, а не загального, теоретичного, змодельованого. Повернення людини в центр

аналізу історичних процесів дає можливість реалізувати ціннісний пріоритет суспільного розвитку, а саме: суспільство для людини. Погляд на історичні події з позиції безпосередніх учасників, переосмислення їх у контексті людських цінностей стане основою примирення, формування толерантного демократичного суспільства. Значення принципу історизму особливо важливе в епістемології гуманітаристики. Оскільки гуманітарне пізнання є принципово історичним, як в цілому, так і в своїх конкретних проявах, воно підпорядковується історичності людського буття. Принцип історизму є не просто визнання суспільних змін у просторі та часі, а усвідомлення їх як таких, що спричинені людською діяльністю [14].

Уявлення про історичні зміни сягають доби античності, але як принцип історизм конститується в епоху Відродження і Нового часу. Відродження на основі кардинальних змін у суспільному бутті, осмислення живої людської діяльності, досвіду традицій, форм спілкування, ціннісних орієнтацій суспільства особливо важливі в утвердженні гуманітарно-епістемної програми історизму. Історизм розглядають не лише як нове світобачення, а й як дослідницьку програму для всіх наук, передусім, для гуманітарних.

На утвердження гуманітарних наук впливає розвиток історизмом ідей універсальності, просторово-часових змін та еволюції суспільства. Історизм має безпосередній стосунок до пізнання феномена людської суб'єктивності. Аксіологічний підхід в аспекті історизму передбачає орієнтацію гуманітарного пізнання не на об'єктивне, загальне, закономірне в історії, а на її суб'єктивне, належне і ціннісне, тобто її відповідність, невідповідність людським інтересам, цілям, змістам, ідеалам [5].

Наративний підхід в історіографії утверджується в останні півстоліття як криза метафізично-євроцентристських концепцій філософії, історії та осмислення розмаїття історичного процесу на основі обмеженості принципів класичної наукової раціональності, зміни логоцентризму попередньої методології історії.

Серед авангардних підходів сучасної гуманітаристики — конструктивізму, реконструкції, текстуалізму, наративізму, нового історизму, демократизму (нацменшини, прийняття нової ідентичності, вічність речей, природи, деколонізація, межові дослідження, травми, жалоба, прощення, місце пам'яті) — постнекласичному українознавству розкриває нові шляхи історичне мислення.

Історія як часова цілісність людського світу, що об'єднує минуле, сучасне і майбутнє, видається синтезом досвіду й очікування. Зміст історії ґрунтується на традиції філософії історії, в якій інтегративно опрацювали історичну пам'ять через категорії загального розвитку, властивого, відповідно, всім культурам та епохам. Погляди, за якими організовували часову перспективу розуміння себе (людство, раціональність, свобода, цивілізація, культура тощо), завжди були універсалістськими. Традиційні марксистські й позитивістські основи універсалістського історіописання розгорталися в процесах класичного типу науки: стабільності, продуктивних сил, надбудови. Опонентами традиційно-марксистських основ історіописання були «Нова історична наука» та її лідер — Школа Анналів (М. Блок, Я. Февр, Ф. Бродель). Традиційна історія — це набір історичних форм суспільного існування, що прокладає шлях прогресу. Французька Школа Анналів протиставила обмеженому набору форм суспільного існування велику кількість різних культур,

цивілізацій, регіонів, що розглядалися як певні типи, об'єднані різними ознаками, феноменами чи господарськими політичними, ідеологічними та іншими елементами.

У 80-90 рр. у світовій гуманітаристиці з'явилися нові філософсько-історичні напрями: «постмодерністський виклик», «лінгвістичний поворот», об'єднані «новою інтелектуальною історією». Відомі пропагандисти «нової інтелектуальної історії» Х. Уайт, Р. Барт заговорили про «нарративну філософію історії», де текст історика — це оповідь, нарратив, дискурс, подібний до того тексту, який створюють поети чи письменники. У сучасному історіописанні дедалі важливішими стають дослідження, присвячені зв'язкам між людиною та всім середовищем: тваринами, рослинами, маргінальними спільнотами.

Тяжіння дослідників до представлення історії через опис військово-політичних подій як переважних сюжетів історії, як методологічно евристичний принцип пізнання — себе вичерпав (хоча важливість продовження дослідницьких зусиль на цьому рівні важливі). Українознавство сформувалося в баченні глобалістичної теорії історії — влада, земля, війни. Виразно проглядаються в українознавстві нові ціннісні присвоєння характеристик минулого, сучасного, майбутнього — смислолюдські аспекти історії. Розгортання хронобуття історії відбувається у здійсненні особистих долі, ствердження пасіонарних форм життєдіяльності та її духовних підсистем, пошуку подібності до людини і спокути її, установлення розмаху людських сутнісних сил. У цьому сенсі історія є не тільки розкриттям того, що проходить, але й утвердженням того, що зберігається.

У часовій тканині історії репрезентуються, насамперед, життєстверджуючі основи буття, взяті в їхньому ціннісному переосмисленні й пов'язані з ним символами вічності. Весь масив історії пронизує триада архетипних цінностей Істина-Благо-Краса, знаходячи відповідну інтерпретацію у кожному епоху, створюючи перспективу вічності. «Складається враження, що історія, здійснюючи динамічний розвиток, немов залишається поза хронологічними вимірами відбитків минулих епох у вигляді сплячих можливостей» [7, с. 63].

Історія збагачується, немовби обертаючись назад, звертаючись до традиційних цінностей: посилення значення родини, релігії, громади; необхідні використання аскетичного досвіду попередніх епох; звернення до релігійної свідомості всіх конфесій, до людяності, що є першоджерелами самої релігії; «часовороти» навколо наскрізних, стрижневих цінностей людства — Бога, Добра, Краси, Долі, Закону, Особистості тощо; єдності інтеграційних і диференційних процесів.

«Нові шляхи» історичного мислення, породжені постмодернізмом, не можуть не відобразитися в українознавстві. Тепер вже йдеться про мовну форму історичної нарації, про «конструювання» та про спогади й пам'ять, як культурні рушії сучасної практики життя. Тепер вже йдеться про уявлення, а не про знання, про суб'єктивне тлумачення, а не про об'єктивні факти, про метафори й нарративні стратегії, а не про поняття й теорії, про репрезентації, а не про інтерпретації, про орієнтирний потенціал використання для сучасних потреб, а не про об'єктивність, про фіксацію, а не про досвід, про засоби, а не про змісти. Центр уваги зміщується від професійної історіографії до кіно-й телебачення.

Література і мистецтво перетворюється на очевидних посередників історичного, удавана краса затуманює погляд на дійсність минулого [1, с. 10].

Отже, українознавство в постнекласичному типі науки постає у виборі між «правдою науки» і «правдою пам'яті», у спробі окреслити час історичний і час соціальний, у вигляді монополії українознавства на конструювання смислів (оповідей) про минуле-сучасне-майбутнє. Історичне мислення як таке — найглибше етноцентричне, бо воно — це культурна стратегія формування ідентичності. Історія — це медіум розуміння себе, артикулювання й утвердження своєї (особистої й соціальної) ідентичності та концептування інакшості інших за межами життєвого простору своєї групи. Історія — це універсальна практика усучаснення минулого через пам'ять, що має за мету орієнтувати практику життя в обставинах сучасності, надаючи їй і майбутньої перспективи [13, с. 167]. Особливу роль в структурі сучасного епістемолого-українознавчого знання посідає філософія історії. Філософія історії, яка розглядається в ракурсі тлумаченого так її предмета, визначається в одних випадках як «матеріальна філософія історії», в інших — як «історіософія», або ж ще інакше — «філософська онтологія історії», «метафізика історії» або ж, нарешті, «історіографія» чи «філософська історіографія» [1, с. 25].

Філософія історії (історіософія) особливо важлива в дослідженні українознавства, вона (найсильніше проявляється в тих суспільствах, де більш гостро стоїть питання про національну й культурно-історичну ідентичність особистості або народу, про їхнє місце в світі) [11, с. 22].

Історіографія як предмет є складовою частиною історичної науки, хоча й має і свої особливості, завдання, характер і зміст дослідження, її прийнято називати також історією історичної науки, яка є однією з важливих форм пізнання людського суспільства... Історіографія як наукова дисципліна вивчає історію історичної науки, в широкому розумінні цього слова вона сама належить до предмету історичної науки, тому часто істориків називають також історіографами [8, с. 7].

У сучасному українознавстві роль історії, що розуміється як людське самопізнання надзвичайно зростає. «Історія, — писав Р. Колінвуд, — призначена «для» самопізнання людства. Існує загальна думка, що людині важливо пізнати саму себе... Пізнати себе — це, по-перше, пізнати, що таке бути людиною... Отже цінність історії полягає в тому, що вона показує нам, що людина зробила, а отже, й вчить нас, що таке людина» [6, с. 64]. Історія як знання змін, що відбуваються в часі, демонструє, як бути людиною і в культурному, видовому сенсі, демонструє посилення почуття «спільної людськості», «солідарності». У сучасному історіописанні дослідження присвячені зв'язкам між людиною та не людським світом — тваринами, рослинами, речами, середовищами тощо.

Люди, тлумачачи своє минуле, поводяться з ним так, щоб зрозуміти самих себе і своє сучасне, спланувати майбутнє. Історичне мислення — це не лише усвідомлення логіки, структури і функції культурних процедур свого мислення, а й спонукання до нових підходів у тлумаченні минулого. Пошук предмету історичного мислення, історії як такої, веде в царину філософії історії. Історичне мислення, породжене культурою модернізму, утвердило «старі шляхи», які визначили розвиток історичної науки. Просвітництво поєднало історичне мислення з раціональністю, історизм — через методичну концепцію історичних досліджень, постісторичні напрями — через різноманітне вираження теоретичних елементів історичної інтеграції.

Головне завдання історичного мислення Е. Доманська бачить в освітленні, відновленні способів мислення про історію, що розуміється як специфічний західноєвропейський підхід до минулого, що репрезентують авангардні напрями сучасної гуманітаристики (конструктивізм, реконструкція, текстуалізм, наративізм, новий історизм). Паралельно з цим напрямком поширюються процеси демократизації (емансипація меншин, прийняття індивідуальних і колективних ідентичностей, які раніше окреслювалися домінуючою системою влади) та деколонізації (внутрішньої деколонізації, тобто визволення етнічних, релігійних, сексуальних меншин та ідеологічної деколонізації). Пам'ять стане корисним знаряддям аналізу відмінності та різниці, особливо в межах так званої нової гуманітаристики, а міркування над нею привернули увагу дослідників до проблеми, що залишалися на маргінесах конвенційних історичних досліджень (межові досліді, травми, жалоби та меланхолія, пробачення, «місця пам'яті» тощо) [3, с. 73, 14, 15].

Українознавство постнекласичного типу науки, культури постпостмодерну означається як сфера новітньої гуманітаристики, формуючись за новими епістемологічними підходами. Вони постають під час розгляду проблем, які не відповідають установленим стандартам класичної методології та були визначені нею як ненаукові. Постають в епістемології й нові методи, наприклад, метод фреймів, проектів, проблематизації, практики, педагогічної майстерності тощо. Проекти потребують проблем, а не розрізнених фактів.

Поява серед різноманітних конкретних некласичних цілісних міждисциплінарних наук (ноосфери, астробіофізики, генетики, інформатики, екології, валеології, українознавства та ін.) зумовлена закономірним розвитком пізнання дійсності, вичленування життєзначущих проблем. На тенденцію до міждисциплінарних знань не за науками, а за проблемами, вказав на початку ХХ ст. В. Вернадський: «Ріст наукового знання ХХ ст. швидко стирає межі між окремими науками. Ми дедалі більше спеціалізуємося не за науками, а за проблемами. Це дає змогу, з одного боку, надзвичайно заглибитися в явище, яке вивчається, а з іншого — розширяти охоплення його з усіх поглядів» [2, с. 73] Проблемою, що є домінантою в інтегративному, міждисциплінарному, міжгалузевому процесі, може бути універсалія, знак-символ, ідея тощо, які є важливими для буття людини, людства, для виживання та життя в глобальному, вселюдському значенні (Природа, Всесвіт, Рух, Час тощо), або для конкретної спільноти (нації, групи людей): незалежність, воля, рідна природа, мова тощо.

Проблемний характер орієнтації сучасної науки викликає до життя широкі розгортання міждисциплінарних комплексних досліджень, які проводяться засобами кількох галузей, конкретне сполучення яких визначається характером відповідної проблеми. Прикладом цього є дослідження проблем охорони природи, що знаходиться на перехресті біології, науки про землю, медицини, що виникають у зв'язку з вирішенням значних господарських і соціальних завдань, важливі для українознавства.

Побудову новітнього українознавства на основі проблем бачить А. Місюно: «Беручи до уваги складну історію історичного становлення України як держави, українців як нації, відслоти те, що спотворювало їх історію і реальне буття, і вилучити те, що є основою і сутністю «українськості», й на основі відбору здійснити інвентаризацію проблем, що «сьогодні є актуальним в ду-

ховному становленні українського суспільства, а також тих інтерпретацій, які маємо зараз, та їх концептуального буття» [9, с. 12].

Проблеми нових інтелектуальних стратегій ХХІ ст. зникаються з питаннями нової духовності та постнекласичної раціональності з життєзначущими проблемами сучасної філософії, проблемології тощо. У контексті сучасної проблемології — проблема — певна сукупність завдань, які потребують нестандартного розв'язання і перебувають в евристичній (пізнавальній) ситуації, для якої характерні неоднозначність, можливість альтернативних варіантів. «Проблемологія покликана охарактеризувати, систематизувати, класифікувати проблеми, а також коректно сформулювати конкретну проблему, описати її, пояснити причини виникнення, визначити можливі шляхи і засоби її розв'язання» [12, с. 179].

Спроби перерахувати українознавчі проблеми, породжені розвитком культури, науки, техніки, інформаційного суспільства, заздалегідь приречені на невдачу, адже їх безліч. Їх перелік і розуміння істотно відрізняється в різних культурно-наукових системах: класичний, некласичний, постнекласичний. Українознавча проблематика невичерпна. Українців хвилюють дискусійні проблеми, які належать до світських чи релігійних шкіл, уособлюють історичні, культурні, національні традиції різних культурно-територіальних країв України (Сіверщини, Луганщини, Галичини, Волині тощо). Українознавчі проблеми можна класифікувати за різними критеріями: характер загальності, термін існування, соціально-культурна зумовленість, наукова обґрунтованість, міра визначності тощо.

Проблемне поле епістемології українознавства постнекласичного типу науки надзвичайно широке, оскільки воно зорієнтоване на пізнання, осмислення множинних аспектів українського буття, серед них і таких важливих для сьогодення, як порубіжжя. Проблема ідентичності (культурної, територіальної чи етнічної тощо) актуалізує в українознавстві перехід до вивчення тематики «кордону», «межі», «прикордоння», «окраїни», «порубіжжя», «центр-периферія» та подібні як у просторовому, так і ментальному сенсі. У сучасному світі життя, історія, зміни сконцентрувалися в місцях зустрічі культурних, політичних світів, схрещення кордонів та культурних меж, де відбуваються «дифузні» соціально-культурні процеси — унікальний, соціальний, культурний феномен. Оригінальність стійкої самодостатньої української культури сформувалась в моделі «дифузних» соціокультурних процесів. Можливо, рухливість цієї моделі прикордоння, відкритість для зовнішніх впливів, поєднання цивілізаційних світів — це і є чинники української культурної особливості, які наділяють цілісність різноманітністю.

Українознавство розглядає простір, де спрацьовують одночасно безліч взаємовпливів, спростовуючи значну кількість класичних конструктів, схем антропології, соціальної філософії, філософії культури, які пояснювали наявність різноманіття соціокультурних світів і їх взаємодію, розмиваючи сталі уявлення.

Прикордоння — новий термін в гуманітарних та соціальних науках. Виокремлення із звичайної зони Східної Європи — СРСР — України, Білорусії, Молдови зумовило звернення учених у сфері гуманітарних та соціальних, політологічних та інших наук до теорії прикордоння, яка концептуалізується як відкритий комунікативний простір — конфігурація різноманітних суб'єктів, а не територія. Прикордоння — простір синтезу багатьох ідентичностей і ло-

альностей — впливає не лише на образ культури, а й призводить до виокремлення нової ідентичності прикордоння. Прикордоння — соціальний простір взаємодії, де кожен з учасників визначає себе через належність до кордону, але межі не стільки просторової, як соціально-комунікативної. Державні кордони втрачають статус бути виключно бар'єром, оскільки вони більше не відділяють герметично одну країну від іншої, більш суттєвими стають взаємини між людьми, які мешкають уздовж порубіжних територій.

Порубіжжя — є утворенням, що виникає на підставі протиріч та суперництва між різними групами та ідентичностями. В умовах порубіжжя соціальні групи, що живуть по різних краях порубіжжя, базуються на принципі відокремлення однієї групи від іншої та підконтрольності території, яку вони глибоко поважають. У процесах порубіжних взаємодій формується порубіжна ідентичність, в якій об'єднуючим чинником виступає культура, мова, релігія, політичні установи.

Проблема порубіжної, прикордонної ідентичності не є для українців з'явою чогось абсолютно нового, такого, чого досі зовсім не було. Ідентичність, менталітет українців зі своєю специфічністю сформувалися під впливом непересічних обставин їх історичної долі, серед яких одне з провідних місць належить ситуації своєрідного розташування України між Європою і Азією, між Заходом і Сходом. Упродовж останнього тисячоліття перед українцями неодноразово поставали виклики оновлення, а то й творення нової ідентичності кожен раз в специфічних умовах прикордоння, порубіжжя, характерних для свого часу. Фундамент української ідентичності (менталітету) закладався у X–XIII ст. у Київській Русі в ході творчого діалогу міфопоетичної свідомості русичів з візантійським християнством (насамперед, з елліністичним світоглядним ядром останнього).

Кордон, край, рубіж, межа — концепти, які пов'язані не лише з ареалом, але й розумінням припустимої норми (в значенні «вчинок, що переходить всі межі»). Причетністю до відкритого комунікативного простору, до якого відкрита Україна, зумовлює усвідомлення кожним громадянином знаходження та дотримання межі, норм взаємодії. Яка ж велика, тяжка не до кінця з'ясована робота перед нацією, що має знайти шляхи подолати болісне сприйняття оновлення, відродження, виокремлення України, що, на превеликий жаль, ще спостерігається в окремих громадян нашої держави. Складність порубіжних інтеракцій зумовлюється глибокими психологічними бар'єрами, котрі заважають спільноті бути більш м'якою для проникнення елементів чужої культури. Українознавство розглядає інтеграційну порубіжну ідентичність, підвищує значущість символів кожної групи, збереження ними самотності, чим засвідчує попередження, відчуження та розкол нації.

Епістемологічна постнекласична парадигма українознавства постає у розумінні людини в єдності зі світом (соціумом, природою); з критичним підходом до гіперактивності, безмежної інноваційності людини, оскільки без стратегічного мислення — шлях у безодню; у поціновуванні знання, досвіду, уміння, орієнтації на нестандартні рішення в несподіваних ситуаціях. Епістемологія українознавства на основі вичленення наскрізних міждисциплінарних життєдайних донаукових, наукових, релігійних, повсякденно- побутових знань, що пройшли крізь віки, знання, ціннісно-спрямованих, які становлять єдність у всьому не лише як суб'єкт чи об'єкт; людина чи суспільство; особистість чи колектив; суспільство чи природа тощо. Епістемологія

постнекласичного типу науки, спрямована на створення нової українознавчої реальності, спроможної оновити, розширити українознавство, взяти участь у формуванні загальноцивілізаційних смислів.

Охоплюючи всі нинішні дискурси, репрезентація епістемології як справжньої оновленої пізнавальної дійсності є особливо важливою для українознавства. Епістемології властиво впливати на когнітивні практики (основоположень, тверджень, теорій, концепцій, методів) і створювати основу для порозуміння, консенсусу, для згоди співтовариства українознавців. Прихильність до епістемології викликає обставина, що учасники всіх дискурсів українознавства хоча б у майбутньому зможуть домогтися вирішувати його проблеми. Пошук знання та істини — основи епістемології — є найактуальнішою проблемою і дуже далекою від остаточного розв'язання. У багатоплановому аналізі полісемантичного слова «знання» огляд епістемологічних перспектив українознавства зумовлює аналіз наукознавчих, методологічних проблем.

Епістемологія українознавства досліджує як основу, межі, генезис, структуру, функціонування як знання, його важливість, так і способи представлення результатів аналізу. Епістемологічний підхід сприяє пізнанню сутності когнітивних комплексів, пов'язаних з пізнанням, мисленням, роботою людського розуму, концептами, як засадничими чинниками, що дозволяє розширити сприйняття і розуміння пізнавальних, ментальних процесів, актуальних в контексті українознавства, а також і методів нових спрямувань у гуманітарних науках, зокрема у психології тощо [15].

У XXI ст., особливо після створення комп'ютерів, мережі Інтернет, мобільного зв'язку, такий компонент феномена людини як інтелект (розум) став технологією, яка застосовується все в нових і нових сферах діяльності людини зі світом, що зумовлюють когнітологічний підхід до українознавства, акцентуючи увагу на концептах, концептосфері, врахуванні когнітологічних особливостей інших наук.

Когнітивні репрезентації українознавчих знань

Реалізація антропологічного принципу в освіті, що зумовлює поглиблений і всебічний підхід до учня, студента, до їхньої особистісної зацікавленості у навчанні, самоосвіти впродовж життя, потребує введення в навчальний простір не точкового уточнення певного факту чи методичних інновацій у традиційній гносеологічно-диференційованій предметній системі, а формування нового мислення, здатного сприймати, розуміти, уміти обробляти, засвоювати і використовувати інформацію, перетворювати її на знання, на засоби розв'язання професійних, особистісних та інших проблем.

В умовах глибинних трансформацій сьогодення інформаційно-технологічна революція (першу революцію порівнюють з винайденням плуга; другу — пера і пороху; наступну — з появою друкарського станка, розчленування атома), що збіглася у часі з постнекласичним етапом розвитку науки, дала суттєвий поштовх до переосмислення фундаментальних понять — переходу лінійної, соціоцентричної парадигми в множинну, антропологічну. Якщо у класичній соціоцентричній науковій парадигмі людина задовольнялася раціональним відстороненим умоспогляданням, пізнанням, відтворенням, запам'ятовуванням, описом, загальними закономірностями, то в антропологічній множинній парадигмі постнекласичної науки утверджується здатність

людини не лише до пізнавальних можливостей, а, насамперед, до розуміння основи формування знань.

Розвиток епістемології передбачає аналіз, осмислення фундаментальних змін, що відбуваються в науці, культурі й освіті з широким впровадженням комп'ютерних технологій, сприяють дослідженню структур і механізмів інтелектуальної діяльності людини, того, що, як кажуть, «вимірюються за допомогою IQ». Інтелектуалізм є новим баченням як соціально-економічної динаміки, екологічних та інших процесів, так і освітньо-педагогічної діяльності, при яких інформаційно-семантична складова (знання) виступають визначальними. В сучасних дослідженнях інтелекту замість понять сприйняття, увага, пам'ять, мислення тощо, які характеризують пізнавальну (психічну) діяльність людини, використовується термін «когнітивний», що описує пізнавальну інформаційну діяльність.

Традиційні проблеми пізнання, філософії, методології отримали нове бачення й інтерпретацію з позиції когнітивізму, з яким прийшло нове розуміння, як потрібно вивчати знання, як можна підійти до проблеми внутрішнього уявлення світу людиною, яке безпосередньо не досліджується [21]. Когнітивна парадигма освіти розглядається як пізнання, а його процеси (постановка цілей, зміст, форми, методи, засоби навчання) ґрунтуються на відображенні у підручниках, програмах, методах стану наукового знання і способів його засвоєння. Інформаційно-технологічний розвиток породжує пошуки шляхів формування особливої реальності, порівняно зі сферою природи — віртуальної, яку утворює когнітивізм, когнітивістика.

Когнітивізм — теорія глибинних розумових процесів, непідвладних зовнішньому спостереженню, що стала базисом продуктів комп'ютерної мережі 70-90 рр. XX ст. і важливим елементом в організації сучасної дистанційної освіти, спрямованої на нові форми і схеми пізнання, суттєво впливаючи на мислєдїяльність особистості. Когнітивізм — це теорія глибинних мислительних процесів, спрямованих на різні форми і схеми розуміння (осягання, усвідомлення, інтуїція, оцінювання, класифікації тощо). Когнітивізм переносить акцент зі знання на смисл. Логіка смислу й інформації часто зближує їх, майже ототожнює. Смисл є центральним у проблемі розуміння, виконуючи важливі методологічні функції в інформатиці, лінгвістиці, теорії комунікації, семіотиці, логіці, педагогіці та ін. Інформація як смисл включається в деяку цілісну ситуацію комунікації, в життєвий світ, що припускає обов'язкову участь у ньому ціннісних орієнтацій, цілей, універсальних смислів — константів культури та ін.

Когнітивізм розкривається когнітивістикою, когнітологією, когнітивною діяльністю, когнітивними структурами тощо. Когнітивістика (з англ. *cognitive* — пізнавальний, з лат. *cognition* — сприйняття, пізнання) — наука про мислення і пізнання, яка вивчає і моделює принципи організації та функціонування штучних систем [23, с. 285-286]. Передумовою виникнення та розвитку когнітології (науки про природу, структуру, механізми, функціонування інтелекту) виступає інформатика — наука про штучні (машинні) інтелектуальні системи, тобто системи, що обробляють знання як семантичну інформацію. В словниках когнітологія визначається як комплекси досліджень на перетині психології, логіки, лінгвістики та інформатики. Когнітологія була заявлена як самостійна наука у 70-х рр. XX ст., мета якої — дослідження функціонування знання в різноманітних системах (технічних, живих істот, сус-

пільства), конкретизувалася завдяки розвитку кібернетики й інформаційного напрямку: здебільшого завдяки розробці проблеми «штучного інтелекту». Когнітивна наука — міждисциплінарна галузь, що методом комп'ютерного моделювання досліджує функціонування знань в інтелектуальних системах, які служать моделлю формування, структурування знання, а також дослідження пізнання: як представлено знання в голові людини (отримання, збереження, переробка), як знання використовує людина, які типи знання відомі.

Провідним когнітивним процесом розуміння є охоплення всіх сфер діяльності людини — навчання, спілкування, осмислення себе та навколишнього світу, його зв'язки з мисленням, мовленням, досвідом, з інтерпретацією вербальних та невербальних текстів, наратизацією, формуванням особистісної її персональної, соціальної та культурної ідентичності, з когнітивними структурами (концептами, схемами, сценаріями та ін.), стилями тощо. Одним із інструментів розуміння навколишнього світу виступають когнітивні здібності, що розглядаються як базовий інтелектуальний ресурс особистості. Когнітивність — сукупність процесів, які забезпечують усвідомлення та набуття знань і включають в себе відчуття, впізнавання, уявлення, образи, судження, спогади, навчання, розмірковування, що сприяють розвитку когнітивних здібностей. В умовах посиленої уваги до розумових (інтелектуальних) процесів актуалізувалися когнітивні (інформаційні) підходи до окремих наук. Будь-яка наука на певному, досить високому етапі розвитку, усвідомивши свій предмет і проблематику, роль в теоретичній і практичній діяльності суспільства, підходить до тонких галузей функціонування об'єктів, що вивчаються, охоплюючи не лише базові, але й високодиференційовані структури [6, с. 17-21]. Когнітивістика тої чи іншої науки фокусується на розумових процесах, невіддасних зовнішньому спостереженню. Замість відповіді на питання «що вона шукає?» — відповідь на питання «чому?». Когнітивізація тієї чи іншої науки спрямована на посилення смислових аспектів аналізу, що дає можливість підсилити загальний рівень конкретної науки, піднімаючи теоретичну основу її базових категорій. Когнітологія, виникнувши спочатку як гілка психології, поступово охопила інші науки (у вигляді когнітивного наукознавства і знань конкретного предмета), а нині охоплює майже всі гуманітарні науки та виокремлюється як когнітивна психологія, когнітивна педагогіка, когнітивна лінгвістика, когнітивне літературознавство, когнітивна економіка, когнітивне правознавство, когнітивна етносоціологія. Як зауважує Н. Ничкало: «Нові педагогічні субдисципліни, можуть формуватися лише на основі нової методології, а тому потребують уточнення поняттєво-термінологічного апарату, обґрунтування теоретичних і методичних засад, створення власного глосарію» [14]. Когнітивна психологія — одна з найрозвиненіших галузей когнітології, наука про структури, процедури, пам'ять, механізми мислительні процеси людини, основна увага якої зосереджена на інтелекті. Спеціалісти разом з нейрофізіологами спонукали психологів підійти впритул до вивчення будови, функціонування мозку. Так, на стикові психології, нейрофізіології, інформатики народилася когнітивна психологія — новий напрямок науки, предметом якої виступають інтелект (ум, розум, разум, розумний початок), інтелектуальні структури, механізми, операції, що приводять до виникнення нових понять, які набувають статусу істини. Хоча з часів Платона інтелект отримав різну філософську інтерпретацію, проте, як не дивно, він недостатньо вивчений. Сучасна теорія інтелекту формувалася

на основі психологічних механізмів творчості, що вивчалися в XIX ст., які доповнила когнітологія відкритими нею інформаційними механізмами творчості. Створена теорія інтелекту розкриває внутрішньоособистісні механізми та процеси запам'ятовування, аналізу, синтезу знань, розуміння істини, нових понять тощо.

Виявилося, що внутрішні механізми творчого процесу, його динаміку, елементи, етапи можна по-справжньому осмислити й представити на модульному рівні лише з інформаційних позицій, точніше, з позицій теорії інформації, використавши для цього весь арсенал її понять, аксіом і співвідношень. На жаль, введення кредитно-модульної системи в освіту не знайшло достатнього теоретичного обґрунтування, що призвело до певної дискредитації модульного рівня в педагогів-практиків. Сучасна педагогічна когнітологія не може не враховувати фундаментальні аспекти комп'ютерної презентації знань. Це ті аспекти існування та функціонування знання, яких не знала класична педагогіка. Когнітивна педагогіка в сучасній епістемології освіти є однією із перспективних сфер психолого-педагогічних досліджень у межах філософії освіти. Епістемологія освіти вивчає феномен педагогічного досвіду в свідомості, педагогічне пізнання як процес особливої когнітивно-педагогічної інтерпретації. У когнітивній педагогіці ключовою проблемою є представлення знань, що суттєво змінює дидактично-методичну систему вивчення предметів у школі, дисциплін у ВНЗ, наукових досліджень. Когнітологічна основа педагогіки зумовлює співпрацю професіоналів-предметників, носіїв змісту навчання, спеціалістів-інформаційників, що працюють над структуруванням знань і знають систему їх подачі. Когнітивна система представлення знань у школах, ВНЗ, наукових дослідженнях може суттєво вплинути на інтелектуалізацію особистості, спільноти, суспільства.

Викликають значний інтерес дослідження, присвячені когнітивним стилям у структурі особистісних характеристик, зокрема, дослідженню проблеми когнітивних регуляторів навчально-професійної діяльності студентів й, зокрема, когнітивних стилів як стабільних індивідуально-своєрідних способів прийому та переробки інформації у контексті професійної «Я — концепції» [11]. Когнітивна педагогіка акцентує увагу на проблемах засвоєння інформації, яку отримує людина, як вона розв'язує те чи інше завдання, якими будуть темп та глибина навчання, способи осмислення тих чи інших подій.

Когнітивне літературознавство (з англ. *cognitive literary criticism*) має міждисциплінарну природу, торкається питань лінгвістики, психолінгвістики, нейропсихології і аналізує твір, як сукупність ментальних просторів, в яких різні концепти та образи творять когнітивну модель художнього твору. У літературознавстві концепт образу — це мовно-ментальна величина синкретичного типу, представлена в художньому творі, яка, з одного боку, виражає знання про світ на рівні свідомості людини, народу, з іншого — синтезує індивідуально-авторське бачення з традицією національної форми вживання. Серед найважливіших проблем, які нині є предметом досліджень у когнітивному літературознавстві, виокремлюються роль метафори та наративного в когнітивних процесах; концептне інтегрування і його функції в літературній творчості; розриви між функціональними підсистемами людського мозку як фактор множинності інтерпретацій літературного твору, як один з механізмів еволюції, місце літературних універсалій в історії літератури, емпірична основа поетичних і стилістичних прийомів [10].

Когнітивна економіка спрямовується на економіку, в якій визначальне місце належить теорії інтелектуального, інформаційного ринку.

При інформаційному (когнітивному) підході до історії на передній план виходить наративізм, основи гуманітаристики.

Когнітивна етносоціологія — наука про інтелект нації (народу), що розглядає народ (націю) як цілісний організм, подібний в структурному та функціональному відношенні до організму людини; як єдину психоінформаційну систему, для якої справедлива та ж типологія, що й для окремих людських особистостей.

Когнітологія, досліджуючи функціонування знання інтелектуальних систем, дала багато нових когнітивних практик чи запропонувала нетрадиційне філософське тлумачення старих. Серед них — так званий лінгвістичний поворот, де теорія пізнання замінюється теорією значення і деякими іншими вченнями про мову; феноменологічні підходи до пізнання; герменевтичний досвід, виражений в загальній теорії пізнання та інтерпретації; практика деконструктивізму та постмодерну. Особливе місце зайняла практика досліджень позанаукового знання; збагачується досвід вивчення знання й пізнавальної діяльності у зв'язку з новими комп'ютерними технологіями. Виникали і виникають різні практики представлення когнітивної науки з її концептами, фреймами, сценаріями, ситуативними моделями тощо [12]. Когнітивні практики, знаходячись в постмодерністському діалозі чи синтезі, породжують нові підходи, які включають перехід феноменології та герменевтики до аналітики тексту, тілесності, волі, гуманітарне пізнання розгортається у просторі різних поглядів тощо. На ідеях постмодернізму засновані ряд сучасних педагогічних підходів: єдність продуктивної діяльності педагогів і студентів (учнів); навчання через діалог; автономність педагогів у виборі змісту дисциплін, методів оцінки, текстів; увага до мовного розвитку; розвиток критичного мислення і навички вирішувати проблеми, потреба новизни, використання інформатики та інше. Традиційне гносеологічне представлення знань про сприйняття і розуміння пізнавальної діяльності здійснюється у формі поняття, висловлення (судження, висновки) або факту, методу, гіпотези, теорії тощо. Логіко-гносеологічний суб'єктно-об'єктивний підхід до пізнання та істини зіграв історичну роль у філософії, науці, культурі в цілому. Саме опозиція суб'єкта й об'єкта в її різноманітних варіантах означала раціональність, будучи базою для класичної гносеології, основою для її науковості.

На відміну від логічно визначених понять «суб'єкт-об'єкт», створених в системі відношень «рід-вид» за правилами аристотелевської логіки, що узагальнювала суттєві властивості та відношення матеріальних предметів в умовах епістемологічної гуманітаристики, коли когнітивна наука викликала до життя нову пізнавальну діяльність: введення людського виміру, орієнтацію на людину, цінності морального порядку, соціальні стереотипи, наративізм, досвід повсякденного знання і гуманітарних наук, комп'ютеризацію тощо, утворюються концепти (з лат. *conceptus* — думка, поняття, *conspicere* — збираю, задумую). Концептом означають певну окрему від інших сутність, цілісну змістову одиницю свого роду, образ, гештальт, квант структурованого знання, знання якого вичленовуються залежно від різних завдань. Концепт як явище когнітології посилює оперування знаками, дослідження текстів, вирішення семіотичних проблем, але послаблює пошук істини, орієнтацію на теорію чи парадигми.

Концепт трактують як мисленнєве утворення, образну схему, вербальну структуру або як різносубстрактну одиницю свідомості, що слугує поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання та досвід людини [7]. Аналіз концептів у різних науках засвідчує різновекторність їхньої інтерпретації, які дотепер не набули однозначного вирішення. У когнітивному підході С. Аскольдов розглядає концепт як «мисленнєве утворення, що заміщає нам у процесі думки невизначену кількість предметів одного й того ж роду — деяких сторін предмета чи реальних дій, різного роду — власне мислительних функцій» [1]. Дослідники лінгвокогнітивного напрямку (С. Воркачов, А. Приходько) трактують концепт як ментальне утворення, що репрезентує сукупність знань про певний об'єкт у свідомості людини [4]. Дослідники лінгвокультурологічного напрямку (А. Вербицька, В. Карасик, В. Кононенко) трактують концепт як сукупність понять, образів, оцінок, символів тощо, пов'язаних з тим чи іншим об'єктом навколишнього світу. Лінгвокультурологічний підхід до вивчення концептів має мету — реконструювати їхній глибинний рівень — архетипне коріння. Архетипи є базою для утворення концептів, і кількість їхніх символічних репрезентацій визначається культурними чинниками. Лінгвокультурологічні концепти стосуються культурних цінностей, національно-сукупних образів, символів. У концепті як одиниці лінгвокультурології виділяється ціннісна, образна і поняттєва сторони.

Лінгвокультурологічний концепт є основою мовної культури світу, оскільки взаємодія мови й культури відбувається у свідомості, то будь-яке лінгвокультурологічне дослідження є одночасно когнітивним. У культурологічному підході, слідом за Ю. Степановим, концепт визначають як згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. З іншого боку, концепт — це те, через що людина — пересічна, звичайна людина, а не «творець культурних цінностей» — сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї» [16]. Культурологічний підхід до концептів стосується аналізу культурних цінностей, напрацьованих людством. У етнокультурологічному підході — «концепт є одиниця етнокультурної інформації, що відтворює світ національного світосприйняття предметів і понять, які передаються мовою... Концепти пов'язують смислові характеристики словесного знаку з системою традицій і духовних цінностей народу» [13].

Концепти — текстовий (О. Когановська), поетичний (І. Дишло), художній (В. Ніконова) — починають активно застосовуватися в дослідженнях з когнітивної поетики. Введення концепту у літературно-культурологічний аналіз дозволяє розглядати в єдності художній світ твору та національний світ.

Способом репрезентації концепту є структури, подані мовними знаками в широкому розумінні (слово, фразеологізм, речення, текст), знаками-символами, зоровими образами, ментальними моделями; або повністю автономними від мови (ситуація, подія, організація, певна система) [19]. Становлення в науці концепту позначило новий рівень осягнення засобів, закономірностей та особливостей взаємодії лінгвістики, культури, психології, філософії, педагогіки тощо з когнітологією. У сучасній науці концепти розглядаються з погляду системно-мовного, денотативного (предметного значення назви (знаку), тобто те, що називають цим словом, представником чого воно є в мові), сигніфікативного (функціонування інформативних знакових сис-

тем, за допомогою яких здійснюється спілкування в людському середовищі). Концепти як мовно-ментальні одиниці вбирають етнічну специфіку смислів культури, матеріальну та духовну, опираються на традицію форм вираження, дозволяють прочитувати різні шари накопичення народного світогляду та знань (так звана етноцентрична методика концептуального аналізу, запропонована А. Вежбицькою) [2]. Різниця між мовним значенням і концептом полягає лише в тому, що мовне значення — квант семантичного простору — прикріплено до мовного знаку, а концепт, як елемент концептосфери, — з конкретним мовним знаком не пов'язаний. Він може виражатися багатьма мовними знаками, їх сукупністю, а може і не мати представленості в системі мови; концепт може набувати зовнішнього вираження на основі альтернативних знакових систем, таких як жести та міміка, музика й живопис, скульптура і танець тощо [15]. А також мати поетичне, образно-художнє вираження в літературному творі.

Д. Лихачов у одній з основоположних робіт з лінгвістичної когнітології кінця ХХ ст. зауважує, що «концептосфера національної мови тим багатша, чим багатшою є вся культура нації — її література, фольклор, наука, образотворче мистецтво, вона співвіднесена з усім історичним досвідом нації і релігією особливо» [9]. Концепт має витоки саме в європейському середньовіччі, і символічним є звернення уваги до концепту в контексті осмислення, усвідомлення європейської ідентичності України. В середньовіччі «цей термін позначав водночас і власне інтелектуальну здатність, і притаманну їй єдність уявлення, а іноді навіть значення слів. Такою ж, зокрема, й сама семантика терміна *conceptus*, з одного боку, він позначає, у буквальному сенсі, продукт внутрішнього дозрівання, з іншого боку — його етимологія вказує на поєднання множини елементів в єдиному сприйнятті, тобто насправді на поняття загального. Пізній середньовічний філософії Європи був притаманний пошук ідеальної комунікації, відтак процес пізнання розглядався в контексті спілкування й концепт відіграв ключову роль [5].

У II половині XIII ст. одним з актуальних напрямів думки в схоластичній філософії був пошук ідеальної мови: проект універсальної граматики (на прикладі твору Боеція Дакійського «Про способи позначення») та модель ангельського мовлення у Томи Аквінського (1224-1274), в обох напрямках живився термін концепт. Розглядаючи мовну проблематику, Боецій Дакійський звертає увагу на логічний синтаксис, на частини мови, використовує як термін *conceptus* (поняття), так і *didactio* (слово), які в автора мають зовсім різне значення. Т. Аквінський розглядав можливість ідеальної мови у незвичній для нас галузі, як опис спілкування ангелів між собою, інтерпретував семантичну складову мови на проблемі концепту, який є центральним для визначення мовлення. Акцентовано увагу на функціонуванні концепту як мінімальної комунікативної одиниці.

Приблизно в один час з'явилися дві моделі ідеальної мови, які базувалися на загальнодоступних на той час філософських джерелах. Обидві моделі «виходили зі співвідношення концепту з теорією пізнання в процесі моделювання ідеальної комунікації, однак, залежно від відмінностей, отриманих моделей акцентували на різних властивостях концепту» [8]. Концепт — виражений словом, — утверджував П'єр Абелер, розробляючи із своїми однодумцями філософське вчення про концептуалізм. Відгомін ідей середньовіччя відчувається в сучасних підходах до концептів, коли вони виступають як кванти знань

про дисципліну та її елементи, перспективи, характерні для певного соціуму, смисли, репрезентовані вербальними і невербальними реалізаціями. Визначальним у концепті є цінність, як позитивна чи негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, певної спільноти, суспільства загалом, що зумовлює пошуки нових методів розкриття аксіологічного аспекту навчання і виховання. Концептна теорія українознавства важлива й тому, що слово переходить з вузького морфологічно-правописного рівня на когнітивно-лінгвістичний, де поєднується мова, пізнання, становлення особистості, етнонаціональна культура. Концепт функціонує зі всіма його кодами, що забезпечує можливість різних типів комунікації в багатогранному діалозі з дійсністю розвивати індивідуальні, творчі смисли. Когнітивна методика дослідження концепту, як складної структури, доцільно спрямовується на значне розширення його смислового обсягу, який ґрунтується на тому, що лексико-семантична основа концепту включає в себе мовну семантику (зміст, значення слова), знання про світ (про взаємозв'язки предметів і явищ) й особисті смисли, словотвірні, синтаксичні особливості, історико-культурологічні тощо [22].

Концепт вербальної чи невербальної реалізації розглядається ізольовано. Ізоляція концепту під час його аналізу, усунення від прямих комунікативних функцій дозволяє виконати нові функції. Це, насамперед, творити особливу реальність, новий світ, певний текст-ситуацію діалогу суб'єкта (дослідника, учня, студента) зі змістом концепту. З'явившись у позиції ізоляції, концепт стає самооцінним, що визначається його структурою. Однак, розглядаючи концепт ізольовано від конкретної комунікативної ситуації, враховується його зв'язок з іншими концептами. Заслугує на увагу ідея, згідно з якою шляхом аналізу значень і вживання концепту, його сполучуваності, логічного аналізу, можна наблизитися до смислів, що локалізуються у свідомості в семантичній пам'яті. Спираючись на те, що будь-який концепт має семантику, яка може бути розчленованою на концептні ознаки, котрі утворюють зміст концепту, може бути установлений смисл, який об'єднує концепти. Розгляд концепту, репрезентованого словом, оскільки концептний підхід до слова значно розширює його ціннісно-семантичну (змістову, значеннєву) сутність, поглиблює розуміння сфери вживання. На матеріалі багатьох мов зросла кількість досліджень концептів, вербалізованих словом: Бог (П. Мацьків), життя (Ж. Краснобаєва-Чорна), правда і неправда (М. Мамич), мудрість (Т. Крижанівська), покарання (О. Шевченко), птах (І. Казимир) та ін. в українській мові; фемінізм (Н. Соколова), радість (Ю. Шамаєва), подорож (Г. Каротеева), кохання (Г. Огоркова), жіночість (А. Кисельова) та ін. у романо-германських мовах; дума й серце (І. Голубовська) в українській, російській, англійській та китайських мовах; концепти дім і родина в російській, англійській і французькій мовах тощо (Т. Сорока). Концептами стала наповнюватися наукова періодика. Так, лише у «Науковому віснику Волинського національного університету імені Лесі Українки: філологічні науки (мовознавство)» (№5, 2009 р., у шостому розділі) подано аналіз 18 концептів різних мов. Концептний аналіз до слова породжує нові, нетрадиційні підходи до семантичної структури слова. Всі існуючі системи освіти базувалися на тлумаченні слова: християнство подавало слово як Боже, у символічному тлумаченні; просвітницько-прогресивська система соціологізувала слово, подаючи його переважно як засіб спілкування. Різні наукові напрямки виробили свої вузькопрофесійні тлумачення. Навіть вивчення мови останнім часом обмежу-

ється у розгляді слова або як частини мови, або як частини морфеміки (чи звертається увага на його орфографію). Глибинні філософські зрушення, що постали в наріжних умовах цивілізації ХХ і ХХІ ст., пов'язані з урахуванням фізичного простору й віртуального; механістичної картини світу та інформаційно-енергетичної; етнічної культури, з укоріненістю в свою землю, історичну пам'ять; глобально-технологічної, не пов'язаної з історією, культурою конкретного народу. Все це спонукає до пошуку цілісності у множинності, до розуміння слова-концепту не лише як засобу спілкування, а, насамперед, як функції, здатної інтегрувати смисли. Крім семантичної структури слова, а також того, що робить його фактором культури — стиснуті основні ознаки змісту історії, сучасні асоціації, оцінки, цінності та ін. Семантика концепту дистанціюється серед термінів: поняття, значення, смисл, квант тощо [18]. Концепт співзвучний з поняттям, бо є підсумком або сходинкою пізнання світу, мобільний та мінливий. Понятійна сторона концепту — це його мовна фіксація, опис, ознакова структура, дефініція. Концепт як ментальне утворення вищого ступеня абстрактності пов'язаний зі словом, а саме слово отримує статус назви концепту, мовного знаку, який передає його зміст найбільш повно й адекватно. Як одиниці ментальної сфери, концепти мотивують семантику слова, його лексичну, словотвірну, синтаксичну природу. Отже, когнітивний аналіз концепту охоплює: ізольований, вербально презентований концепт; значення слова-концепту, зафіксоване словниками, дефініцією; тлумачення слова-концепту в розумінні автора; стислу інформацію про наукові, філософські, релігійні, повсякденно-побутові, ментальні (міфопоетичні, етнопсихологічні) відомості про концепт в історичному часопросторі; лексико-семантичну характеристику; семантичну структуру концепту із зазначенням архетипно-символічних особливостей; входження слова-концепту в тематичні групування, синонімічні ряди; словотвірні особливості; лексико-синтаксичну сполучуваність концепту; представлення концепту в художньо-публіцистичних творах, у мистецтві тощо.

Концепт свідчить про його інтегративну природу, множинність значень, врахування яких сприятиме засвоєнню знань в системі особистісного орієнтованого навчання.

Між концептами як одиницями мислительної та емоційної діяльності існують зв'язки, що проглядаються на лексичному та ідейно-смісловому рівні, крізь художні образи-символи та сюжетний контекст у пам'ятках літератури. Існує низка підходів сукупності концептів: індивідуально авторських (у випадку творчості певного автора) та колективних (у випадку аналізу певної мови чи епохи культури) [3]. Відтак кожна мова, культура певної епохи чи культура народу загалом формується з певної суми концептів, яку Д. Лихачов назвав концептосферою. Концептосфера кожної культури, мови чи епохи відрізняється за складом концептів, за принципами їх структурування та за спроможністю їх декодувати, прочитувати [20].

Кожна національна культура має свій вибір основних вічних одиниць культурних концептів, які базуються на основі загальнонаціональних концептів, що властиві всім культурам, такі, як: кохання, любов, родина, Бог, господар та ін. Концепт відіграє велике значення у визначенні ролі національної культури в житті суспільства та є певною ланкою між світом взагалі й індивідуальним уявленням людини про цей світ, тобто йдеться про концептну картину світу, як вторинне існування об'єктивного світу свого роду, інтерпретація дійсності

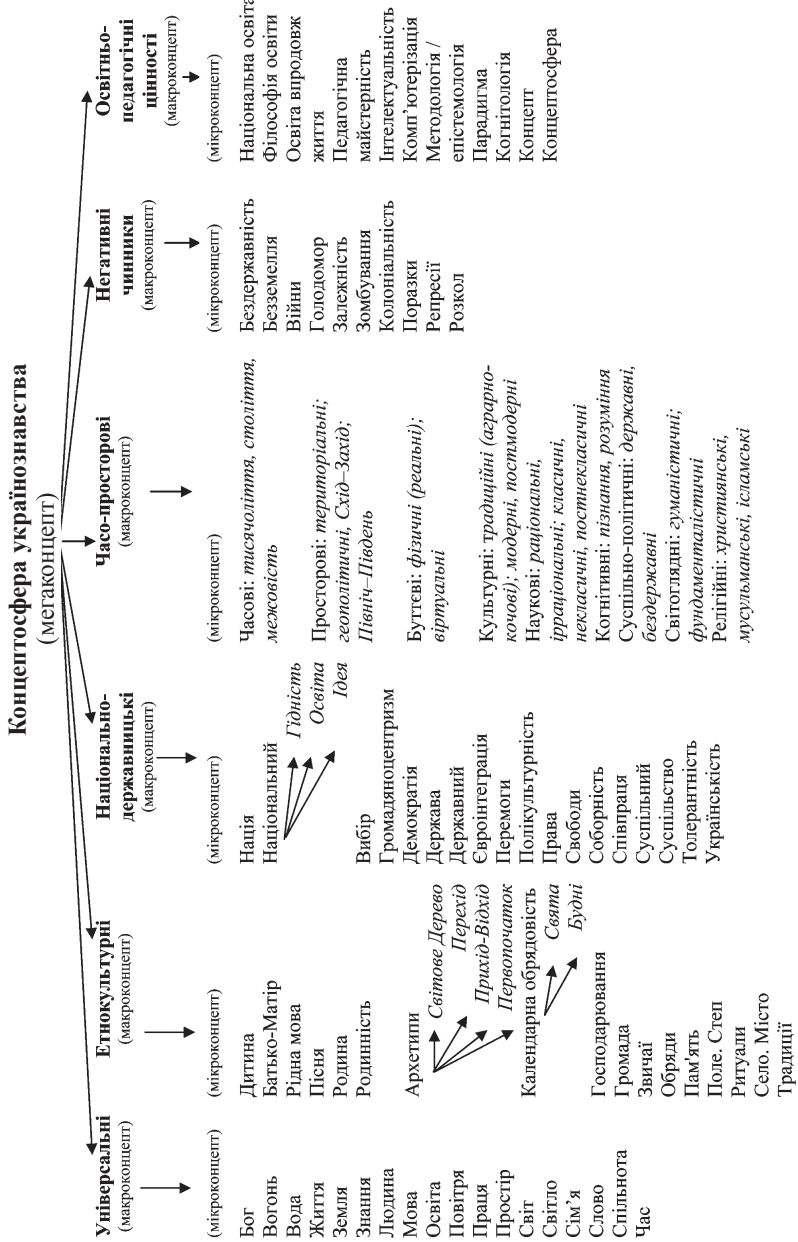
залежно від національних особливостей світосприйняття індивідів певного лінгвокультурного колективу. Вербальний концепт як етно-соціо-лінгвокультурна одиниця, що є результатом освоення світу певним етносом, становить собою інструмент, завдяки якому здійснюється «вихід на концептосферу соціуму, тобто на його культуру». Концептосфера — упорядкований та ієрархизований у певний спосіб мінімум концептів, у середині якого перебуває складна мережа взаємовідношень між концептами. Концептосфера разом з аксіологією є визначальною основою антропологічної парадигми сучасної постнекласичного типу науки, гуманістичного принципу освіти [17]. Концептосфера формується як мережа концептів у свідомості людини під впливом колективної свідомості етнічної спільноти, її цінностей, культури, мови. Концептосфера розглядається як постійна класифікація осмисленої інформації, набутої людиною від народження у процесі соціалізації та інкультурації за допомогою різних пізнавальних механізмів, що до неї надходять.

Концептосфера покликана відповісти на питання про те, як організована людська свідомість, її семантична пам'ять, як мова репрезентує ментальний простір, яким бачать світ різні люди та нації, як ця різниця виражається в їх мовленні й мові.

В останнє десятиліття концепт і концептосфера активно входять у науковий світ, певною мірою і в педагогіку, визначаючи концептосферу як сферу розумових образів, одиниць універсального предметного коду, що виражають структуроване знання людей, їхню інформаційну та загальнокультурну базу, яка засобом вербалізації, об'єктивації через лексичні одиниці та художні образи творить систему взаємозв'язків.

Концепт може бути репрезентований схемою, планом, картою, сценарієм, фреймом та ін., які дозволяють здійснити обґрунтування нового бачення знання, що відрізняється від гносеологічного, дають можливість розкрити нові аспекти смислового зв'язку в пізнавальній діяльності і знанні. Потреба моделювання знань вербальних і невербальних концептів, втілених в одиницях природної мови, є важливою проблемою для дослідників штучного інтелекту, конкретних наукових напрямів, психологів, мовознавців, українознавців, педагогів тощо. Одним з важливих завдань когнітивної педагогіки є проблеми проектування та аналізу структури навчальної дисципліни, що має спиратися на певну модель представлення знань. Фреймова модель концептосфери навчальної дисципліни «Українознавство» формується в мережі концептів, що становлять собою ієрархічну структуру відношень типу абстрактне/конкретне, де інформація концептів одержана в різний час і з різних ділянок, об'єднується на засадах інтеграції знань. Відношення абстрактне/конкретне характерні тим, що на верхньому рівні мегаконцепт «Українознавство» об'єднує різномірні за природою знання, які в даній моделі перебувають у відношеннях ціле/частина. Кожен з макроконцептів (універсальних, етнокультурних, національно-державницьких, часо-просторових, негативних чинників, освітньо-педагогічних цінностей) розкривається різноманітними знаннями макроконцептів, наприклад, національно-державницький — нація, національний (гідність, освіта, ідея), держава, державний, суспільство, суспільний, громадянськість, українськість, соборність, полікультурність, права, свобода, вибір, демократія, толерантність, співпраця, євроінтеграція. Серед різних типів структурування знань психолого-педагогічного змісту, на нашу думку, більш до ладу здійснювати у фреймовій моделі (див. на с. 70).

Фреймова модель концепту Концептосфера українознавства

Фрейм (з англ. frame — каркас, рама) — мінімально необхідна структурована інформація, модель представлення знань, у якій відображено набуті досвідним шляхом знання про деяку стереотипну ситуацію та має інформацію про те, як цю структуру використати. За М. Мінським, автором ідеї у вигляді фрейма здійснюється представлення не лише вербальних концептів, а й типових ситуацій (відвідування ресторану, поїздка, реклама тощо, тобто будь-які дії, представлені носіями мови). Ч. Філлмор визначає фрейми як когнітивні структури, знання яких передбачаються концептами, репрезентованими словами. Теорія фреймів відноситься до когнітивно-психологічних теорій, які стосуються розуміння того, що ми бачимо, чуємо. Фреймова методика представлення знань зародилася в надрах — комп'ютерної лінгвістики. Її поява була пов'язана з необхідністю забезпечення систем штучного інтелекту засобами самостійного аналізу інформації. Фреймові системи дозволяють ввести текст в базу даних та опрацювати його з метою вилучення тих чи інших фактів для наступного аналізу. Теорія будується на тому, що ізольований вербальний концепт, будь-яка ситуація можуть бути представлені у вигляді моделі — фрейма.

Кожну фреймову модель можна розглядати як мережу, що складається із кількох вершин, термінологічне означення яких поки що не установлене, різноманітних зв'язків та відносин. На найвищому рівні фреймової моделі представлено фіксовану інформацію (концепт вербальний чи невербальний). На наступних рівнях розташовується множина інших концептів, які обов'язково заповнені конкретними значеннями. Структура фреймової моделі ґрунтується на виділенні ядра — головного концепту (провідного мегаконцепту та макроконцептів), а також периферію — мікроконцепти, у яких виділяються субмікроконцепти (за певних умов макроконцепти, мікроконцепти, субмікроконцепти можуть бути провідними мегаконцептами). Фреймова модель є ієрархічна структура, особливість якої полягає в тому, що інформація, яку містить концепт вищого рівня, сумісно використовується всіма концептами нижчого рівня, пов'язаних з ним. У фреймовій моделі наявні відношення: абстрактне — конкретне, ціле — частина та ін.

Отже, осмислення процесів, які відбуваються в освіті крізь призму пізнавально-когнітивного дискурсу, орієнтує на нову мету освіти, яка ставить на перше місце не стільки володіння сумою знань, скільки розуміння пізнавальних процесів. Питання про когнітивну природу знання і способи його засвоєння є невіддільне від епістемології, яка орієнтує не на технології виробництва речей, як це було в період попередньої технології розвитку людини, а на її спосіб життя тощо.

Концепт кордоцентризм

«Бути особистістю, — писав М. О. Бердяєв, — означає визначати своє особливе призначення у світобудові» [1, с. 161].

Дорога людини як індивіда — особи — персоні до особистості увібрала в себе античний раціонально-мірний космозм, царину духовного життя в середньовіччі, що склало важливий етап в історії європейської культури. Світобачення епохи відродження відкинуло середньовічну картину світу та спрямувало пізнання людини, природи, суспільства на засади експериментально орієнтованої людини, в якій знаходимося практично донині.

Постійне нагромадження нових культурних форм і систем суттєво впливає на розвиток людини. Людина в первісній культурі була тотожністю індивіда та роду, розчиняючись в колективі. Порушення родової приреченості не допускалося, неконтрольовані вчинки розглядалися як можливість хаосу. Позаперсональність людини позбавляла її страху смерті (в українській мові етимологія слова домовина, як символ дому, до якого повертається померла людина); уникнення у зображенні конкретних рис обличчя, виразу очей. Координатором людської поведінки виступав ритуал. Орнамент слугував одним з найважливіших засобів космізації, впорядкування світу. В середньовічній культурі відбувалося звільнення індивідуума від космологічної, родової залежності та здійснювалося сходження людини до Бога. Ідеалом був чернець, аскет, відсторонений від земного й тому близький до Бога, до Вічності. Поняття особистість утверджувалося саме в добу середніх віків у досвіді городян, рицарів, ченців-самітників. У земному житті людина відчувала причетність до християнської спільноти, стану, професійного цеху, громади. У моделі нового часу, який розглядався як велетенська машина, було зруйновано ієрархічну систему світу (благородний верх і гріховний низ). Світ земних переживань людини, її зв'язки з оточенням, суперечності між природним і суспільним, пристрастями й розумом, ідеалом і дійсністю, національне усвідомлення і державотворення — стають відображенням людини в літературі, мистецтві нового часу.

У новітній час постіндустріального суспільства «однією з провідних потреб людини є потреба у різноманітних взаємозв'язках з оточуючим світом, необхідність в колективній життєдіяльності, що реалізується шляхом самототожнення індивіда з ідеями, цінностями, соціальними групами і культурами» [12, с. 62].

Українознавча антропологічна парадигма пізнання постнекласичного типу науки визначає глибоку історичність, соціальність, моральність, персоналізм, кордоцентризм, символічно-пантеїстичне сприйняття природи, повсякденних проблем життя людини, що зумовлено світоглядною концептуалізацією українознавства, для якого особливе значення має визнання повороту в сучасній постнекласичній науці від поверхово-предметної реальності до реальності глибинно-сислової, що конструюється у свідомості та осмислюється кожною людиною у вимірах концептно-аксіологічних, архетипно-символічних, міфологічних. Глибинно-сислова реальність українознавства виявляє наскрізні проблеми етнонаціонального розвитку, дає можливість переосмислити устами етнографічно-народознавчі підходи класичної науки та світоглядні епістемологічні особливості пізнання.

Українознавча парадигма пізнання, ґрунтуючись на інтегративно-тотологічній цілісності, спрямована на єдність українства; на розширення свідомості та активізацію вольового начала індивідуума; на зміцнення власного здоров'я; творення себе морально-етичною особистістю в родинній, етнічній, державній, всепланетарній спільноті; на формування високоморальних стосунків людина — Бог, людина — природа, людина — людина. Українознавство, розвиваючись в сучасному світі, характеризується переосмисленням ключових засад модерних класичних настанов щодо людини: тіла, світу, духу, долі, цінностей, суб'єкта та ін. [14].

У науці, — на думку І. Зязюна, — домінувала концепція зовнішньої, біологічної і соціальної зумовленості людини не лише як індивіда, але й як осо-

бистості. Впливові внутрішньої духовно-психічної детермінації на розвиток унікальності й неповторності особистості не приділялося належної уваги. На периферію філософських наукових розмислів було витіснено або зовсім ігнорувалися світ, ментальність, стать, гендер, тілесність, серце тощо, які нині вже більш стрімко набувають теоретичної ваги. Якщо тривалий час гуманітарне знання про людину в основному намагалося вирішити питання про те, як повинно бути налаштоване людське життя й у відповідності до цього, якою повинна бути людина, то нині пріоритетним є дослідження сутності людини, постійне відтворення людяності, торжество людського начала в стихії біологічного [6, с. 37].

«Фактично поза дослідницькою увагою лишилися способи людського світопокладання, самоздійснення, ба більше — антропологічної визначеності індивіда» [5, с. 7].

Людина завжди була головним чинником прогресу, від неї залежав і ще більше залежить сьогодні цивілізаційний поступ, «і як тільки виникала духовна, антропологічна культурна криза, яка заповнювала культурний простір, супроти неї формувалася нова духовна сила, що утворювала новий соціокультурний простір і заповнювала його системою нових цінностей. Найбільш яскравий приклад — християнство, яке своєю духовною енергією заповнило споживацьку бездуховність Римської імперії: так само наука нового часу і пошук нею об'єктивної істини, достовірного знання про природу. З XVII ст. наука стала визначальним фактором цивілізаційного життя. ...Сьогодні «приходить творча особистість. Не «просто людина», а саме особистість, яка і може виступати активним суб'єктом соціально-історичного процесу» [7, с. 15-25]. Проблема особистості, що стає провідною в освітньому просторі, це проблема нових смислів, породжених комп'ютеризацією, глобалізацією, транскультурою, постмодернізмом тощо. Нововведення вимагають усебічного вивчення людини на основі інтеграції різних наук, споріднених з педагогікою: психології, естетики, етики, філософії, соціології, культурології, а також актуалізації проблем духовного розвитку особистості, яка становить собою «специфічно людську якість, що характеризується усвідомленням загальної єдності й зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього та зовнішнього світу, спрямовує особистість до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини» [11, с. 30].

Становлення антропологічної визначеності особистості є сукупність сучасних гуманістичних, акмеологічних, культурологічних, системно-цілісних, особистісно-діяльнісних підходів, а також морально-антропологічних принципів, ідей культурно-історичного розвитку, естетико-філософських теорій. XXI ст. змінює пріоритети, намічаючи тенденції переходу матеріальної сторони цивілізації до її духовної складової».

Напевно точно ми ніколи не знатимемо, яким чином людський дух з'єднано з тілом. Чи знатимемо ми коли-небудь до кінця про суттєві відмінності душевних і духовних почуттів, про сутність чинників тіла, тілесності, про зв'язок людини та Всесвіту? «Скільки б ми не пізнавали людину та її творчу діяльність, — розмірковує С. Кримський, — у ній завжди залишається те, про що ми не відаємо і навіть не самоусвідомлюємо. Людина принципово не вичерпується, жодного конкретного моделювання не існує. Людська екзистенція — бездонна, невичерпна, меонічна, виявом чого і є таїна» [8, с. 41].

«У пізнанні буття людина є зовсім особлива реальність, що не стоїть в одній шерензі з іншими реальностями. Людина не є подрібнена частка світу, у ній уміщено цілісну загадку й розгадку світу... В людині перетинаються всі кола буття» [1, с. 84], особлива реальність людини — серце. Ідея домінування «серця» (глибин людської духовності, т. зв. «внутрішньої людини») над «головою» (формальним, логіко-раціональним мисленням) в європейській філософській думці відоме в термінології кордоцентризму. Кордоцентризм від лат *cor, cordes*: *cor* — 1) серце; 2) душа, дух; почуття, настрої, мужність; *corde*: 1) сердечно; 2) від усього серця, усім серцем; 3) розум; розсудливість, розважливність; 4) характер, натура [9, с. 261]. Як свідчить семантика слів *cor, cordes*, ще в далекому латинському часі людський світ подвоєний на чуттєвий (дух, душу) та раціональний (розум, розсудливість). В усіх історичних типах культури інтерпретація двоєння (почуття й розуму) є наскрізною, хоча має різний історичний, релігійний, соціальний, гносеологічний зміст. Настанови кордоцентризму спрямовані на самостворення людини в контекстах духу, долі, розуміння принципів духовності, емоціоналізму, національного менталітету. Кордоцентризм сприяє зникненню протиставлення науки й релігії, об'єднуючи вікові традиції, системи самоудосконалення, інформаційної свободи та різних релігійних поглядів. Кордоцентризм, закорінюючись у підсвідомому — в почутті, чуттєвості, дає їм раціональну опору. Внутрішнє протиріччя між почуттям і раціо, між розумом і вірою творить єдність людського життя. Справжня людина — в її внутрішньому світі. Людська сутність — чуттєвість і розсудливість у словах, діях, єдності її тілесних і душевних визначеностей, у зверненні до етико-правових і психологічних проблем людського буття. Концепт про внутрішню людину як духовну особистість є провідним у кордоцентризмі, що розкриває сутність людини [15].

Серед особливих реальностей людини, в якій уміщено цілісну загадку й розгадку світу, є серце — це щось питомо вартісне, глибинне, необхідне для пізнання й розуміння, про що казав оповідач Шевченкової повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», в якому легко впізнати самого автора, «образование должно богатить, а не окрадывать сердце человеческое» [18, с. 251].

Кордоцентричні інтенції охоплюють співзвучність української і західноєвропейської світоглядної свідомості. Європейська кордоцентрична ідея має своїм джерелом Святе Письмо. У Біблії бачимо посилення на серце як на своєрідний емоційно-етичний центр глибин людського духу, як морально-практичний «репрезент» «внутрішньої людини». «Любов Божа вилилася в наші серця Святим Духом, даним нам» [Послання св. Апостола Павла до римлян 5: 4]. «Глибина серця», що доступна лише Богові, є сталий вислів Старого Завіту. І Новий Завіт переймає засіб вислову Старого, говорячи про «таємну людину серця». У молитвах до Господа нашого Отця Вседержителя і Сина Божого Господа нашого Ісуса Христа, в молитвах до Матері Божої та посланнях апостолів Петра, Павла й ін., у молитвах перед святим Причастям широкій семантичний спектр концепту *серце* засвідчують сполучуваності з певною дією (дієсловами): освятити серцем, просвітити очі сердечні; окропити в серці моєму росу благодаті твоєї, трепетом наповнюють серце, серце бесідує з тобою; любов Божа влилася в наші серця тощо, а також сполучуваності з ознаками (прикметниками, іменниками): чоловіколюбиве серце, чисте серце, розумні очі сердечні; начистоту серця; страх Твій в серці моєму; ясні радощі серця; просвіщення серця; окаянного мого серця; в іспо-

відуванні сердечнім; сокровенним серцем. У Біблії серце означає людську особливість у її цілості, джерело мудрості й глупоти, доброти й злостивості, бажань і надій, фантазій і знання. Християнство відкрило нові можливості розвитку таких якостей людського життя, як любов, дружба, творчість, свобода, що обґрунтовується у вченні про безсмертну людську особистість, яка створена Богом за власним образом і подобою, і яка прагне до поєднання зі своїм Творцем. Середньовіччя піднесло людську особистість, але обмежило пізнання людиною як раціонального, так і містичного. Божественне людина могла осягнути лише в церкві. Отці Церкви характеризували серце як справжнє осердя людини, основу її життя. Святоотцівський образ серця здавна ширився в Україні завдяки входу «умом у серце». У «Слові про Закон і Благодать» введення християнства мислиться Іларіону як акт, здійснений князем не лише завдяки тому, що «засяяв разум в серці його», а й в результаті того, що Володимир «забажав серцем і запалав духом», щоб йому та його землі стати християнином. Київський любомудр Кирило Туровський в «Сказанні про чернечий стан» діяльність розуму доповнює баченням «духовних очей». «Духовні» або «сердечні очі» — це пізнання серця, в zasadничене вірою в Бога та його обітницю. У Володимира Мономаха читаємо заклик вірувати «всім серцем і всією душею». У культурі мовчання, репрезентованого в агіографічній спадщині Нестора, в творчості Феодосія Печерського здійснюється «сердечна» бесіда з Богом. Данило Заточник у своєму світському творі «Слово» визначає серце як істинне «Я людини».

Не лише в релігійних віруваннях, народній мудрості, а й у філософських пошуках, наукових осмисленнях (XVII–XVIII ст.) наскрізно проходить «загадка світу» — серце людини, багатогранна сутність якого подається у різних інтерпретаціях. Сакович Калліст, чернець ім'я Касян — ректор Київської братської школи, філософ, богослов, проповідник, засновник київської поетичної школи — у філософській праці «Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини», 1620 р., надрукованій польською мовою і яка є за структурою підручником, писав: «Серце — це частина тіла, що має першорядне для життя...» Арістотель називав серце «таким, що першим починає жити, а останнім помирає». У праці «Трактат про душу» (1625 р.) К. Сакович казав, що «людське серце є власною оселею, де живе Бог, який читає й вивідує людські думки». Про почування серця говорилося і в полемічних творах І. Вишенського, у творі «Зерцало богословія» К. Транквіліона-Ставровельського.

Проблеми морально-антропологічних принципів освіти, піднятих Г. С. Сковородою, торкаються зустрічі наукового знання з вірою, що відбувається у філософії і пов'язується з почуттями, емоціями, які оцінюються навіть як шлях пізнання. Центральне місце у його філософії посідала людина, яку мислитель розглядав як «внутрішню» і «зовнішню». «Говорячи про «внутрішню людину», Г. С. Сковорода звичай послуговувався поняттям «серце», що його можна трактувати як «невидиму природу» психічного життя. Недало слово «серце» зринає в його творах 1146 разів. Серце, як зазначав Дмитро Чижевський, є для Сковороди «корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа — шлях до «дійсної людини» веде через «переображення душі в духа, а духа — в серце». Його можна схарактеризувати і як думку, і як щось схоже на царину підсвідомого, і як найсвітлішу височінь, і як найтемнішу безодню» [13, с. 26].

Вчення про серце Г.С. Сковороди є унікально-неповторним способом «бачення» світу, властиве українській етнонаціональній спільноті. Його контекст охоплює історичні, культурологічні, педагогічні, літературно-художні, релігійні обшири, розкриваючи ступінь спорідненості, співзвучності з іншими народами. Антропологія філософа ґрунтується на понятті «серця».

Серцецентричність Г. Сковороди на схилі барокової доби породив у літературі українського романтизму образ серця. У Т.Г. Шевченка — поета — серце раз по раз виходить на передній край. У вірші «Чого мені тяжко, чого мені нудно...» — шемлива розмова поета зі своїм серцем: «Чого мені тяжко, чого мені нудно, / Чого серце плаче, ридає, кричить, / Мов дитя голодне? Серце моє трудне, / Чого ти бажаєш, що в тебе болить? / Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш? / Засни, моє серце, навіки засни, / Невкриті, розбите — а люд нависний / Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі». Поет трактує серце як синонім душі, як невидиме ество людини, запоруку її справжнього життя. А ще серце постає в нього джерелом невідкладних розумові бажань і пристрастей: «Диво дивнеє на світі / З тим серцем буває! / Увечері цурається, / Вранці забажає. / Та так тяжко забажає, / Що хоч на край світа / Шукать піде...» З одного боку воно бажає всього прекрасного, а з другого — приховує в собі якусь темну безодню. В творчості Т.Г. Шевченка серце належить до кола найважливіших виражальних засобів. Л. Ушкалов, аналізуючи широкий семантичний спектр образу серця, доводить, що «творчість Шевченка можна розглядати, як яскравий вияв українського кордоцентризму. ... Образ серця Шевченко пов'язує з багатьма мотивами, зокрема сну, молитви, самоприниження, розмови з самим собою тощо. Основними джерелами Шевченкової філософії серця слугує Біблія, звідки походять теми чистого серця, серця матері, Бога серцезнавця, святоотцівська традиція, актуалізована такими пам'ятками українського богومислення XVII–XIII століть, як «Свхологіон» Петра Могили чи «Філокалія» Паїсія Величковського, католицька («Нове благочестя») і протестантська (материнство) релігійність, традиції українського бароко (книжна і народнопісенна) та романтична ідеологія» [16, с. 26, 27].

У поезії П. Куліш часто звертається до мотиву «пізнання серцем». Д. Чижевський [17], Є. Нахлік [10] у своїх дослідженнях відзначають, що П. Куліш розглядав людину як єдність внутрішнього і зовнішнього, як подвійне «ество душі, поверхні і глибини душевної. Цією глибиною є серце — тасмне, невідоме нікому. В серці — помисли, думки людини, її переживання, прагнення до добра, відчуття Бога. У поняття «серця» П. Куліш вкладає глибинні пласти людини, її позасвідомий досвід, те, що винесене за межі розуму. Водночас серце виступає у Куліша і як національне самопочуття, національна душа, бо саме своїм «серцем» та його переконанням людина зв'язана з Україною, рідним краєм. Внутрішньому, тобто серцю, за П. Кулішем, протистоїть зовнішнє, під яким він усвідомлював раціональне, голову. Якщо серцем людина тягнеться до свого (народу, культури, історії, мови тощо), то головою — до чужого, до інших народів, їх культури, мов. Якщо голова бере верх над серцем, то вона забуває за своє, рідне, українське» [3, с. 3-11].

Філософ П. Юркевич, продовжуючи вчення про серце Г. Сковороди, сконцентрував увагу на метафізичній стороні людської сутності, що розгорнулася у філософію серця, чому й присвятив праці «Серце та його значення в духовному житті людини згідно з ученням слова Божого»; «Розум згідно з ученням Платона і досвід згідно з ученням Канта», «Дея» та ін. Філософія

серця П. Юркевича, хоча й не знайшла відгуку в сучасників, однак суттєво вплинула на концепцію всеєдності В. Соловйова, російського космізму, так звану російськомовну школу київського гуманізму (М. Бердяєва, Л. Шестова, В. Зеньковського та ін.). Згідно з Біблією П. Юркевич розглядав серце як сховище, носія всіх тілесних сил та зосередження душевних і духовних рис людини, бо, на його думку, всі розумові здібності мають свою основу не в розумі, а в серці. Знання, якими б істинними вони не були, не мають сенсу, якщо знаходяться в суперечності з внутрішнім, душевним станом людини, або з поривами його серця. І в цьому значенні серце виступає коренем велетенського дерева, збудованого нашим розумом. У свою чергу розум виступає світлом, яке осяє не ним створений світ людського духу. І недаремно кажуть, що розум править, кермує, панує, але серце породжує [2]. Серце для Юркевича — це неподільна й проста, а, отже, непідлегла раціональному пізнанню основа людської індивідуальності. Це єдність тілесної, душевної й духовної природи людини, джерело релігійності й етики.

«За наявності біблійної традиції, античної філософії, національного менталітету українського народу виникає явище українського кордоцентризму (філософія Г. Сковороди); за наявності національного менталітету українського народу, святоотцівської традиції, модерних гуманітарних наук — фізіології й психології — виникає явище українського кордоцентризму (філософія П. Юркевича); за біблійної та святоотцівської традиції національного менталітету українського народу, української історії й фольклору виникає явище українського кордоцентризму (філософія М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша); ймовірно, що така обставина, як національний менталітет українського народу, є причиною виникнення філософії українського кордоцентризму» [4, с. 166-167].

Концепт ідентичність

У новітній час постіндустріального суспільства культури постпостмодернізму однією з провідних потреб людини є потреба у різноманітних зв'язках з оточуючим світом, необхідність в колективній життєдіяльності, що реалізується шляхом самоотождоження індивіда з ідеями, цінностями, соціальними групами та культурами. Культура постмодерну постіндустріального суспільства формується в переході від ієрархії (поділ на вищі й нижчі чини) до сіткової організації. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, становлення якої відбувається на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Віль сущності людини орієнтується не по лінії володіння знаннями та контролю над інформацією, володіння технологіями.

Впродовж віків людину глибоко хвилюють проблеми, які стосуються її індивідуальності, вона шукає свою унікальність, зумовлену бажанням, прагненням досягти певного контакту через свої вчинки, роботу, контакти, компетенції, через прихильність або любов. При цьому людина намагається бути сама собою, зберігає здатність до саморозвитку.

Якщо концепт *людина* є родовим, служить для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей, що походять свій вивяз у назві «*homo sapiens*», то індивід (індивідуум) означає конкретну людину, одиничного представника людського роду. Як одиничне, індивід може бути виділений і зафіксований у мисленні через той зв'язок, що веде до родового, загального. Індивідуум є складним суспільно-політичним утворенням, здат-

ним до усвідомленого способу діяння. Самобутній зміст його власного «Я» становить сукупність духовно-психологічних рис: темперамент і природні задатки (вікові, статеві, конституційні, нейродинамічні, органічні потреби, психофізіологічні властивості). Індивід позначає певний рівень у вивченні структури людської психіки: індивід — індивідуальність — суб'єкт діяльності — особистість.

У широкому, традиційному розумінні, особистість — індивід як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності, якому характерні всі психологічні характеристики людини та всі морфофізіологічні особливості її організму. Розширене розуміння особистості в літературі, а також в педагогічній практиці, пояснюється, певно, повсякденністю значення цього слова. У постнекласичному новітньому розумінні, особистість — визначена виключністю до суспільних відносин системна якість індивіда, що формується у спільній діяльності та спілкуванні. Поширена думка, що особистість — якісно нове утворення, яке формується завдяки життю в суспільстві. Особистістю може бути тільки людина, причому лише та, що досягла певного віку і здатна вступати у відносини з іншими людьми — у суспільні відносини, які стають індивідуально-утворювальними. Людина стає особистістю тією мірою, якою система її мотивів виявляється відповідною до вимог суспільства і який вклад у життя суспільства й окремих людей вона вносить.

У психологічному розгляді особистості конкретизується увага на регуляції новоутворення, що може сформуватися лише в суспільстві, на уявленнях про себе, виявах в самооцінці, у почутті самоповаги, на тому, ким індивід бачить себе в сьогоденні, у майбутньому, ким він хотів би бути, якщо б зумів. «Все більша кількість молодих людей у наш час задається досить непростими філософськими запитаннями — «Хто я?», «Навіщо я?», «Який я?», «В чому моя відмінність від іншого, подібного до мене?». У зв'язку з цим представляється, що саме власна зміна головних ціннісних орієнтирів психолого-педагогічного процесу приведе і до зміни якості освіти та життя кожного людського індивіда в потрібному для подальшого розвитку цивілізації напрямку» [6, с. 27]. Коли індивід визначився як особистість, як індивідуальна особистість, народжується «моя концепція мене самого» (Ю. Хабермас). Особистість виявляє вищі прояви людської діяльності: здатність до творчості, морального вчинку. Будучи продуктом не тільки природи, а й суспільства, суб'єктом соціальних процесів, вона має усталений комплекс якостей людини, набутих під впливом відповідної культури суспільства, до якого вона належить і до життєдіяльності якого залучена.

Головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством, є процес соціалізації, завдяки якій індивід залучається до суспільства, засвоюючи звичаї, традиції і норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, властиві даній культурі, взірці поведінки, форми раціональності та чуттєвості. Теорія соціалізації виходить з того, що взаємодія соціальної системи й особистості здійснюється за допомогою певних механізмів впливу як на соціальні якості індивіда з боку соціальних систем, так і навпаки [15]. Дії особистості, спільноти щодо визначення себе в просторі суспільних та інших відносин характеризуються як ідентифікаційні практики, що викликають потребу в нових смислах до пізнання, розуміння концептосфери ідентичності (особистість, суспільство, соціалізація, проблеми іншого, етапів становлення ідентичності; ідентичність, криза іден-

тичності тощо). У сучасній науково-філософській літературі концепт ідентичності характеризується як ототожнення людиною самої себе з іншими людьми на основі встановлення загальних цінностей, емоційних переживань, структури і спрямованості внутрішнього світу. З погляду класиків філософії, визначальним чинником ідентифікації є тотожність, самототожність, подібність, значення яких йде з традиційної культури стародавнього суспільства, яка демонструвала єдиний спосіб існування людини — ототожнення її з чимось загальним, що у філософії розглядається як органічне входження частини в склад цілого: роду, племені. Традиційно ідентичність розумілася як безпосередньо дана, самоочевидна і виключала зміни як причину відмінності, іншості. Тлумачення ідентичності як тотожності, як «цілковитої схожості чого-небудь, подібності один до одного за своєю суттю й зовнішніми ознаками та виявом» [9, с. 213], подають сучасні словники. У філософсько-антропологічній концепції ідентичність розглядається як «колективне Я» через філологію, історію та археологію. Е. Сміт шукає коріння ідентичності в «етнічній минувшині», аби виявити «автентичну ідентичність під чужим нашаруванням сторіч» [10, с. 83]. У межах лінгвістичного повороту неklasичної філософії (Л. Вітгенштайн, М.Г. Хайдеггер) особистісну тотожність трактують як самість. На рівні соціальних теорій постнекласичної науки заявлено, що проблема ідентифікації розглядається як одночасний процес ототожнення і розрізнення, виокремлення (А. Камю, К. Ясперс, М. Бубер та ін.), але перевага все ж надається ототожненню.

Ідентичність означає здатність збереження людиною протягом усього життя єдності свого «Я», своєї «самості», відчуття просторово-часових меж, своєї тілесної організації як єдиного цілого. Концепт ідентичність розглядається і як психічний механізм, який здатний проектувати свій внутрішній світ на інших людей, бачити іншу людину як продовження самого себе, свого «я», переносити світ інших людей у свій внутрішній світ, перевтілюватися в них [18, с. 162]. Ідентичність характеризують переважно як індивідуалізацію через соціалізацію в середині культурно-історичного контексту. Серед тлумачень викликають інтерес визначення: ідентичність — це «Я» очима Інших; «Я», що побудоване на основі стосунків з «Іншими»; ідентичність — це усвідомлення людиною своєї належності до певної групи, яка дозволяє їй визначити своє місце в соціокультурному просторі та орієнтуватися у навколишньому світі; ідентичність — це стан і водночас здатність людини інтегрувати себе у собі на основі автентичності, самовизначення, самоцінності, самототожності, самоусвідомлення в «Я — Концепція», «Я — Інші», «Ми — Вони» [3, с. 58-68].

Увага до ідентичності посилюється ще й загрозою кризи ідентичності, породженою руйнацією етнічних символів, станом української мови, уніфікацією, стандартизацією, генералізацією («людина світу», «європець»), регіоналізацією («представник регіону», «одесит», «киянин»). Як висловився сучасний дослідник ідентичності В. Хьоксле, будь-хто, хто хоче зрозуміти сучасний світ, навряд досягне своєї мети, не осягнувши логіку кризи ідентичності [17, с. 112-123]. Подолання невизначеності кризових станів в усі часи життєво важливі як для кожної людини, так і для будь-якого соціуму, бо як людина, так і спільнота замислюються над своїм місцем з-поміж інших людей і спільнот, задаються питанням про свої смисложиттєві орієнтири.

У сучасних умовах, пов'язаних із збільшенням тиску на людину з боку впливу технологізму, глобалізму, соціальної системи, виникла потреба в нових формах соціального пізнання, розуміння. Теоретичну базу ідентичності становлять філософська, культурологічна, соціологічна, психологічна, педагогічна рефлексія щодо особистісної та соціальної ідентичності. Синергетичний підхід дозволяє розглянути ідентичність як складний динамічний, нестабільний процес.

Проблема ідентичності так само давня, як і сама особистість, хоча осмислення та термінологію констатовано останні десятиліття, коли чітко означилися суспільно-політичні, економічні, технологічні зрушення.

Проблема ідентичності, термінологічно означена в ХХ ст., вирішувалася в руслі різних, навіть протилежних підходів. Філософська думка ХХ ст. розглядає ідентичність як складний багатовекторний і багаторівневий феномен, в єдності його зовнішніх і внутрішніх, фізіологічних, психологічних, вольових, соціальних і духовних складових.

У західній науковій думці проблема ідентичності має досить сформовану традицію. З кінця 70-х років ХХ ст. термін «ідентичність» міцно утверджується в лексично соціально-гуманітарних наук. У Франції 1977 р. виходить друком колективна монографія під загальною назвою «Ідентичність», яка репрезентує багато галузей знань — від етнології та лінгвістики до літературної критики й історії мистецтва. Поняття ідентичність проникає в довідникові видання, в словники (наприклад, «Всемирная энциклопедия: Философия». — М., 2001). І уже в «Сучасному словнику іншомовних слів» [11, с. 292] подається тематичний ряд: ідентифікація, ідентифікувати, ідентичний, ідентичність, посилаючись на середньолатинські кореневі слова *identifico* (ототожнюю), *identicus* (той самий, однаковий, тотожний). Інтерес до ідентичності привів до того, що у 1994 р. був анонсований новий міжнародний науковий журнал «Ідентичності: глобальні дослідження культури і влади».

Найбільший внесок у ХХ ст. в розробку проблеми ідентичності зробили французькі автори (А. Бергсон, М. Фуко), яким вдалося подолати однобічність психоаналітичного (мовленнєвого, поведінкового актів) та структуралістського підходів до вивчення людської особистості, її свідомості і зорієнтувати дослідників на вивчення ідентичності. Тематику ідентичності, хоча і без використання у своєму лексиконі цього терміну, значно розширили російські вчені М. Бердяєв, П. Сорокін, М. Трубецький, Л. Гумільов та ін., українські дослідники Д. Донцов, О. Кульчицький.

Наукова діяльність та й саме життя таких вчених, як О. Лосєв, М. Мамардашвілі, С. Аверінцев, відкрили для багатьох молодих вчених нові горизонти мислення. У 70-80-ті роки, незважаючи на ідеологічні утиски, в Україні й поза її межами вчені плідно розробляють проблему особистості, закладаючи фундаментальну основу для поглиблення вивчення її в просторі ідентичності. Питання дотично до ідентичності розробляли українські філософи, зокрема вчені Київського інституту філософії НАН України В. Шинкарук, С. Кримський, І. Бичко, В. Табачковський, Н. Хамітов, М. Попович та ін. В останні роки розробка суті ідентичності відбувається вельми активно. Серед найпомітніших праць вказаного напрямку дослідження філософів (В. Андрущенко, В. Кременя, І. Зязюна), психологів (Д. Бега, Т. Говорун, М. Боришевського, С. Максименка та ін.); соціологів (М. Шульги, В. Тарасенка), етнологів, етнопсихологів (Л. Лойка, В. Павленка, С. Тягліна, О. Кресіної), культурологів

(Т. Колосок, Л. Шкляра, С. Вовканича, М. Ожевана), політологів (М. Сосковського, С. Римаренка), педагогів (Н. Ничкало, В. Радкевич, О. Отич, Є. Антоновича). Особливого значення концепт ідентичність набув у представників когнітивної психології, які аналізують регуляцію поведінки і глибинних свідомісних, мисленнєвих процесів особистості (В. Рибалка).

Хоча в українському дискурсі проблема ідентичності розкрита у філософських, наукових, методичних дослідженнях та працях з демократії й демократизації (М. Євтуха, А. Колодія, В. Лісового, М. Антонович, А. Ручки, Н. Костенко), однак ряд питань залишаються відкритими, зокрема, соціогуманітарний, культурно-історичний, політичний контекст ідентичності тощо. Актуальними в процесах ідентифікації є проблеми української концепції ідентичності. Предтечею появи української концепції ідентичності було національне пробудження в державотворчий час XVII ст., в період утвердження козацької могутності. Криза процесів самоусвідомлення українців постала з втратою у XVIII ст. самостійного розвитку. В час, коли в Європі розбудовувалися національні держави, Україну поглинула колоніальна система. І лише на межі XVIII–XIX ст. зацікавлення народним життям породив романтизм, що поступово переростав у етнографічно забарвлений реалізм. Кінець XVIII — початок XIX ст. ознаменувався появою праць істориків, етнографів Т. Калиновського, Р. Маркевича, В. Полетики, автора «Історії русів». XIX ст. пов'язане з усвідомленням ролі класів і суспільних втрат, що вивело проблему ідентифікацій у соціальну площину діяльності кирило-мефодіївців, громадівців, у творчість письменників, вчених (І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, П. Гулак-Артемівський, О. Потебня, М. Драгоманов, В. Антонович та ін.). Питання ідентичності в XIX ст. інтелектуальна еліта розглядала в культурній сфері, насамперед, у літературі, науці, театрі, мистецтві. Принципові положення ідентичності українців кінця XIX — поч. XX ст. одержали розвиток у працях О. Борковського, Д. Донцова, Ю. Липи, І. Мірчука, М. Міхновського, М. Хвильового, де окреслювалися проблеми політичного, соціального, класового самовизначення народних мас. У другій половині минулого століття поширення набули праці з питань ідентичності зарубіжних вчених П. Рікера, Ч. Тейлора, Е. Левінаса, Ж. Дельоза, Ю. Хабермаса та ін.

Практично доведено, що ідентичності виникають на руїнах попередніх спільнот і культурних груп, які розпадаються з їхнім позитивним досвідом, хоча б на рівні матеріальних пам'ятників та текстів. Логіка змін ідентичностей від конфесіонально-державних — через національні та соціально-політичні ідентичності — до ідентичностей мікрогрупових та спільнотних.

Ідентичність виражає інтегрованість, цілісність суб'єкта історії, його здатність до усвідомлення самототожності й автентичності, що відповідають на запитання: «Хто я такий і звідки, куди і навіщо йду?». Становлення, виявлення власної ідентичності пов'язане із соціальною пам'яттю, що розгортається у розповідь, оповідання, наратив. Увага до ідентичності посилюється ще й загрозою кризи ідентичності. Масмо пам'ятати, що в XX ст. виявилися зруйнованими етнографічні символи та значення власної ідентичності, й навіть мова сьогодні під загрозою. Процеси глобалізації та універсалізації несуть за собою уніфікацію, стандартизацію, гомогенізацію національних культур, що народжує протистояння глобалізації з локалізацією (етнічним ренесансом, укоріненням, посиленням етнічних та національних рухів), кризу ідентичності. Поглиблює кризу ідентичності й активізація ідентифікацій

як у бік генералізації («людина світу», «європеєць»), так і в бік специфікації («представник регіону», «одесит», «киянин») тощо. Криза ідентичності посилюється в ситуації міграції. Віртуальний кіберпростір людства, надаючи більше мобільності індивідові, ніж локальний, фізико-географічний простір традиційних спільнот, створює мережеві співтовариства, формує анонімну мережеву ідентичність, що дозволяє формально вирішувати, наприклад, расові, етнічні, національні, гендерні, класові проблеми, однак в цих здобутках цивілізації ховається і велика загроза людині, етносу, нації.

Розвиток ідентичності в онтогенезі йде шляхом синтезу різних ідентифікацій. Спочатку вона відбувається з окремими людьми (батьки, близькі та емоційно привабливі для дитини люди). Потім мірою зростання дитини ідентифікація розповсюджується на малі та великі спільноти (навчальна група, вікова генерація, нація, у певних випадках — релігійна спільнота, нарешті, людство в цілому). Необхідність набуття людиною ідентичності викликана тим, що вона потребує певного упорядкування своєї життєдіяльності, яке можливо отримати лише у товаристві з іншими людьми.

Складність дослідження ідентичності в педагогіці пов'язана з дискусією у різних галузях науки щодо тлумачення феномену ідентичності, з відсутністю єдиного визначення ідентичності науковим середовищем, відсутністю належної класифікації існуючих ідентичностей. Для педагогічної практики важливо визначитися в методології дослідження ідентичності та окреслити концептосферу її. Насамперед, підлягають з'ясуванню основні чинники ідентифікації, ідентичності.

Усе ширші обрії охоплює дослідження ідентичності концептним методом, що найбільш адекватний аналізу об'єктів складної природи як засадничий спосіб організації, реалізації, знання, оформлення його результатів. Так, аналіз ідентичності концептним методом потребує розгляд тотожності і відмінності, зовнішнього і внутрішнього, одиничного і множинного смислів в історико-філософському, онтологічному, гносеологічному, комунікативно-екзистенційному, повсякденно-побутовому, культурологічному вимірах.

Посилений інтерес до теоретико-методологічних, практичних проблем «новочасної ідентичності» засвідчує значний масив психологічних, соціологічних, філософських, літературознавчих, українознавчих, мовознавчих досліджень ідентифікації та ідентичності, які розкривають особливості українськості, подібно до польськості, російськості, німецькості тощо (Т. Воропаєва, В. Піскун, О. Мостяєв, М. Обушний).

Формування сучасного змісту ідентичності (новочасної ідентичності) відбулося шляхом довготривалої трансформації визначальних для нього категорій тотожності та відмінності, зовнішнього і внутрішнього, одиничного й множинного, перспективи руху філософської думки від філософії свідомості до філософії комунікації. Найбільш адекватним методом аналізу явища такої складної природи як ідентичність — є метод концептів, поданих у Фрейдівській моделі, що забезпечує спосіб організації, оформлення, подачу знання. Концептний метод дослідження ідентичності дає можливість психологам, лінгвістам, культурологам, соціологам, історикам, філософам, педагогам, українознавцям, релігієзнавцям розкрити концептосферу субідентичності: ідентичність етнічну, національну, етнонаціональну, особистісну, соціальну, групову, корпоративну, ідентичність щодо місця роботи, статусу, середовища, мови та ін. [12].

Новизна підходів до розуміння ідентичності пов'язана з визначенням історичних етапів становлення ідентичності та знаходження нових смислів на різних етапах її становлення. Важливим фактором новизни в аналізі ідентичності є визнання відмінності, «іншості», внутрішньої активності особистості, оскільки тривалий час існувала загальна тенденція розуміння її як характеристики загальності, сталості буття, панування зовнішнього впливу.

Виникнення нових акцентів у розумінні ідентичності пов'язане з ускладненням життя суспільства, нових політичних, державотворчих реалій, поглиблених філософських і наукових поглядів на людину, її взаємодію зі світом, що породжують різні види ідентичностей, кожна з яких характеризується специфічною концептосферою. Наприклад, проблеми ідентичностей, зокрема етнічної, національної, громадянської, зумовлюють чітке розуміння основних концептів етнос, нація, громадянське суспільство, їх взаємозв'язок і специфічні особливості. Етнос характеризується як спільнота, що має власну назву, міфи про спільне походження, спільну історичну пам'ять, специфічні стереотипи свідомості і поведінки, прив'язаність до рідного краю, Батьківщини, усвідомлення своєї єдності; націю розглядають у контексті політичних, державотворчих процесів як сукупність громадян, що коряться тим самим законам та інституціям у межах даної території, економічного життя, правової системи, державної мови, яка поступово веде до формування свідомості, а також загальнонаціональної культури. Особистісно етнічна ідентичність закладається в родині. Етнічні цінності успадковуються дітьми від батьків. Етнічна ідентичність є результатом здебільшого несвідомого засвоєння дитиною мови, звичок, навичок, традицій, норм поведіння, харчування й інших цінностей, що дозволяють їй ототожнювати себе за антропологічним типом, культурним (мова), психологічним (менталітет) та ін. Етнічна особистісна ідентичність поглиблюється з інформації про людей, природу, суспільство, їхні відносини, а також уявлень про смисли і значення, що закодовані у шифрах, знаках, точках соціального простору.

Українська й зарубіжна етнологія та пов'язані з нею науки (мовознавство, етнографія, історія, соціологія, психологія) сформували багатий понятійно-категоріальний апарат, який розкриває окремі елементи, форми, принципи етнічної ідентичності. Певною опорою в дослідженні етнічної ідентичності українців був персоналістичний дискурс класиків української етнопсихології М. Костомарова, Ю. Липи, В. Липинського, В. Яніва, Я. Яреми; філософів діаспори О. Кульчицького, І. Мірчука, Д. Чижевського, М. Шлемковича та ін. Обрядовість життєвого циклу, як складова частина етнічної ідентичності українства, привертала увагу багатьох відомих етнографів та краєзнавців, які докладно в різний історичний період описали комплекс життєвого циклу обрядів (М. Сумцов, П. Чубинський, І. Срезневський, В. Гнатюк, Хв. Вовк — у XIX–XX ст.; О. Боряк, М. Марчик, Н. Гаврилук, О. Курочкін, В. Матюшенко, В. Скураківський, Т. Чепелик — у XX ст.). Етнічна ідентичність виражає спільні ознаки етносу, зумовлюючи етноінтегруючі та етнодиференціюючі процеси, пов'язані з культурою (мовою, цінностями, ідеалами, міфами, ідеологемами, традиціями, звичаями, ритуалами, стереотипами мислення і поведінки), зі сферами суспільного життя: сімейно-побутовими, релігійними, естетично-етнічними, економічними (господарськими), правовими, політичними. Базовими організаційними явищами і процесами етнічної ідентичності є мова, етнічна картина світу, етнічна самоідентифікація, етнічна пам'ять, ет-

нічна свідомість і самосвідомість, етнічна ментальність, етнічна інтеграція й консолідація, історичні форми етнічних спільнот (плем'я, родина, нація), етнічні зв'язки: родинно-родові (сім'я, родина, родичі, побратимство, посестринство, братство, куми), громадські спільноти (громада, гурти молодіжні, дитячі), виробничо-господарські (хутори, артіль, кооперативи, задруги), етнічні традиції колективної трудової допомоги (толока, супряга), етнічні святкові дозволя (храми), релігійні свята, церковні (медові братства, братчики), колективні трапези (обітниця, обряд, свічі, застілля, складчина), етнічне вшанування померлих (проводи, гробки). Етноінтегративний чинник проявляється як спонтанний, постійний, не лише свідомий, а й підсвідомий. «Унікальність етнічної самоорганізації ще й у тому, що вона забезпечує горизонтальні зв'язки між членами спільноти, не використовуючи влади, закону чи примусу» [8, с. 62].

Проблема етнічної ідентичності в сучасному світі набуває нового забарвлення з огляду на глобалізаційні виклики, усвідомлення етнічності сьогодні. Етнічний ренесанс, що постав у культури постмодерну, постпостмодерну зумовлений глобалізацією, формотворчим елементом якого є техніко-технологічна революція в галузі інформатики та телекомунікацій, у новому світовому розподілі праці, поширення культури споживання, масової культури та міжнародних суспільних рухів. Цілеспрямоване насадження чужерідних, невластивих, неорганічних етносу культурних компонентів руйнує смислові, стрижневі для формування етнокультури та етноідентичності чинники, що неминуче призводить до деструкції етнокультурного носія у безлику масу. Проте, тенденції до ізоляції можуть суттєво звужити демократичні можливості, трансформаційні процеси оновлення нації, оскільки український етнос створює історичне колективне поле етнос — народ — нація. У визначенні понять «український народ», «українська нація» традиційними є дискусії, що мають не лише науковий чи загальнотеоретичний, але й суто практичний характер, бо позначаються на характері державної політики.

Якщо етнічна ідентичність розкривається в провідних концептах сім'я, родина, рід, громада, рідна земля, традиція, то національна ідентичність володіє якостями, зосередженими у концептах держави, громадянського суспільства, цивілізації, батьківщини, єдності, характеризується наявністю публічної влади, яка діє в межах певної території та володіє владно-правовими регуляторами суспільних відносин. Національна ідентичність формується в об'єднанні особистостей, які прагнуть досягти спільних цілей і будують свої взаємини на основі згоди у просторі соціальних спільностей і політико-правових систем. Національна ідентичність є інтегрованою основою по відношенню до соціуму в цілому та різних інших субідентичностей (виробничих, професійних, гендерних тощо), поєднавши в собі етнічну і політичну ідентичність. Національну ідентичність завжди представляє нація, співтовариству якої притаманна спільність інтересів та потреб, солідарність членів громади, поділ праці, ініціативність, свідоме підпорядкування органам влади та управління, можливість використання примусу для забезпечення правопорядку та безпеки, наявність спільної політичної та правової культури, усвідомлення своєї ідентичності по відношенню до інших співтовариств. На відміну від етнічної самоорганізації, політична має вертикальну інтеграцію соціуму — підпорядкованість національній еліті та владним інституціям. Як етнічна ідентичність, так і національна формуються в засвоєнні (соціалізації) культу-

ри свого етносу, нації в усіх її виявах: традиційно-побутових, фольклорних, професійних, у філософських пошуках, релігійних віруваннях, наукових та емпіричних знаннях на емоційному та раціональному рівнях, починаючи передусім з елементарних невербальних комунікацій (жести, ритми, пози, міміка, вираз очей) до моральних і правових норм, звичаїв, що організують життя особистостей і спільнот в цілому [13].

У примордіалістській традиції етнічна ідентичність розглядається через призму спільного походження (рід, родинні почуття), не тільки родичі, а й сусіди, і ті, хто має такі ж самі етнічні почуття: через історичне колективне поле етнос — народ — нація. Чинники, які впливають на формування національної ідентичності, відзначає Е. Сміт: «Ідеї — незалежність, ідентичність, національний геній, автентичність, єдність і братерство — формують взаємопов'язану мову, манеру розважань, що має свої виразні церемоніали та символи. Ці символи і церемонії стали такі невіддільні від світу, в якому ми живемо, що нині їх здебільшого сприймають без усяких заперечень. До них належать безпосередні атрибути нації — прапори, національні гімни, паради, власні гроші, столиці, присяги, народні костюми, етнографічні музеї, воєнні меморіали, церемонії вшанування полеглих за націю, паспорти, кордони — так само як і не такі очевидні аспекти: національні види відпочинку, краєвиди й місцевості, народні герої та героїні, казки, форми етикету, архітектурні стилі, мистецтва і ремесла, способи міського планування, юридичні процедури, форми освіти й військові статuti — всі ті відмінні звичаї, стилі та способи дій і почувань, властиві всім членам спільноти з певною історичною культурою [10, с. 85].

Визначеність і окресленість концепту українськість (як системоутворюючий чинник і етнічного, і національного буття українців) розкривається у сукупності з феноменами українознавства: українська людина (антропологічно-соціальна реальність і соціокультурний тип), українці (як етносоціальна реальність), українство (загальноцивілізаційний феномен, збірне поняття, що охоплює і етнічних, і політичних українців, а також представників української діаспори), український світ (онтологічна реальність, об'єднана в цілісність певними соціокультурними, етнонаціональними, суспільно-історичними, гео економічними, геополітичними ознаками), виміри українського світу (антропологічний, географічний, мовно-мовленнєвий, господарсько-економічний, державницький, військово-оборонний тощо), український соціум (єдність спільнотного і суспільного), українська культура (етноісторична реальність), природа України (географічна реальність) та ін. [14].

Концепт українськість залучає в свій контекст смисли етнічності (термін етнічність почали використовувати американські вчені, зокрема Ллойд Уорнер, у 1942-1945 рр. У 70-х рр. XX ст. етнічність стала назавжди однією з домінуючих проблем, а у 80-х — 90-х рр. проблеми етнічності досліджували вчені багатьох країн світу (К. Гірц, Ф. Барт, В. Коротєєва, С. Рібаков, С. Чешко та ін.), смисли укорінення (термін укорінення введений у філософію французькою дослідницею Симоною Вейл у 40-х рр. XX ст. Філософування цієї мислительки стало першою спробою створити концепцію укорінення — осмислення проблем людського буття).

Змістовне наповнення концепту українськість охоплює культурно-буттєву представленість; присутнє самовираження українців; утвердження українства в світовому співтоваристві; сукупність визначальних наскрізних ознак

(як об'єктивних, так і суб'єктивних), що відрізняють українську спільноту від інших. Як і українська ідентичність, українськість проявляється як усвідомлено, так і не усвідомлено. Поєднання ознак і властивостей українськості фіксується за допомогою етнокультурної інформації та ментальних і поведінкових етнічних стереотипів, які за допомогою звичаїв, обрядів та традицій передаються від покоління до покоління [16]. Базові цінності українців та їх роль у процесі формування національної свідомості громадян держави свідчать про національний внесок українців у систему універсальних, загальнолюдських цінностей. Цінності — толерантність, миролюбність, екофільність, добротинність, неагресивність, неекспансивність, шанобливість до інших культур, які є базовими для українців, — набувають загальнолюдського звучання і в часи боротьби з тероризмом, екологічними проблемами, в добу, коли людство шукає нові стратегії взаємодії та життєдіяльності на планеті Земля.

У діалозі журналістки з відомим американським вченим чеського походження С. Грофом йшлося про Україну. «Наша держава [Україна], — говорила журналістка, — перебуває на стадії болочого становлення й боротьби за власну ідентичність. І можна почути заклик облишити спроби реанімувати українську самобутність, а натомість перерости національний рівень і розвинути свідомість громадянина планети. Але ж стати громадянином планети не значить зневажати й цуратися свого? Як ви прокоментуєте етнічну унікальність і процес глобалізації?»

Вчений світового рівня відповів: «Безумовно, те, як ми розуміємо природу реальності, включає в себе поняття первинної єдності усього сущого. І все велике розмаїття зовнішніх форм та виявів, яке ми бачимо в природі чи культурі, народжується з єдиного джерела. Тому самобутність та індивідуальність форм аж ніяк не суперечить сутнісній єдності всього, навпаки, одне органічно впливає з іншого. Думаю, ті, хто обстоює ідею уніфікації, насправді не мають живого контакту з джерелом і тому прагнуть уніфікувати зовнішнє саме через брак внутрішнього холистичного переживання реальності. Й така зовнішня уніфікація — це спроби імітувати глибинну єдність на поверхховому рівні. Отже, немає жодної суперечності в тому, щоб бути українцем і громадянином планети водночас. Якраз навпаки, тільки той, хто глибоко вкорінений у власну культуру, може через неї сягнути джерела, з якого черпають усі культури світу. Тому, українці, максимально плекайте власну самобутність, зрощуючи при цьому відчуття належності до єдиного джерела» [1, с. 31].

Отже, українськість, окреслюючи неповторність і самобутність етнічної, національної ідентичності, свідчить про унікальність історичного, соціального, культурного розвитку етносу—народу—нації, що формується впродовж віків.

Безперервна соціалізація породжує типи ідентичності: професійні, соціальні, культурні, групові, корпоративні, національні, політичні, гендерні, психологічні, релігійні та рольові (батька, доньки, адвоката, керівника) тощо.

Культурна ідентичність — усвідомлення себе як носія певних культурних традицій, чітке відображення себе, особистого «Я» як суб'єкта культури, отождолення себе з видатними досягненнями духовності національної культури, що сприяє прийняттю інших культурних цінностей. Акцент культурної ідентичності в сторону людини приводить до вироблення епістемогічних основ постнекласичного типу науки — полідисциплінарної, раціонально-ірраціональної, тоталогічної, цілісної та ін., до формування культурології.

Культурна ідентичність, як особливе соціогуманістичне явище, має свою логіку розвитку, її осмисленню передували напрацювання філософів, різної наукової орієнтації етнографів, соціологів, істориків, діячів мистецтв тощо. Історія становлення культурної ідентичності охоплює різні концепції культури: еволюціоністську: Г. Спенсер («Основи соціології»), Е. Тейлор («Первісна культура»), Дж. Фрезер («Золота гілка»), Л. Уайт («Еволюція культури»); психологічну: З. Фройд («Тотем і табу»), К. Юнг («Архетип і символ»); соціологічну: М. Вебер («Протестантська етика і дух капіталізму»), П. Сорокін («Соціальна і культурна динаміка»), М. Даниленко («Росія і Європа»), З. Фромм («Втеча від свободи»), О. Шпенглер («Занепад Європи»); функціональну: Б. Малиновський («Наукова теорія культури»), М. Бердяєв («Смисл історії»), А. Тойнбі («Вивчення історії» — 12 т.); ігрову: Й. Хойзінг («Homo Judens»), Х. Ортега-і-Гассет («Демучанізація мистецтва»), Г. Гессен («Гра в бісер»); структуралістську: К. Леві-Строс («Первісне мислення»), Ю. Лайман («Структура художнього тексту»), М. Фуко («Археологія знання»), Р. Барт («Смерть автора»).

Українознавча культурна ідентичність розглядалася у творчості геніїв українського духу Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Самопізнанню українців сприяли праці М. Костомарова («Книга буття українського народу»), І. Нечуй-Левицького («Світогляд українського народу»), наукові дослідження у товаристві імені Тараса Шевченка (Ф. Вовка, В. Гнатюка, Ф. Колеса, М. Вознюка, С. Томашевського та ін.). Ментальні особливості українців досліджували Я. Ярема («Українська духовність в її культурно-історичних виявах»), І. Мірчук («Головні риси українського світогляду в українській культурі»), Д. Донцов («Дух нашої давнини»), О. Кульчицький («Світовідчуття українця»), М. Шлемкевич («Дума і пісня»); історію культури: Є. Маланюк («Нариси з історії нашої культури»), І. Огієнко («Українська культура»). Вхідження української культури в загальнокультурний простір аналізують Б. Барський, О. Забужко, С. Кримський, А. Макаров, М. Попович, В. Скуратівський та ін.

Визначальним для культурології є дві методологічні тенденції розуміння і пояснення культур (основного предмету культурології) — це тенденція універсалізму та релятивізму (практично частіше вживається глобалізм і регіоніка). Проблемами глобалізації опікуються ООН, ЮНЕСКО, Римський клуб; постмодерне суспільство; Міжнародне наукове суспільство універсалізму; Всесвітня бібліотека універсалізму. Випускаються журнали, зокрема «Діалог і універсалізм». Глобальний світ твориться в умовах діалогу цивілізацій як спільний простір багатогранної духовності — простір, завжди відкритий та який вічно вдосконалюється в процесі розуміння іншого.

У «Декларації тисячоліття ООН», 2000 р. відзначається, що глобалізація здатна набути цілком всеохоплюючий і справедливий характер лише завдяки широкомасштабним та наполегливим зусиллям з формування спільного майбутнього, заснованого на нашій спільній приналежності до роду людського в усьому його культурному розмаїтті».

У світі сьогодні стрімко зростає відчуття власної унікальності й самотності у народів та регіонів [7]. Захист місцевих національних традицій та рис є глобальним феноменом сучасності. В «Тексті Харті Землі». — Париж. — ЮНЕСКО, 14 березня 2000 р.» говориться, що культурне розмаїття являє собою безцінну спадщину, і різні культури знайдуть свої власні шляхи до реалізації свого бачення стабільного образу життя.

Регіоніка постала з визнання рівноправності різних культур незалежно від рівня їх розвитку, складності та самотності. Основоположники культурного релятивізму (регіоніки) проголосили унікальність системи цінностей кожної культури, бо будь-яка культура по-своєму складна, цінна і самотня, бо є особливим способом адаптації до оточуючих умов свого існування. Якщо глобалізація спрямована на інтеграцію наук і гуманістику, створюючи міждисциплінарну наукову кооперацію, то в центрі уваги регіоніки є етнокультурологія з її складовими: концептами, світовідношенням, міфологією, фольклором, життєвим світом, традиційними поняттями, енергоінформаційними зв'язками, спадщиною [4, с. 52, 53].

Апробована дослідниками універсальна концептосфера етнокультурології дає можливість отримати порівняно достовірні знання в часопросторових вимірах про спільноти різних культур. Більшою чи меншою мірою універсальна концептосфера етнокультурології лягла в основу росієзнавства, білорусознавства, візантієзнавства, полонознавства та ін. Українознавство, яке ґрунтується на етнокультурології, охоплює концепти: софійність, кордоцентризм, антеїзм, екофільність, панестецизм та ін. (С. Кримський, В. Горський, В. Малахов, В. Личкових); світовідношення: єдність святкового, сакрального, екологічного, побутового; міфологію, фольклор в елітарній і масовій культурі; життєвий світ: архетипи (дім, поле, храм, земля, небо, степ), хронотипи (емоційність, тілесність, просторовість, часовість); традиційні поняття: обійстя, хутір, дивовижа, дивосвіт, дивосад, парсуна (фізіономія); енергоінформаційні зв'язки: первісні архетипи — візантійський стиль — українське бароко — необароко ХХ ст.; спадщина етнокультурної регіоніки (напр., Чернігівського краю: Л. Баранович, І. Максимович, І. Величковський, П. Куліш, М. Коцюбинський, П. Тичина, І. Кочерга, О. Довженко та ін.).

На європейському соціокультурному освітньому просторі єдність проблем глобалізації та регіоналізації намагається здійснюватися в системі Болонського процесу. Важливість засвоєння етнонаціональних, громадянських смислів в освіті відмічено в національних, міжнародних законах, постановах, рекомендаціях, зокрема в матеріалах Болонського процесу. Всесвітня конференція вищої освіти (ЮНЕСКО, Париж, Комюніке (8 липня 2009 р.)) відмічає в розділі «Інтернаціоналізація, регіоналізація і глобалізація: «Товариства повинні сприяти створенню національних можливостей для знань в усіх залучених країнах... Глобалізація підкреслила потребу у створенні національних систем акредитації» [5, с. 26-29].

У методології сучасного соціально-культурологічного дослідження, коли відбувається поворот до людини, утверджується цінність інновацій, новизни, оригінальності, нестандартності, утверджується орієнтація не лише на пізнання, а, насамперед, на розуміння, щоб здійснювати оновлену соціально-культурну практику. Становлення культурної ідентичності як феномену новітнього часу постмодерної культури засвідчує зорієнтованість на теоретичні положення когнітології, яка забезпечує можливість моделювання постнекласичного типу науки на основі концептів, концептосфери, концептності (концептуальності) тощо.

Розвиток гуманітарного пізнання, розуміння культури, формує специфічні підходи до аналізу та інтерпретації культурної ідентичності. Крім загальнологічних, теоретичного та емпіричного методів дослідження, ефективним є метод фреймового моделювання концептів, специфічний метод культуроло-

гічних досліджень, побудований на етапах розуміння, пояснення, творення, реалізації. Враховуючи потреби, вимоги, цінності новітнього часу, філософія освіти в гуманістичній концепції виховання і навчання розробляє науково-педагогічну стратегію культурологічної моделі, розширюючи теоретичну основу культурології характеристиками знань (широотою, універсальністю, гнучкістю, мінливістю тощо); сучасною методологією осмислення дійсності, насиченою інформацією, орієнтуванням в соціумі та ін. Нові стратегії культурологічної моделі породжують появу нових знань, переосмислення традиційних, доповнення загальноновживаних тощо.

Основним предметом культурології є культура, сутність якої многогранна, а тому визначення перебуває у тісній залежності з наукою, напрямом, з позицій якої йде розкриття. Педагогічний аспект охоплює смисли: культура — сукупність духовних, матеріальних, інтелектуальних, емоційних рис, спосіб життя, права людини, етика поведінки, цінності, традиції, переконання, вірування, які характеризують суспільство або соціальну групу (Всесвітня конференція з питань культурної політики ЮНЕСКО, 1982 р.). Культура — це субстанція, сутність людського життя: традиції, норми, звичаї, які переносяться на предметний світ із духовного життя суспільства, включаючи і його освіту, чим організовується соціальний досвід, живучи, створити себе у своєму духовному самотворенні, побудувати світ рідної культури у своїй питомій природі; розвивати духовну сутність у людині й нації, забезпечувати розуміння духовних цінностей і здійснення людиною життєвої програми своєї душі.

Інституційні форми культури, що виступають як засіб зв'язку між культурою і соціумом, між культурою і цивілізацією (рід, громада, сім'я, власність, держава, армія, церква, місто і село, освіта, інтелігенція, бюрократія, масова комунікація та ін.), здійснюють культурну політику в суспільстві і впливають на її регуляцію. Адекватною глибинним суспільним, політичним, культурним, науковим трансформаціям кінця 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст. виявилася культурологія, що була своєрідним андерграундом радянської науки і розглядалася не як цілісна наука, а як сукупність історичних, філософських, лінгвістичних, мистецтвознавчих та ін. досліджень. Культурологія як незаангажована сфера знання, стала придатною для заміщення у школах (ненадовго), у вищих навчальних закладах відверто догматичних суспільствознавчих освітніх дисциплін. Однак, донині відчуються залишки попередніх часів, коли культуру розглядали як сукупність матеріальних і духовних форм, коли творчістю вважалася лише мистецька діяльність, культура була поставлена на ідеологічну обробку населення. Новітня культурологія осмислюється американськими вченими в методологічних традиціях культурної антропології. Академічне середовище попередніх часів на наших теренах ігнорувало вплив антропології на культурологічні знання. Вчені розглядають культурологію як поле битви між науковими підходами традиціоналістів, модерністів, постмодерністів, а також поширені версії культурології: семіотична (Ю. Лотман); літературознавча (Д. Лихачов, С. Аверенцев, А. Макаров); діалогічна (М. Бахтін, В. Біблер); історична (О. Гуревич, М. Попович) та ін. В Україні триває обґрунтування культурології як наукової сфери. Культурологічні проблеми охоплюють самовизначення людини в культурі; потяг до традиційної народної культури; неофольклоризм у поезії, живопису, музиці як свідоме втілення в художній творчості народного етичного та естетичного ідеалів; повернення до української культури насильно вилучених з неї імен

видатних діячів; відродження і створення громадських організацій та установ; красзнавчі і народознавчі дослідження; посилення ролі церкви.

Культурологія в Україні розвивається. Передусім це історико-культурні дослідження, спрямовані на проблему «культура — цивілізація» в Інституті історії НАН України; у вузівських центрах Харківської академії культури; Києво-Могилянській академії. Соціологічний напрям у культурології розроблюється в Харківському, Львівському національних університетах; сфера лінгвокультурологія, традиційної культури — в Інституті етнології та етнографії НАН України; в багатьох національних університетах; прикладна культурологія, культурологія в мистецькому вимірі вивчається — в Українському центрі культурних досліджень, Державній академії керівних кадрів, Київському національному університеті культури і мистецтва, Національній музичній академії.

Культурологія визначена економічним видом діяльності як: образотворче мистецтво та його ринок, шоу-бізнес, частково — театр. Адміністративно-організаційне визнання культурології як науки здійснене законодавчо Постановою Кабінету Міністрів України в 2006 р., утвердивши її як спеціальність.

Поверот від абсолютизації цінності раціональних наукових знань («знансентризм») до реалізації гуманітарної практики «культуроцентризму», продовжує необхідність перегляду засвоєння культуротворчого досвіду людства, нації, етносу, людини в освіті, що потребує культурологічної підготовки майбутнього вчителя. Сутність і структура культурологічної підготовки майбутніх педагогів окреслена Т. В. Івановою як: культурна самосвідомість особистості вчителя у сучасному світі; проблема цінностей, з якими учитель себе отожднює; творення учителем власного «Я»; формування цілісної особистості педагога з позиції усвідомлення культурного досвіду; вимога вибору, способу для досягнення мети найбільш прийнятними за моральними світоглядними уявленнями і правилами; культурологічний підхід до загальнопедагогічної підготовки майбутнього учителя [2]. Культурна ідентичність новітнього часу, становлячи собою систему знань про сутність, закономірність розвитку культури в усій повноті її прояву впродовж історичного розвитку суспільства, орієнтується на особистість, єдність раціонального та ірраціонального в людині, на розуміння важливих факторів соціокультурного буття української спільноти, усвідомлення передачі цінностей культури в освіті.

Отже, на різних історико-культурних етапах концепт ідентичності знаходив нові змісти. Довгий час існувала й загальна тенденція розуміння ідентичності як характеристики загальності буття, що виключає відмінність. Одна з основних тенденцій у зміні змісту, механізмів особистісної та соціальної ідентичності в процесі історичного розвитку полягає в перенесенні акценту з панування зовнішнього на внутрішню активність особистості. Виникнення нових смислів ідентифікації, соціалізації проблеми Іншого у розумінні ідентичності пов'язане з ускладненням життя суспільства та поглибленням філософських і наукових поглядів на людину, її взаємодію із соціумом. З огляду на сучасний стан проблем ідентичності можна зробити висновок, що вона замикається на двох вузлових моментах: ідентифікація особистості, пов'язана з процесом її індивідуалізації, а також діалогічний характер ідентичності — особистості та суспільства.

Концепт *родинність*

Родинність — людський спосіб життя у єдності й теплоті сердечного зв'язку, в духовно-культурній, етнонаціональній, територіальній, глобальній згуртованості спільноти; у взаємодії людей як родового соціального явища; у пошуках свого коріння, свого безсмертя.

Родинність як людський спосіб буття в світі є метаантропологічний вимір життєвої компетентності особистості, що забезпечує продуктивність життя в його часопросторовому, біологічному, соціальному й духовному вимірах, як в індивідуальній життєтворчості, так і буттєвості спільноти. Філософія родинності є важливим чинником української національної освіти [12].

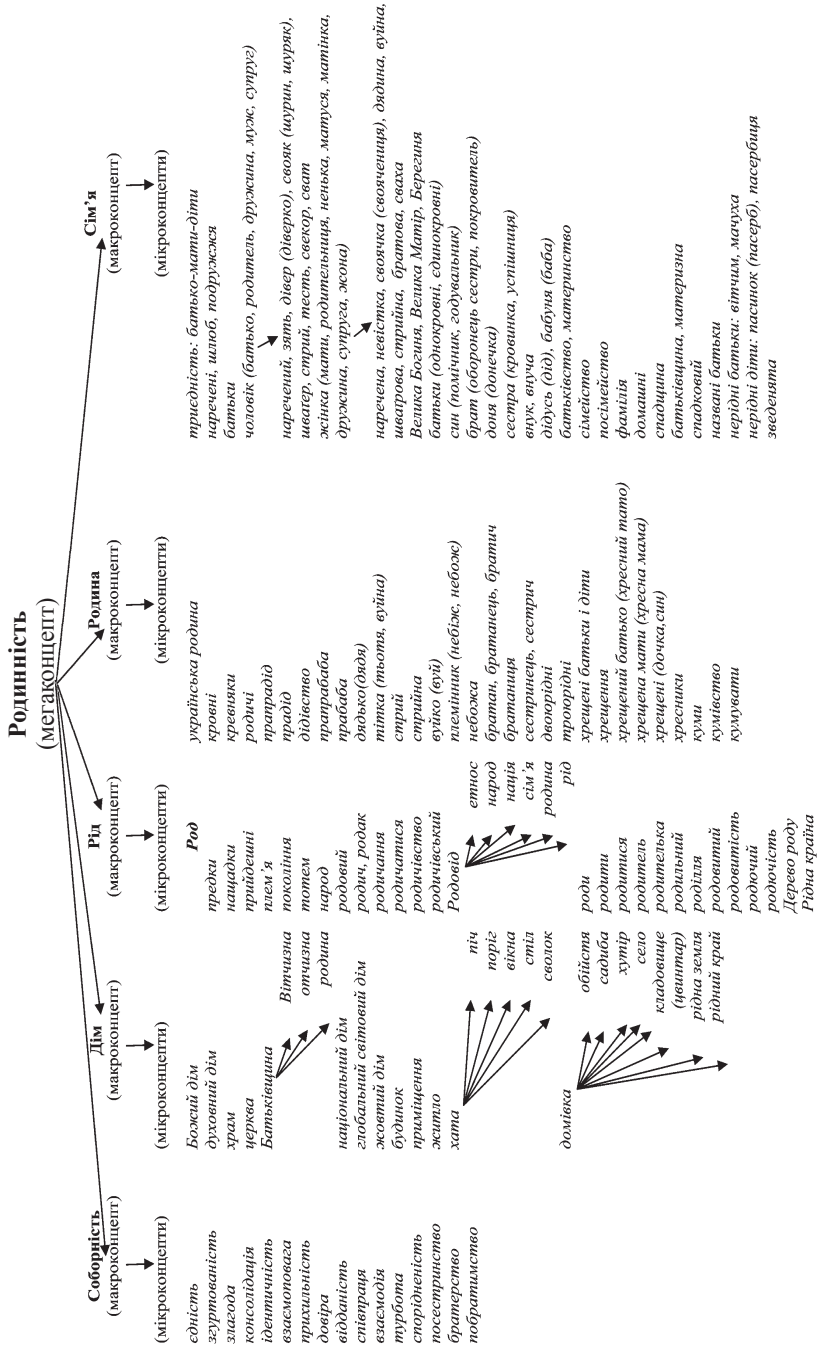
Зародившись у надрах роду, родинність влилась у його систему через родинні, сакральні, релігійні зв'язки. Зберігаючи свою самодостатність, єдність з родом, з сімейно-родинною спільнотою, родинність у вищих своїх формах проявляється як відчуття братерства, що живиться взаємною прив'язаністю, турботою, підтримкою, обміном, взаємодією та співробітництвом. Засновники світових релігій (Будда, Зороастр, Конфуцій, Мойсей, Христос) та мислителі (Піфагор, Мати Тереза, Г. Сковорода, Т. Шевченко, М. Ганді, М. Кінг, А. Швейцер та ін.) піднімали мислення до усвідомлення єдності, родинності, взаємодії людської спільноти як творення Бога. Як у язичників тотем, у буддистів Будда, мусульман Аллах, так у наших народів Бог, є священним символом суспільного зв'язку.

Родинність як антропологічний вимір семантично пов'язаний з універсальною людиною. Ізоляція слова родинність, відстороненість від прямих комунікативних функцій, дозволяють йому виконати нові функції — концептні. Це, насамперед, здатність концепту родинність творити особливу реальність, життєвий світ, де відбуваються «воскресіння слова», його «творючої сили»: когнітивної, семантичної, словотвірної, валентної, жанрової, аксіологічної тощо.

У концепті родинність таїться енергія культури як сьогодишнього дня, так і минулих епох, яка утворюється в колективній мовній свідомості носіїв етнолінгвокультури, що репрезентується низкою вербальних реалізацій і розкривається різноманітністю національно-специфічних смислів [13].

Антропологічно-когнітивний підхід до концепту родинність актуалізує низку проблем: новий погляд на лексичну семантику; мовну картину світу та її національний, літературно-художній варіанти; лінгвокультурний простір і концептосферу національної мови; мовну свідомість, яка об'єднує людей в етнічну спільноту через концепти. Фреймове моделювання концепту родинності значно розширює уявлення про смисловий обсяг слова, бо сприяє виявленню його загальнокультурних та національно-специфічних типових, смислових складових з урахуванням історичного розвитку, національних стереотипів, культури та ментальності української етності [14]. На початковому етапі розгляду концепту у фреймовій моделі звертаємо увагу на словникове тлумачення головного мегаконцепту, де родинність розглядається стосовно родини: «який належить родині, сім'ї; що переходить від покоління до покоління; який відбувається за участю членів родини, сім'ї; пов'язаний з життям родини, в родині; притаманний, властивий рідним (про почуття, стосунки, ставлення); сповнений сердечності, інтимності; душевності; який існує між родичами [8, с. 594]».

Фреймова модель концепту родинності

Отже, словник зосереджує увагу на розкритті семантики, породженої макроконцептом *родина*, побічно відзначаючи окремі значення макроконцептів рід, соборність. «Творящу силу», цілісність смислу концепту родинності, розуміння його як «згустка культури в свідомості», — за Ю. Степановим [11], розкривають концепти — ядра — макроконцепти: соборність, дім, рід, сім'я, а також і родина та необмежена кількість мікроконцептів — периферії у фреймовій моделі.

Обмеженість викладу матеріалу зумовлює відзначити лише окремі особливості інтегративних процесів у фреймовій моделі концепту родинності. Найбільш абстрактне значення мегаконцепту родинності — єдність сердечна, згуртованість, соборність, духовно-культурна, етнонаціональна, територіальна, толерантність глобальна — розкриває макроконцепт соборність і його вербалізована периферія — мікроконцепти: згуртованість, злагода, єдність, консолідація, ідентичність, взаємоповага, прихильність, довіра, відданість, співпраця, взаємодія, турбота, спорідненість, посестринство, братерство, побратимство. Кожен мікроконцепт несе в своїй семантичній структурі значення єдності, взаємодії, згуртованості, що породжені історично родинністю. Так, наприклад, мікроконцепт єдність вербалізується субконцептами об'єднаність, цілісність, неподільність.

Відгомін ідеї соборності відчутний з прадавніх часів, коли за язичництва відзначали День святого збору, що відбувався на другий день свята Різдва-Коляди. Суспільний мотив бачиться, передусім, у маніфестаційному виразі любові родинної, яку плекали традиційно, і поширеної на якнайдовші родинні круги, перемінну солідарність із загальним почуттям потреби — об'єднання на підставі тої ж любові для самоохорони старосвітських традицій: релігійних, етичних, суспільних і господарських. 8 січня, в день язичницького Родового збору, проходить свято церкви — Собор Богородиці, тому Святий збір, як окреме народне свято, нині невідоме. Соборність є важливою духовно-релігійною проблемою. В історіографічній традиції соборність трактується у двох значеннях: 1) національна державність; 2) духовно-культурна, етнотериторіальна та політична єдність народу. Формування макроконцепту соборність охоплювало обґрунтування етнотериторіальної, культурної, економічної єдності, формування національної свідомості, об'єднання українських етнічних територій, утворення незалежної держави. Сутність та логіку розвитку макроконцепту соборність заклали мислителі XIX ст. — М. Драгоманов, І. Франко, філософи, вчені, політологи нинішньої доби — М. Брайчевський, С. Кримський, П. Сергієнко, В. Кривошея та ін.

У фреймовій моделі мегаконцепту родинність особливу роль несе ядро-макроконцепт *дім* та його периферія. На межі тисячоліть родинність за свідчує себе як одна з центральних понять культури і за своєю значимістю в житті може бути прирівняна до високої цінності дому, рідної дівки, яка уявно охоплює певний (етнічний) простір. Людина попри всі життєві дороги утримується біля джерел свого буття, існування дому в найширшому сенсі слова — як сакральним, родинним, генеологічним зв'язком, побудованим часопростором життя, так і батьківським домом, у якому народилася людина, де назавжди залишається щось від неї. Макроконцепт дім породжений закоріненістю, спорідненістю з власною землею, вписаністю в рідну природу, з родом, родиною. Дім, як одне із центральних понять людського буття є у реальному життєвому процесі й умовній картині народного буття. Ви-

сока цінність макроконцепту дім формується серед найсвятіших концептів українців: мати, рідна земля, совість, серце, добро, правда. Концепція перетворення світу, розроблена й певною мірою зреалізована більшовиками, негативно ставиться до цінностей дому, домівки й передбачала їх поступове зруйнування, що чітко проявляються в усіх соціумах, а особливо в школі, яка спрямовувалася на виробничо-трудова перетворення світу, а не на цінності життя. За таких умов людина позбавлялася переживання світу як своєї домівки. Це відтворюють словники, де подається тлумачення макроконцепту дім як: 1. Будівля, призначена для житла або для розміщення різних установ, будинок. 2. Приміщення, в якому живуть люди; житло. 3. Приміщення, люди, що в ньому живуть, та їх господарство. 4. Рідко. Монархи одного роду, що послідовно замінювали один одного [7, с. 306-307].

Синонімами макроконцепту дім у словнику виступають вербалізовані мікроконцепти: будинок, житло (приміщення, призначене для життя людей), оселя, помешкання, житло, селитьба (заст), хагинка (пер. невелике, убоге), нора (знев.), апартаменти. Житло (взагалі місце для перебування, проживання), куток (розм.), кут, хата, дах, покрівля, стріха, гніздо, кубло, кишло, захист [9, с. 496-497]. Мікроконцепт будинок — будівля, призначена для житла або для розміщення різних установ: дім, особняк, котедж (житловий), хороми, домина, хоромина; будівля (кам'яна, дерев'яна і под.), споруда для житла, господарських потреб і т. ін.); будова [9, с. 98]. Коли, розглядаючи семантику слова дім, робиться акцент лише на житлі, будинку, то втрачається надзвичайно важливе для українців сакральне значення макроконцепту дому, як середовища, де відтворюється життєвий сенс, де люди народжуються, живуть і вмирають, одна людина є продовженням другої, де почуття одного збагачують розум іншого, пам'ять спільна для всіх. І зовсім незрозумілою логікою користувалися укладачі словникової статті дім, які не розглядали символічні значення дому, духовного дому, національного дому, хоча подали сталі словосполучення: *Жовтий дім* (заст.) — лікарня для психічно хворих та ін. Словосполучення *Божий дім* — церква дається як застаріле [7, с. 307].

Відсутність у словниках сакрального, космічного та навіть і людського значення концепту дім призводить до бездушності науки, до обезбоження світу, до втрати відчуття космічності.

У релігійному вченні концепт дім розглядається як сприятливе для людини середовище й надійний притулок, який захищає її особисте життя. Домівка у своїй батьківщині — там де отчий дім людини, який ніхто не може ні відібрати у неї, ні навіть зазіхати на це. Дім настільки дорогий для людини, що той, хто побудував його, не повинен позбутися радості життя в ньому. Побудувати дім — означає не тільки викласти стіни, а й заснувати вогнище, народити нащадків і передати їм релігійне вчення та приклади чеснот. Дім (церква, храм) у релігійній моделі світу — це символічний Дім Бога від кам'яного дому, кожної оселі до небесного Храму.

В осягненні культурного космосу рідного народу етнологи й соціологи виокремлюють мікроконцепт *національний дім*, під яким розуміються сімейно-родинні зв'язки, спільну територію мешкання й рідну землю, національний одяг, їжу, житло, господарський уклад життя. В сучасні геополітичні поняття входить мікроконцепт глобальний світовий дім, який у пресі характеризується так: глобальний світовий дім людини «без стін» може виявитися неспроможним забезпечити основні права людини для всіх людей світу. Саме

в цьому головна проблема нової ери глобалізації. Чи має людство вихід із цього кола? Очевидно, що має. Але при цьому потрібне головне — будувати глобальний світовий дім не від прибутку й долара, а від людини й для людей. Новий глобальний дім має стати Духовним Храмом, а не храмом матеріального перенасичення [2]. Це єдина альтернатива людства, якщо воно вважає себе єдиною сім'єю в Космосі, яка несе в собі родинність спільноти людей.

Макроконцепт дім реалізує значення основного мегаконцепту родинність також через вербалізацію мікроконцепту Батьківщина. «Кожен етнос, — на думку В. Крисаченка, — творить свій власний образ Батьківщини. В українській культурі це досягається за допомогою низки категоріальних структур та понять, починаючи від таких, як обійстя, садиба, дім, хутір, селище, слобода тощо, і закінчуючи сакральнo-потоїбчними цвинтар, кладовище, й, особливо, домовина. Згадані рої понять не лише фіксують певні виміри батьківщини, передусім ландшафтно-просторові з одного боку, та безмежно-часові — з другого... Так, архаїчні зразки художньої творчості зберегли цю цілком виразну дзеркальну симетрію Обійстя та Всесвіту: Господар, Світове дерево, Солярні символи, Порядок, Дія тощо [4, с. 343-344]. В етнології, соціології Батьківщина розглядається як земля предків (що найменується як етнічна Батьківщина); країна народження й зростання (Батьківщина походження); місцевість народження та зростання (мала Батьківщина — країна дитинства); держава вкоріненого проживання (національна Батьківщина); місце вкоріненого проживання (Батьківщина осілости); територія надетнічних масштабів (Мегабатьківщина).

Глибинні ментальні смисли передають мікроконцепти хата, дoмівка. У народній культурі хата — зосередження основних життєвих цінностей, щастя, достатку, єдності сім'ї та роду (включаючи не лише живих, але й предків). Система побутових заборон, спрямованих на те, щоб утримати щастя, й не дати йому покинути житло. Хата, побудована руками господаря, або його батьків, уособлює ідею сім'ї, родини й роду, зв'язку предків і нащадків. Найважливіша символічна функція хати — захисна, тому в ній побували знаки-символи (над вікнами і дверима — хрести, металічні предмети над порогом, освячені трави та ін.). Спорудження будинку супроводжувалося багаточисельними символічними діями, регламентованими заборонами (наприклад, при будівництві хати приносилися жертва-півень, курка тощо). Хата протиставляється оточуючому світу як простір закритий — відкритому, безпечний — небезпечному, внутрішній — зовнішньому. Мікроконцепт хата творить також певну модель, що дозволяє відтворити картину світу, і чотири стінки хати відтворюють чотири сторони світу, а сам мікроконцепт будівля відповідає трьом рівням Всесвіту: потусторонній світ — земля — небо. Частини хати, всі його місця (піч, стіл, поріг та ін.) мають символічне значення.

Ментально-історичні, лінгвокультурологічні значення мегаконцепту родинність розкриває ядро-макроконцепт рід, який творить внутрішню єдність людей, що має природну основу, бо саме з цієї єдності виростає почуття родинності, духовно-соборного єднання. Знання свого роду — ознака культурної людини, вимога народної традиції. Кожна людина має пізнати будову й форми свого роду, його завдання, закон росту, критичні точки, співвідношення окремих гілок і їхні завдання. Як представник роду, людина має збагнути власну місію в історії роду й власне завдання, як вищого цілого. Розуміння макроконцепту рід, його цінність засвідчує неосяжна периферія концепту: те-

матична група плем'я, покоління, тотем, народ, предки, нащадки, прийдешні, Дерево роду, рідна країна; і словотвірні ряди: род, рід, родовий, родич, родак, родичання, родичатися, родичівство, родичівський, родовід, роди, родити, родитися, родитель, родителька, родильний, роділля, родовитий, родовитість, родючий, родючість.

Макроконцепт рід філософсько-соціологічна література визначає як групу кровних родичів, які ведуть своє походження за однією лінією (материнською чи батьківською), усвідомлюють себе нащадками загального предка (міфічного чи реального), мають загальне родове ім'я. «Рід включає до свого складу не лише живих, але й померлих, і ненароджених» [3, с. 247].

Вести рід (початок) означає бути нащадком кого-небудь, походити від когось. Генеологія родоводу ведеться за чоловічою лінією (зберігається прізвище). Згідно з давньою традицією, наші предки — уособлення семи поколінь макроконцепту рід. Цінний внесок у вивчення українських родів здійснили В. Лукомський та В. Модзалевський (1882-1920), видавши чотири томи «Малоросійського родослівника», де представлено 234 генеології, дослідники роду Т. Шахрай [17] та ін.

З давніх-давен українцям властивий культ предків Роду в нації це іменується генетичним кодом, або голосом крові). У міфологічному світі Род (Рожай, Рід) — творець Всесвіту, Бог життя, долі, опікун Дерева роду. Род уособлює нащадків одного предка, тобто був пов'язаний з усім родом, єднав померлих предків, живих нащадків і майбутні, ще ненароджені покоління. У пізніші часи Род перетворився в хатнього домовика, який за повір'ям жив біля домашнього вогнища, був його охоронцем, з приходом багатобожжя, а згодом і двовір'я, Род став покровителем сім'ї, родини.

Що українці в доісторичні часи пережили добу тотемізму, — цьому є доказник — прізвища людей: Зайці, Лисиці, Коти, Тхори, Бугаї, Півні, Орли, Журавлі, Берези. Тотем є символом суспільного зв'язку, апофеозом роду чи племені. Поведінка членів роду чи племені дисциплінується уявленнями про солідарність із тотемом, від якого беруть початок всі члени роду.

Архетип Роду проявляється у вшануванні померлих родичів, відтворюючи важливу ланку світотворчого процесу — вшанування смерті заради урожайності полів до нового життя. В міфологічному світогляді акт шанування померлих розглядався як дідівсько-родовий вплив, як діяння дідів, бабів, нав'я. Знайомство з родичами, родичання, згадки про померлих — починалося з проводів, коли батьки вели своїх дітей поклонитися могилам, сісти за спільну жертвовну трапезу з живими членами роду. Членами роду були й наймолодші. Підтриманню цієї ідеї та закріпленню її в психології людини присвячені всі сімейно-побутові та багато календарних свят і обрядів.

Донині існують дні великих поминальних родинних і родових свят: Різдвяний Свят-Вечір, Великодні проводи, осінні Діди (Дмитрівська субота), весільний, поминальний обід, інші поминальні дні, Тайна Велика Вечера (з 6 на 7 січня), на свято Різдва-Коляди є спільна вечеря всього роду, родова Вечера. У другій половині першого дня Коляди-Різдва одружені діти везуть до своїх батьків Святу Вечерю. У цей день ніхто з роду чи родини не мають згадувати кривд, сварок, невдоволень попередніх — все негативне забуто. Проголошувалася закличка: «Пошли Боже царство небесне й вічне панування у небі всім тим, що відійшли з нашого Роду на небо! А нам усім пошли, Боже, щастя, здоров'я, многая літа!» Виконувалися танці «Свято Роду».

Пам'ять про бога Рода відчувається на другий день Різдва-Коляди, коли його вшановують як першопочаток життя. В його честь випікали короваї, варили пиво і мед, проголошували закликання, влаштовували братчини, (ритуальні банкети), де лунали побажання: «Хай все добре народжується».

Тиждень після Великодня присвячувався вшануванню предків — зрадуниця, або тризниця. Влаштовувалися обіди на могилах родичів, моління про рід, найархаїчним обрядом була тризна — кінні змагання на честь померлих, адже кінь (символ життя) мусив сприяти воскресінню душ померлих. Побутовали оклички — закликання душ на землю, пробудження їх від зимового сну. Вважалося, що з приходом весни душі предків мають сприяти врожаю й добробуту своїх нащадків. Архетип Роду включає в себе цілий ряд обрядодійств та багато фольклорних текстів, де возвеличуються концепти: рід, родина, батько, матір і їх діти, — етика рідноти, яка ґрунтується на кореневій, синкретичній (за походженням) зв'язності, єдності всіх і кожного в світі. У народній повсякденно-побутовій діяльності архетип Світового дерева трансформувався в Дерево роду. Символічно уособлює Дерево роду «Дідух» — перший зжятий сніп жита чи пшениці, яким обов'язково прикрашають оселю на зимовий Свят-вечір. Під час проведення весільних обрядодійств Дерево роду уособлює гільце, вільце. На поминальному обіді Дерево роду уособлюють свічки (з трьох свічок або семи). Із поруйнованих давніх обрядодійств збереглися окремі тексти пісень, де постає міфопоетичний образ Дерева роду. Родова тематика з прославленням та возвеличенням роду звучить у новорічних коляках, веснянках, гаївках, купальських піснях, які збереглися у фольклорних записих до нашого часу: «Да бувай здоров і віку довшого, сам собою, із своєю жоною, з усім родом...»

Важливе місце роду в житті людей відтворюють стійкі словосполучення: з роду в рід; від самого роду; одного роду й одного плоду; ні роду ні племені; ні роду ні плоду та ін.

Макроконцепт родина лежить в основі словникового тлумачення головного мегаконцепту родинність. Пізнання макроконцепту родина — це усвідомлення природного життя людини в єдності, солідарності, у виживанні, в пошуках свого коріння, свого безсмертя, життя спільноти людей, її структури, складу та ін., що породжують розуміння родинності як одного з найдієвіших факторів олюднення людини [16]. Макроконцепт родина — спільнота споріднених між собою людей, що постійно оновлюється, віддзеркалюючи трансформацію соціально-економічних умов суспільства в цілому. Наприклад, в довіднику «Родинно-сімейна енциклопедія», родина тлумачиться як група людей, об'єднаних на основі шлюбних і кровних зв'язків, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом, ведуть спільне господарство і між якими встановлюються багатосторонні стосунки: між чоловіком й дружиною, батьками й дітьми, братами та сестрами й іншими родичами [6].

Єдність з родом, з сімейно-родинною спільнотою, відтворюють тематичні групування спорідненості концептів: українська родина, кровні, кривняки, родичі, прапрадід, прадід, дідівство, прапрабаба, прабаба, дядько (дядя), тітка (тьотя, вуйна), стрий, стрийна, вуйко (вуй), племінник (небіж), небожа, братан, братанець, братич, братаниця, сестринець, сестрич, двоюрідні, троюрідні, хрещені батьки і діти, хрещення, хрещений батько (хресний тато), хрещена мати (хресна мама), хрещені (дочка, син), хресники, куми, кумівство,

кумувати. В основу тематичного групування макроконцепту родина покладена спільнота, яка разом з усіма далекими й близькими родичами по батьковій та материній лінії, знається впродовж багатьох поколінь. Родинна спільнота об'єднана різноманітними біологічними, господарськими, духовно-культурними процесами. Родина скріплюється на засадах розумної свободи, яка вимагає рівноправності всіх членів спільноти, обопільних обов'язків і виховання дітей. Синонімічний ряд периферії макроконцепту родина становить мікроконцепти: *челядь, посімейство, хата, домашні* (така група людей, котра перебуває в одному приміщенні). Макроконцепт родина — спільнота, в якій далеко та близькі родичі по батьковій і материній лінії впродовж кількох поколінь об'єднані на основі шлюбних і кровних зв'язків (сім'я, на відміну від родини, зосереджується в трикутнику батько-мати-дитина, який символізує Трійцю). Макроконцепт родина може символізувати коло, наповнене родичами, рідними, що поруч і далеко, померлими й ще ненародженими: у своїй домовіці, в рідній стороні, на землі та в небесній далекості. В родині здійснюються життєві стратегії моделі поведінки, що визначають зміст життєвої компетенції особистості з погляду антропологічних, культурно-соціальних норм: дитини-юнака (юнки), жінки-чоловіка, батька-матері, дідуся-бабусі, тітки-дядька тощо. Цінності родини звернені до фундаментальних основ способу життя етичних контролерів — слава, поговорі, громадська думка, а також закон Божий, та етнокультурного досвіду індивіда, етносу, нації, вписаних у систему морально-етичних норм і зв'язків явищ життя.

Основний зв'язок між членами родини — спорідненість, зумовлена спільністю її походження, що виникає на основі відношень шлюбу й поріднення. Структура української системи мікроконцепту спорідненості включає дві основні групи мікроконцептів — родичів і свояків (родичів через шлюб), які в свою чергу поділяються на декілька груп. Відлік ступеня спорідненості (природної, визначеної генетичною близькістю та соціальною, що становить собою санкціоновану суспільством систему формування родинних відносин) починається з того, хто цей відлік здійснює — материнська і батьківська лінія. Чоловік, дружина — чоловік по відношенню до жінки, з якою він одружився. Дружина — жінка по відношенню до чоловіка, з яким вона одружилась. Дід (дідуся) — батько батька або матері. Свекор — батько чоловіка. Свекруха — мати чоловіка. Тесть — батько дружини. Теща — мати дружини. Дівер — брат чоловіка. Ятрівка — дружина чоловікового брата. Шуряк — брат дружини. Зовиця — сестра чоловіка. Своячка — сестра дружини. Свояк, шурин, швагер — чоловік своячки. Зять — чоловік дочки, чоловік сестри, чоловік зовиці. Невістка — дружина брата, дружина сина для його матері, дружина одного брата по відношенню до дружини іншого брата, вживається також замість «зовиця», «своячка». Сват — батько одного з подружжя по відношенню до батька іншого. Сваха — мати одного з подружжя по відношенню до батька іншого. Двоюридний дід — дядько батька або матері. Двоюридна бабуся — тітка батька або матері. Онук (онучка) — син (дочка) дочки або сина по відношенню до діда або бабусі. Відповідно, двоюридний онук (онучка) — син (дочка) племінника або племінниці. Племінник (племінниця, небога) — син (дочка) — брата або сестри. Онучатий племінник (племінниця) — онук (онучка) брата або сестри. Дядько — брат батька або матері, чоловік тітки. Тітка — сестра батька або матері по відношенню до племінників. Дружина дядька по відношенню до його племінників — дядина, жінка дядька. Єдиноутробні

(брат, сестра) — мають спільну матір, але різних батьків. Зведені (брат, сестра) — брат (сестра) по вітчимові або мачусі. Двоюрідний брат — родич по дідові або бабусі з дітьми їхніх синів і дочок. Троюрідний брат — син двоюрідного дядька або двоюрідної тітки. Двоюрідна сестра — дочка рідного брата матері чи батька або рідної тітки. Кум, кума — хрещений батько і мати по відношенню до батьків хрещеника і один до одного. Мачуха — дружина батька по відношенню до його дітей від іншого шлюбу, нерідна мати. Вітчим — чоловік матері по відношенню до її дітей від іншого шлюбу, нерідний батько. Пасинок (пасерб) — нерідний син одного з подружжя, що доводиться рідним іншому. Падчерка (пасербиця) — нерідна дочка одного з подружжя, що є рідною іншому. Прийомні (названі) батько, мати — що усиновили, удочерили кого-небудь. Прийомні (названі) син, дочка — усиновлені, удочерені кимось. Приймак — зять, що прийнятий до сім'ї дружини, живе в будинку дружини.

Віддаленіші ступені родинності іменуються свояцтвом: двоюрідним або двокровним, троюрідним або трикровним. А про дуже далекі родинні зв'язки говорять — десята вода на киселі. Основний зв'язок між членами родини — спорідненість, зумовлена спільністю походження, що виникає на основі відносин шлюбу і поріднення. Відлік ступеня спорідненості (природної, визначеної генетичною близькістю, та соціальної, що є санкціонованою суспільством системою формування родинних відносин) починається від того, хто цей відлік здійснює. Структура української спорідненості розкривається в мікроконцептах *родичівства*, що відоме як кровне, бо існує між людьми, які походять від одного предка, та *свояцтва* — родичівства за шлюбом, між родичами подружжя. Мікроконцепт *родовід* — історія поколінь певного роду, перелік і запис, що виявляються й ілюструють походження, послідовність поколінь (генеологічне дерево). Мікроконцепт *родич* — той, хто перебуває у спорідненості з ким-небудь (родак, близький, кривний, кривняк, свояк).

Міфологія, фольклор зберегли образно-символічне, міфологічне уявлення про родину. Упорядкованість космосу та життєтворення родини вишукано й поетично розкрито в колядках, щедрівках, веснянках, казках інших культових гімнах, у символі Трійці тощо. Вершиною впорядкованого Всесвіту в колядках виступають господаренько (Бог Отець), газдинонька (Богоматір) і їх дитина (Бог Син).

Релігія перевела родинні події в естетично-мистецькі єдності (церемонії, обрядки, ритуали, культу), які збуджують у людини і повагу до її власного життя, народження дітей, і акти праці, відділення дітей (утворення ними своїх сімей), а також смерть.

Історичний досвід свідчить, що на родинних принципах були побудовані середньовічне лицарство, січове товариство запорізьких козаків, цехи ремісників у середньовіччі, українські братства (XVI–XVII ст.) (М. Грушевський, М. Шаповал, Л. Залізняк, Ю. Терещенко). За зразком родини закладається і будується моральне підґрунтя як локального (етнічного, національного), так і глобального (державного, планетарного) співтовариства. Погляд на концепт родину як ядро спільноти людей, важливу ланку соціальної структури, в якій індивіди навчаються поєднувати особисті, локальні інтереси з суспільними, глобальними, є досить поширеним. Розвиток промислового раціоналізму й організованості в нинішній час усе настійніше потребує використання традиційних форм виробництва, усталених віками стосунків. Враховуючи істо-

ричну спадщину ідеї родинного виховання європейської педагогічної думки та народну практику педагогічних підходів у вихованні дітей, в Україні розроблена концепція школи, життєдіяльність якої ґрунтується на філософії родинності. Для ряду шкіл родинність є основою життя шкільної спільноти [15].

Не перелічити статей, праць, дисертацій з питань народної педагогіки, етнопедагогіки, українознавства, які підготували ґрунт для введення в навчальний процес ВНЗ і ЗНЗ основ родинності. Особливу роль у відродженні основ народної педагогіки, родинної педагогіки відіграли праці М. Стельмаховича [10]. Поширеними нині є спільноти, гурти, об'єднання, що іменують себе родинами, сповідуючи родинні стосунки.

У відомій пісні йдеться: «... родина, родина — це вся Україна»; «школою-родиною» називали один з типів шкіл нової генерації; «співоча родина» — гурт талановитих людей у Будинку вчителя м. Києва; «єдність родини» — фестиваль учнів шкіл-інтернатів та под. Сучасний менеджмент все частіше використовує місцеві традиції, де стосунки ґрунтуються на співпраці, а не на конкуренції. Кожна промислова країна має свої традиції, серед них і побудовані на родинності. У Герцеговині в організації виробництва й досі відчувається сильний вплив мікроконцепту *задруги* — традиційної великої родини, в якій сини живуть і працюють разом з батьком. Збережена на Балканах модель родинного соціального устрою в організації виробництва й досі значною мірою визначає національний менталітет. Зростає значення родинного чинника в процесах гуманізації та демократизації. Побудова повсякденного життя спільнот у філософії родинності є одним із шляхів олюднення людини й основою гуманізації суспільства.

Впродовж довготривалого буття українців не один раз докорінно змінювався світ, змінювалося родинне життя. Не раз Україна ставала епіцентром катаклізмів. Лише в ХХ ст. через її територію пройшли обидві світові війни, в яких загинуло багато українців: революційні вихори з їх наслідками, громадянська війна, колективізація, Голодомор, терор, національний та політичний гніт. Це не могло не вплинути на родинні засади, не поставити під загрозу їх існування, а відтак і всього українського народу. Хоча зміни в родинному житті відбувалися й відбуваються, проте визначальні особливості мікроконцепту *української (традиційної) родини* зберігаються і, як засвідчує сучасне життя, значною мірою відроджуються.

Не тільки в сприятливих для українства умовах, але й на всіх найскрутніших етапах історії України (витіснення рідної школи, масової письменності, асиміляторської політики з боку різних колонізаторів), традиційна українська родина пильно берегла українську шляхетність, гуманність і демократизм, європеїзм, аристократизм українського національного духу, честь і гідність українського народу. Найбільш яскраво були представлені типові благородні елітарні риси традиційної народної родини в знаменитих українських родах Симиренків, Крушельницьких, Терещенків, Ханенків, Косачів, Старицьких, Лисенків, Грушевських, Левицьких, Шухевичів, Лепких, Антоновичів, Винниченків, Дорошевичів, Драгоманових, Шульгіних та багатьох інших.

Макроконцепт сім'я несе велику таїну буття людини, поєднуючи в собі безвимірні прояви *родинності*, об'єднуючи не лише генетичну спільність, але й єдиний спосіб життя, систему цінностей середовища, характер діяльності, харчування, віру, форми поведінки, навіть спільні захворювання та ін.;

становить самодостатню, органічну й цілісну систему, яка спроможна творити і відтворювати суспільство. Макроконцепт сім'я — життєдайний осередок, що приводить у світ Божий, плекає найвищу цінність людства — дітей, священний вузол, яким сполучаються люди в суспільстві. Це спільнота, заснована на шлюбі батька, матері та їхніх неодружених дітей (власних чи усиновлених), пов'язаних духовно, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю. «Сім'я — найфантастичніша, найдивніша з усіх суспільних інституцій... Сім'я збереглася упродовж усієї історії, не зруйнувалася, незважаючи на безліч соціальних катаклізмів, — твердить письменник Амос Оз. — Навіть у країнах, де ситуація справді напружена, сімейне життя триває — з його радіощами й печалами, народженнями, нерозв'язаними конфліктами, розлученнями та примиреннями» [1].

Макроконцепт сім'я — цілісна, нерозривна, єдина, багатофункціональна спільнота. Серед багатьох функцій сім'ї провідними є репродуктивна (дітонародження, відтворення роду), економічна (усі попередні форми сім'ї були виробничими одиницями), виховна (соціалізація), комунікативна (спілкування і порозуміння), регулятивна (взаємовідносини, контроль, влада, авторитет), а також націоналістична, державотворча, етнотворча, культуротворча. Кожна з функцій сім'ї досліджується різними науками.

Українська сім'я, її структура, функції та шлюбно-сімейні відносини, сімейні обряди, звичаї, починаючи з XIX ст., є предметом дослідження соціологів, етнографів, фольклористів, етнологів, медиків та ін. Особливий інтерес становлять етнопедагогічні праці Марка Грушевського, Є. Сявавко, М. Стельмаховича, побудовані на основі виховання дітей в сім'ї.

У європейській педагогічній практиці, що йде з часів просвітництва і зберігається й понині, увага вчених, педагогів зосереджується на вихованні в сім'ї. Класична педагогічна спадщина гуманістів-просвітителів наповнена цінними порадами щодо родинного виховання малюків та дітей молодшого шкільного віку: «Материнська школа» Я. Коменського; «Думки про виховання» Дж. Локка; «Еміль або про виховання» Ж. Руссо; «Як Гертруда вчить своїх дітей» І. Песталотці тощо. Педагогічна думка про родинне (сімейне) виховання розкривається в працях К. Ушинського «Про сімейне виховання», В. Сухомлинського «Батьківська педагогіка».

Потужну інформацію для мистецького, літературного зображення сім'ї надає міфологія. Глибинний зміст природного призначення сім'ї криється в триєдності мікроконцептів: *чоловік–жінка–дитина*, яка відтворена архетипно-символічними, міфологічними смислами. Триєдність, Трійця (тризуб), певно, і є та закодована в знаках космічна й земна енергія сім'ї, яка попри постійні руйнації не дає українству зникнути з лиця землі і яку романтики XIX ст. називали духом нації. Трійця щодо сім'ї — це родинна тріада мікроконцептів: мати, батько, дитина. В прадавній міфології триєдина життєтворча сила — сонячна вогненна чоловіча енергія (священний вогонь), волога материнська енергія (священна вода) та породжувана ними синівська енергія (життя) сформували культурну традицію, яка розглядається в єдності макроконцептів та мікроконцептів: космос–родина–людина; батько–матір–дитина. Репрезентативність архетипних рис макроконцепту сім'я несе сакралізований образ матері.

Християнство освячує сім'ю. Макроконцепт сім'я є об'єктом філософських роздумів, соціологічних досліджень тощо, його виховні, комутативні, регулятивні та ін. цінності входять у сферу освіти.

Сім'я у філософських підходах розглядається з позицій комплексності, самодостатності, наступності, незнищеності, самовідтворення роду, етносу, нації, аналізуються методи й форми, які поєднують народну практику, теоретичні та практичні надбання педагогіки, медицини, політології, масмедіа тощо. Досить детально розроблені поняття *сім'ї* щодо принципів і форми її існування в різних економічно-політичних формаціях.

Соціологічні дослідження мікроконцептів сім'ї, родини спрямовані на узгодження моральних та правових засад, на їхній зв'язок із суспільством і з державним організмом, який здійснюється через культуру й пряму участь членів сім'ї, родини в громадському та державному житті. Неабиякої уваги заслуговують проблеми творення суспільно-державного життя за зразком сім'ї, родини, адже впродовж усієї історії міцні сім'ї були основою стабільного суспільства. Таку генетичну схему: сім'я—село—державу розробив ще Арістотель у своїй «Політиці» на протиставлення теоріям софістів і Платона, що виводили соціальне життя з держави. У державі, як і в сім'ї, спільно вирішуються стратегічні проблеми, розподілені так, як обов'язки в повсякденному житті. Дружний народ називається великою сім'єю, родиною. Світове співтовариство, чимало держав стурбовані кризовим станом у найважливішій спільноті людей — сім'ї. У зв'язку з цим розпочали активну діяльність на всіх рівнях для розв'язання проблем, що назріли в суспільстві. ООН розробила декларацію про роль, обов'язки, права сім'ї, яка прийнята Генеральною Асамблеєю. Резолюція «Міжнародний рік сім'ї» засвідчує, що «починаючи від 1994 р., 15 травня щорічно відзначається як Міжнародний день сім'ї на місцевому, регіональному і національному рівнях».

Тематичне групування макроконцепту сім'ї об'єднується навколо мікроконцептів батьківства — кривого єднання батьків з дитиною, відчуття цієї єдності з родиною, родом, вербалізованою мікроконцептами батько (чоловік, родитель, дружина, муж, супруг), наречений, зять, дівер (діверко), свояк (шурин, шурик), швагер, стрий, тесть, свекор, сват тощо; мікроконцепту материнства — кривого єднання матері з її дитиною, відчуття цієї єдності, в якій закладено оригінальність, неповторність сім'ї як такої та як явища природи, космосу, з родом, родиною, вербалізованою мікроконцептами мати (жінка, родительниця, ненька, матуся, матінка, дружина, супруга, жона), наречена, невістка, своячка (своячениця), дядина, вуйна, швагрова, стрийна, братова, сваха, Велика Богиня, Велика Матір, Берегиня та ін.

Макроконцепт сім'я вербалізований синонімічними рядами: син (помічник, годувальник), брат (оборонець сестри, покровитель); доня (донечка), сестра (кровинка, успішниця); внук, внучка; дідусь (дід), бабуна (баба); сімейство, посімейство, фамілія, домашні, спадщина тощо.

Мегаконцепт родинність та всі концепти в структурі (ядро і периферія) мають розмаїту сполучуваність, в якій уточнюються й розширюються значення концептів: рідна країна; родима пляма (цяточка); родинне право; як мати родила; в сорочці родитися; родитися під щасливою зорею, родич через вулицю навприсядки; родовідна книга; Дерево роду тощо.

Отже, наукова, філософська, релігійна, художня література, мистецькі твори про макро- і мікроконцепти мегаконцепту родинність — безмежні

та потребують комплексного аналізу. На початку III тисячоліття знаковими є звернення людей, держав, міжнародних організацій до сім'ї, родини, що пояснюється багатомісними обставинами. Людство шукає порятунку не в штучно створених соціальних структурах, а в природному розвитку людини — в макроконцептах сім'ї, родині, родинності.

В багатотисячолітній присутності українського етносу на планеті Земля роди, родини, сім'ї пронесли крізь віки вічні, невмирущі, наскрізні архетипи, «яким ми належимо назавжди...» (С. Кримський) [5].

Вивчення концепту родинності на когнітивній основі в системі навчання й виховання має беззаперечне значення в сучасних умовах державотворення [15]. Україна потребує усвідомлення соборних, консолідованих духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних зв'язків. Адже без сімейної, державної, планетарної єдності, з розумінням вселюдської родинності — єдиного спільного дому планета Земля — неможливо уявити динамічного розвитку новітньої української нації й модернізації країни в XXI ст.

Концепт батьківство

Сім'я є однією з найголовніших людських цінностей, де розкривається найдавніша форма організованого людського і соціального життя, що творила роди, оселі, села, які об'єднувалися в державу. «Сім'я — село — держава» — генетична схема, яку розробив Арістотель в своїй «Політиці». Вчені визначають величезну суспільну роль за сім'єю, за роллю батьків, стверджуючи, що яка сім'я, таке й ціле суспільство, який спосіб добування засобів до життя в сім'ї, на такій zasadі буде організоване й суспільство.

М. Шаповал проводить паралель між устроєм держави і типом сім'ї: сім'ї патріархальної, в якій всім розпоряджається батько, діти повністю підкорені владі батька; сім'ї, де діти зростають як самостійні особистості, батьки намагаються відокремлювати дітей на самостійне життя. У сім'ях, члени яких живуть без пошани до авторитету та не привчаються до самостійного життя, діти виростають, сподіваючись на державні теплі місця, а не на творчість, ініціативність [13, с. 46-51].

В українському бутті з давніх-давен склалася традиція, зафіксована вченими, що сім'я будувалася, враховуючи певним чином рівноправність, демократичність подружжя (в переважній більшості). В українців жінка є дружиною, а сімейна пара — подружжям, де формувався приклад подружнього партнерства, як певної альтернативи авторитарній патріархальній родині. Незважаючи на залежне від чоловіка становище, жінки також відігравали чималу роль у сімейному господарстві та вирішенні сімейних справ, що відтворено народною мудрістю: жінка за три кути хату держить, а чоловік — за один; без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче; чоловік у домі голова, а жінка — душа.

Певні громадські та господарські права жінок регулювало і забезпечувало «Жіноче право» — умовна сукупність звичаїв, норм та уявлень, визнаних народом. «...Існує чітко фіксоване мовою словосполучення «жінка-матір», та відсутня його пара — визначальник «чоловік-батько», — зауважує І. Грабовська [1, с. 65].

В українській сім'ї, яка пройшла тисячолітні шляхи розвитку, спостерігається відгомін споконвічних традицій і зміни трансформаційних процесів в моделях сім'ї, виконання батьківських ролей, установок, традицій, форму-

вання цінностей статевого розподілу праці, господарювання та ін., суголосних європейським цивілізаційним процесам.

Гендерна рівність використання особистісного потенціалу не суперечить фізіологічно-психологічним відмінностям між чоловіком і жінкою. Втіленням чоловічих якостей є сміливість, наполегливість, незламність, непохитність волі, революційний дух. У жінок переважають особистісні стосунки. Чоловічому характеру, як такому, притаманні здатність долати перешкоди і керувати, активність, дисципліна. Жіночому характеру притаманна здатність плідно сприймати, опікуватися, він вирізняється витривалістю, материнським ставленням до людей [11]. Відмінності між чоловіком і жінкою трактуються у парах: агресивність (переважно чоловічі якості) — м'якість (переважно жіноча якість); активність-пасивність; брутальність-ніжність; владність-підпорядкування; жорстокість-доброта; імпульсивність-статичність; індивідуалізм-колективізм; логічність-інтуїтивність; мінливість-сталість; незалежність-залежність; порядок-хаос; раціональність-емоційність; серйозність-поверховість тощо. Індивідуальні особливості батьків формуються в сім'ї, де здійснюється поведінка і розвиток особистості, її інтерес до власної етнічної ідентифікації, самоактуалізації та самореалізації.

Якщо проблема жінка-матір докладно розкрита, опівана і означена народом, наукою, то батьківство чоловіка значно менше висвітлено, хоча воно включає соціопедагогічну, психологічну реальність, міфологічні й сучасні рівні свідомості, індивідуальні та колективні основи, а також відтворює культурно-історичну сукупність перетворень, яких зазнає людина, зокрема батько, впродовж всього життя, тобто єдність онтогенезу, соціогенезу і філогенезу. Чоловік стає батьком (татом, отцем, вітцем, немем, нанем), дедьом (дядьком, няньком) з появою дитини, коли проявляються сутність та способи реалізації батьківства: біологічного або опікунського, годувальника, захисника, вихователя, об'єкта ідентичності. В усі часи важливими обов'язками були моральне та релігійне виховання дітей, залишення їм спадщини тощо. Важливо враховувати, що батьківство (батька й матері), батьківство чоловіка-батька є продуктом тривалого і суперечливого розвитку, що йшло у взаємозалежності зі становленням чоловічих і жіночих ролей в суспільстві, в родині, сім'ї. З розвитком суспільства змінюється роль батька, зберігаючи кращий досвід попередніх поколінь і творячи свій власний.

Простеження тенденцій розвитку феномена гендеру в історико-культурному розвитку сприятиме кращому висвітленню батьківства (батька, матері), батьківства чоловіка-батька. Осмислення проблем особливостей чоловіка і жінки, їх батьківства відоме з первісного прадавнього світу, що збережено в міфології, фольклорі. Батьківство належить до найсуттєвіших і наймогутніших космогонічних проявів іпостасі Триєдності — Святої Трійці — Вогонь-Вода-Життя, відтворюючи енергетично-космічні уявлення Всесвіту. Всесвіт твориться Трійцею — Богом Вітцем (світло, сила злато-жовтий колір, вертикальна площина і т.д.), Богом Матір'ю (слово, волога, знання, блакить, горизонтальна площина тощо) і Богом Сином (любов'ю батьків, єднання Батька і Матері, їх зв'язком, тобто перетином вертикальної і горизонтальної площини, що творить третю, синівську іпостась — тримірний простір).

В уривках з давньої міфології, що дійшли до нашого часу, український народ переніс з землі на небо форму сімейного побуту, і у колядках божествами найчастіше виступають батько — господар, мати — господиня, син — крас-

ний панич. Християнство перенесло ще один елемент в давню українську міфологію, замінивши давніх богів на Христа, св. Петра, Миколу і Богородицю. «Після колядок і щедривок мають багато міфічного елементу самі обряди на Різдво, на св. Василя, на Водохрещу, весняні ігри, веснянки, купальські пісні, приказки і народне знахарство» [6, с. 6-7].

Первісний час породив варіантні міфи батьківства. Так, в українській міфології пращури вважали Сонце не безпосереднім предком, а прапредком, Дідом; себе ж іменували не дітьми, а онуками Сонця (Дажбога). Три групи племен, що творили український етнос, маючи одного діда, шанували різних батьків: Землю, Місяць і Зорю (Венеру). В українській казці «Названий батько» батько є символом Правди, Справедливого Суду, самого Творця. Кожна група племен лишила чіткі сліди в пам'яті Землі, які вивчає археологія, і в пам'яті нащадків, які відбилися в українській мові, обрядах, ідеології, символіці.

Племена, які вважали себе нащадками Землі, сповідували культ Великої Матері. Цей культ шанувався на Україні в образі Змієної чи Змієрукої Богині Праматері, скіфської богині Землі — Ані, Деметри, Березині, Богоматері та в інших образах. Богині Праматері посвячуються стилізовані жіночі постаті з каменю (т. зв. баби). Вивчаючи культ Матері в різних культурних епохах, можна помітити культ Великої Матері в єдності з донькою: першобогині родючості — господині світу Велика Ведмедиця й Мала Ведмедиця, Велика Лосиця й Мала Лосиця, серед Рожаниць, богинь Лади, Лялі, серед Роду. Символіка Матері-Землі дожила до наших днів. Можливо, що Сонячна Панна — персонаж українських обрядових пісень та казок — є пам'яттю про давню сонячну богиню Славу — велику царицю і пані, славу народу, що підтримує життя народне, Матір всяких чеснот, добродійницю всього людського роду, золоту матір, Матір-богиню. Їй приносили пожертви у вигляді білих биків, білих коней, кіз. Жінки для богині Слави випікали короваї, пироги, бублики, варили вареники. Народи індоєвропейського походження, які поклонялися Славі, називали себе «славніні», на думку деяких вчених, етнонім «слов'яни» також походить від імені цієї богині. Іноді слово слава поєднують із словом *сварга*. Культ Слави сягає неймовірно далеких часів, її шанувували пелазги, трипільці, скіфи, перси. У I тис. н. е. слов'яни мали свято Слави, яке відзначалося 22 квітня й найкраще збереглося в сербів. У цей день вшановували вогонь як символ бога Сварога.

Важливу роль в інтеграції суспільства відіграють символи: Мати-Земля, Дитина, Воїн, Бог, Народження, Смерть. Для українців характерний архетип доброї, ласкавої, родючої Землі — світоглядна толерантність, що супроводжує український народ протягом усієї його історії, є результатом впливу даного архетипу. Архетип Богині-Матері став етнічною домінантою українського національного характеру. Архетип матері тісно пов'язаний з культом Великої Богині, який виник в часи трипільської культури, що потім трансформувалася в культ Богородиці.

Українці з давніх-давен шанували Велику Матір, що дає життя всьому, і культ якої має свою ієрархію: Небесна мати, Мати Всесвіту (казкова «Анна Престоянна»), Мати Земна, втілена у воді чи в сирій землі, в яблуні чи у вербі. Її образ уособлює Царівна Жаба, царівна Оленка, Морська царівна (у казках «Царівна Оленка і красуня полянка», «Царівна Жаба», «Золотий птах і морська дівчина»). Баба — прародителька, оберіг виділяється серед жіночих

образів втіленням божественних начал життя, яка переважно допомагає героєві, дає йому добрі поради. У календарній обрядовості, зокрема в родильних обрядах йдеться про бабу повитуху — жрицю культу Роду. Архетипні риси матері простежуються в «кам'яних бабах», що стояли колись на курганах у наших степах, поєднуючи в собі символіку народження й смерті, персоніфікуючи матір-землю. Неважко простежити в українському фольклорі архетип матері-розпорядниці родинного життя та життя взагалі. Жінка-Матір як носителька плідності, зародження життя, пов'язується зі стовбуром Світового Дерева. Особливого розвитку набув архетип Світового Дерева, трансформований в образ Великої Богині, Березині, Великої Матері, — постає жінка з піднятими руками. Поширений образ Великої Матері і в літературі, мистецтві, писанках. Жінка-Матір може претендувати навіть на статус своєрідного протобожества: про матір складають вірші й пісні, з цим образом йшли на смерть і поверталися до мирної праці, Він переріс у образ-архетип рідної матері-землі, України-неньки, асоціюється з певним простором: свободою, миром, злагодою і любов'ю.

Існує погляд: «Думка нації, її свідомість, майбутнє, сьогодні як ніколи, залежить від матері. Чоловіки обов'язково врятують націю, коли їх примусять жінки-матері. Тому жінкам-українкам треба поставити питання про своє прізвище у дитини перед державою. Це буде активатором у сучасному українському чоловічому суспільстві й воно замінить увесь світогляд: людство зробило крок у III тис. нової ери — ери родини та суцільної гармонії в суспільстві» [8].

Антична давньогрецька філософія, витлумачуючи статево лише як природне і замовчуючи його зв'язок з проблемою влади, на тривалий час породила в європейському просторі погляд на жінку як істоту підлеглу, слабку, яка потребує владного наставника. У середньовічній Західній Європі ставлення до жінки визначалося поглядами християнської церкви, що невпинно поширювала ідею нерівності жінки перед чоловіком. Однак, у християнстві підносили дружину і матір до божественного, створивши тип дружини — соратниці, відкривши жінці поле для суспільного служіння у вигляді мучеництва і добродійності. Жіноче й чоловіче трактувалося в середньовічній культурі під впливом постійного переосмислення біблійної драми гріхопадіння й спокути. Донині в багатьох українських сім'ях панує такий підхід.

Епоха Відродження вустами своїх мислителів продовжувала відводити чоловікові сферу публічного, а жінці — сферу приватного і постійну залежність від чоловіка, твердячи, що так заведено самою природою і так побажав Господь Бог. Три основні риси вважалися жіночими: сентиментальність, покірність й марновірство. Винятково чоловічими вважалися владність, схильність до ризику, незалежність і сила. Навіть найбільші філософи епохи модерну І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Г.В. Ф. Гегель асоціювали чоловіка із соціальністю, а жінку — із статтю, розглядаючи соціальну нерівність як засновану на біологічній відмінності між чоловіками і жінками. Чоловік і жінка, стверджували філософи, повинні керуватися різним розумінням своїх соціальних ролей і припустимих правил поведінки. Так, погляд на жінок як на «слабку стать», як нерівну чоловікові істоту другого сорту підтримували і революційно-громадські рухи. Головний документ Великої Французької революції — «Декларація прав людини та громадянина», що проголосив у 1789 році гасло свободи, рівності та братерства всіх людей, оголосив вільними та рівними тільки чоло-

віків. Відмова включити жінок до категорії «вільних» та «рівних» й привела до появи у Франції руху по захисту жіночих громадянських та політичних прав — фемінізму. Точкою відліку часу виникнення ідей, викладених у феміністичних працях, прийнято вважати «Декларацію прав жінки та громадянки» французьки Олімпії де Гуж (1792 р.).

Епоха «класичного капіталізму» культури модерну поглибила стереотипне розуміння вторинності жіночого, витісняючи жінок із соціальних практик, залишаючи їм приватну (домашню) сферу, вторинну роботу, яка майже не оплачувалася. В суспільстві поширювалася думка про те, що підпорядкування жінки — це вічний закон, який належить прийняти. В традиційній українській патріархальній сім'ї панівна роль голови двору належала батькові, що зумовлювалося виконанням ним функцій — насамперед репродуктивних, годувальника. Батько розподіляв роботу, передбачав потреби господарства. Батько сам брав участь у виконанні всіх основних польових і господарських робіт, стежив за дотриманням звичаїв, що регламентували сімейні порядки і забезпечували належну репутацію сім'ї і кожного її члена в громаді. Воля батька була незаперечною — він за власним бажанням передавав спадок, виділяв синів на окреме господарство, давав дозвіл на одруження дітей тощо. Від непрацездатного батька головування переходило до старшого сина [9, с. 140].

У традиційній культурі українського села батьки користувалися незаперечною владою і повагою, їх шанобливо називали лише в множині, матірня лайка не могла виникнути (народна культура засуджувала негативний й руйнівний прояв чоловічої сили, витворивши вислови «Йди собі до бісового батька», «Рідного батька продасть» і под.). Бути справедливим, добрим до живого, захисником традицій і ладу — зумовлювало обожнення батька дітьми, хоча, будучи зайнятий господарською діяльністю, малолітнім дітям батько приділяв дуже мало уваги. Догляд за малими дітьми припадав на дружину, а також на старших дітей.

Традиційно українська селянська родина XIX–XX ст. характеризується орієнтацією на багатодітність, дотриманням суворого дисциплінарного виховання з гендерним розподілом праці. Досліджуючи життя традиційної сім'ї в Галичині XIX — поч. XX ст., Б. Цимбалістий пише: «Вихованням дітей займається в наших родинах головною мірою мати. Вона має всю ефективну владу в родині взагалі. Батько не раз свідомо заявляє своє незаінтересування вихованням дітей, мовляв, ту справу він передає жінці. Собі зберігає право встрявати час від часу для покарання дитини. Отож, батько для української дитини являється грізним, недоступним, лише караючим авторитетом. Існує тут другий тип батька, доброго, лагідного, який опікується дитиною надмірно і в спосіб більше «материнський». В загальному можна сказати, що структура української родини зберегла дуже багато рис матріархальної родини. І це тає далеко йдучі наслідки на виховання і формування характеру української людини» [12, с. 38].

У робітничих сім'ях XIX–XX ст., збільшення яких посилювалося з ростом індустріалізації, відбувалися зміни в традиційному розподілі сімейних і батьківських ролей. Виникала ситуація, коли працювати йшов той, хто міг отримати роботу. Серед сімей інтелігентів домінувала модель чоловік — годувальник, жінка — вихователька дітей. Отримання задоволення батька від виконання своїх прямих ролей вважалося обов'язком у дитячо-батьківських стосунках.

У постмодерній, постпостмодерній культурі кінця XX — початку XXI ст. поступово вмирають старі гендерні стереотипи й формуються нові, руйнуючи відносини за принципом статі, твориться культура гендерної рівності. Чоловіки й жінки, що прагнуть до побудови суспільства гендерної рівності, розуміють, що вони різні, але рівні, і позбавляти будь-кого права на повну соціальну самореалізацію, ґрунтуючись на приписах природного і анатомічного характеру, неможливо. Зміни гендерної ідентичності суттєво впливають на зміну сімейно-родинних стереотипів.

Сучасний тип батьківства чоловіка-батька розглядається як інтегративний феномен, носій ціннісних орієнтацій, установок і очікувань, батьківських почуттів, позицій, відповідальності та стилів сімейного виховання, формування яких перебуває під впливом культурних моделей батьківської поведінки і зумовлене як зовнішньою необхідністю підтримки соціального статусу, так і внутрішніми потребами людини [5, с. 120]. Обговорюються характерні особливості батька нинішнього часу. Батьківство — це покликання, а не збіг обставин. Це справа нашого життя, і треба намагатися досягти вершин батьківства, допомогти дитині розкритися, дізнатися про неї більше, подарувати своїй родині надію, бути мужніми, коли не все йде як треба, працювати на користь родини, але не за рахунок часу з дітьми та дружиною; виявляти любов і повагу до своєї дружини, тим самим створюючи атмосферу любові й впевненості в завтрашньому дні для своїх дітей; бути партнерами у виховному процесі з мамою своїх дітей.

Добрий батько має бути відповідальним за збереження життя дитини від її зачаття; брати активну участь у вихованні дитини разом з мамою своїх дітей; нести відповідальність за матеріальне забезпечення своєї родини в такий спосіб, щоб робота не руйнувала здорові стосунки в родині; відповідати за духовне виховання, бути прикладом у виконанні морально-етичних норм. Не забувати, що добрий батько — є добрим сином. Якщо у вас були образи на свого батька — пробачити. Шануйте своїх батьків [14].

Рівність чоловіків і жінок є фундаментальною цінністю III тисячоліття наряду зі свободою, справедливістю, толерантністю, неподільною складовою частиною загальних прав людини. Утвердження в Україні принципів гендерної рівності та рівноправності засвідчують прийняті в нашій державі акти, закони «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» [2, с. 561-562] та концепції Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006-2010 рр. [4, с. 109-111].

Керуючись основними документами реформування освіти, Конвенцією ООН про права дитини, Законами України «Про освіту», «Про охорону дитинства», Постановами МОН України, Рішеннями установчої конференції Асоціації батьківської громадськості загальноосвітніх закладів, Ухвалами обласних батьківських зборів віча, гуманітарними програмами міжнародного фонду «Відродження» тощо, втілюються в життя скоординовані дії школи, сім'ї та громадськості, які є важливою складовою в педагогічному трикутнику «дитина — батьки — школа». Від того, як організована і реалізована робота з батьками, значною мірою залежить успішність процесу навчання та виховання дітей. На часі організація роботи з батьками дітей різних вікових груп, у родинях з різним типом сімейного неблагополуччя, формування педагогічної культури всіх дорослих членів сім'ї на новій епістемологічній основі із застосуванням інноваційних педагогічних технологій. Організація роботи

з батьками в освітньому закладі — багатоаспектна і має суттєві педагогічні можливості. Ефективними формами роботи є святкування 15 травня Міжнародного дня сім'ї; другої неділі травня — Свята Матері, яке відзначається у всьому світі; свята Дня Батька і под.

Україна підписала цілий ряд міжнародних документів, спрямованих на утвердження рівних прав жінок і чоловіків, зокрема Декларацію ООН про соціальний прогрес (Копенгаген, 1995), «Цілі розвитку тисячоліття», прийнятого на Саміті Тисячоліття ООН (2000).

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. знаменується значними змінами у ставленні подружжя до виконання батьківських ролей, міграційними процесами, перерозподілом гендерних ролей, стилями виховання, що пов'язано із зайнятістю жінок на виробництві, веденням бізнесу, роботою в установах і закладах різного типу, їх відмовою від ролі домогосподарки. Трансформація рольових функцій членів сучасної сім'ї неминуче призводить до змін у внутрішньо-сімейних взаєминах. Тепер немає чіткої градації між «чоловічою» і «жіночою», хоча певний розподіл зберігається, особливо у сільській сім'ї. У місті розподіл домашньої праці в основному вирівняний між подружжям. Практика відродження фермерського господарства, сімейного бізнесу, що набуває нині значного поширення, призводить до помітного відтворення виробничих функцій сім'ї, що були значно послаблені в умовах втрати власності. Нові ринкові умови допомагають компенсувати дефіцит занять, пов'язаних з традиційною роллю чоловіка-батька бути лідером сім'ї, підвищують його статус у родині, що призводить до використання досвіду традиційної трудової сім'ї українців.

Значного поширення набуває громадський молодіжний рух, спрямований на виконання батьківських обов'язків (підтримка дружини в період вагітності, пологів, догляду за грудною дитиною), виконання господарських робіт, усвідомлення батьківства.

Усвідомленість батьківства — це засвоєння системи знань з питань батьківства; засвоєння цінностей, ідеалів, традицій, пов'язаних з батьківством; відомості про стилі виховання дітей; вікові особливості дітей; дитячо-батьківські стосунки. Спрямованість на батьківство зумовлює уважне, бережливе ставлення до безцінної сімейно-родинної спадщини [10]. Щодо усвідомлення батьківства, виконання батьківських ролей з давніх-давен ведуться дискусії з різних позицій. Крім неоціненної народної мудрості у вихованні дітей, ролі батька, збереженої міфопоетичною творчістю, календарною обрядовістю, звичаями, обрядами, ритуалами, здавна існують в Україні, суголосно європейській педагогічній практиці, писемні праці-настанови батькам, зокрема, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повість временних літ», «Порядок шкільний» та «Артикули прав» Луцького братства, педагогічна спадщина Києво-Могилянського колегіуму, скарги козацької педагогіки, «Духовний регламент» Ф. Прокоповича, праці Г. Сковороди, громадських мислителів-діячів ХІХ — поч. ХХ ст., письменників Т. Шевченка, П. Куліша, Лесі Українки, І. Франка та ін., праці педагогів, авторів педагогічної преси: А. Макаренка, В. Сухомлинського, М. Стельмаховича, В. Захаренко. У наукових дослідженнях І. Зязюна, В. Постового, Т. Говорун розробляються нові методи роботи учителів з батьками. Існують дослідження щодо змісту, форм, методів підготовки до батьківства (Ю. Борисенко, Н. Гусак, Ю. Євсєєнкова), педагогічної культури батьків (Т. Алексеєнко, Т. Кравченко), формування усвідомленого батьківства (В. Кравець, Н. Шевченко та ін.).

Нині є доволі популярним напрямом педагогічної, соціальної, медичної, психологічної практичної роботи з сім'єю. Зростають і кількісно і якісно установи й організації, що займаються проблемами сім'ї на державному рівні, недержавні фонди, організації, центри, інститути (Г. Лактіонова).

Модель батька нинішнього часу охоплює підвищену вимогу до особистісних якостей чоловіка — батька. У батьківстві особливо актуальною є обґрунтована думка Папи Яна Павла II, що від першої хвилини свого народження людина поетапно на кожній життєвій сходинці вчиться бути людиною [7, с. 13]. У «Молитві про подання педагогічної мудрості молодим батькам», звертаючись до великого і всемілостивого Господа Бога, батько втілює свої прагнення: «Прилучи нас до Своєї віковичної мудрості і навчи нас побудувати правильне мислення, сформувані правильні бажання, ставлення до себе, виконання обов'язку і доручень, навчи нас любити і бути любимими, щоб змогли і дітей своїх виховати гідними наслідуванню... Навчи нас, Господи, майстерності до полового виховання, створювати відповідно оптимальні і корисні обставини, за яких діти зростатимуть у толерантності, значить навчатися сприймати оточуючих і наукові істини та складні людські взаємини» [3, с. 53].

Нині значно посилюється виховна функція батька: турбота, піклування; керівна й організаційна, стратегічна (перспективні цілі, шляхи досягнення); інформаційна та ідеологічна (що? де? коли? як? оцінка суспільних подій); консультативна (поради, зауваження); регулятивна (з ким товаришувати, де навчатися, що купувати тощо); оцінна функція.

У сучасному глобалізованому, урбанізованому суспільстві особлива роль лежить на батькові щодо збереження, створення в сім'ї етики родинних взаємин, які складаються в органічній єдності з укладом етнонаціональної культури, її історії, традицій, практики міжособистісних взаємин з позиції любові, добра, справедливості, що випливають з народного поняття моралі. Створене у сім'ї батьками ріднородинне середовище у етнонаціональній культурній стихії, мовленні рідною мовою є основою пізнання універсальних (загальнолюдських) морально-етичних основ. Батько як охоронець сімейних родинних родових цінностей і традицій вводить дітей у вічність свого роду, коли доглядає могили предків, відвідує рідний край, підтримує стосунки з рідними, родичами, пам'ятаючи, як кожен з родичів іменується.

Отже, батьківство чоловіка-батька, пройшовши тисячолітній культурно-історичний шлях становлення в сім'ї, започатковане і стверджене в репродуктивній функції, набуло свого становлення в розподілі праці в сімейно-родинних взаєминах. Гендерна ідентичність батьківства в нинішніх цивілізаційних викликах постає в гендерній рівності чоловіка і жінки. Подальший розвиток гендерної ідентичності батька можливий лише за умов врахування національних основ, на яких можуть прорости культурно-цивілізаційні інновації. Знання етнонаціональних культурно-історичних умов становлення гендерних ідентичностей, багатотипових стереотипів батька і матері може суттєво вплинути на засвоєння соціальних норм поступливості, ідентифікації.

Ідеї рівності чоловіка і жінки (батька і матері) належать до кола найважливіших, найфундаментальніших пошуків та надбань людства. Кожна нація вносить щось нове у бачення цієї вічної проблеми. З давніх-давен в українській культурі в основі авторитету чоловіка-батька була його трудова діяльність та власність, натомість сьогодні батько здобуває авторитет, насамперед, на емоційності, духовності, моральності.

Післямова

Українознавство — інтелектуальна практика пізнання, осмислення основ досвіду, цінностей, життєсвіту українців, українства, України у філософсько-науковій, часо-просторовій історичності — зазнавало різноманітних впливів, змін, популярності і занепаду, форм і методів дослідження, зберігаючи наскрізні ідеї етнонаціональної культури. Найголовнішу підвалину українознавства становить неперервність посиленої уваги до українознавчих проблем кожного покоління (вчених, освітян, громадських діячів, етнонаціонально свідомих особистостей, меценатів, мислителів та ін.), які в умовах бездержавності у громадсько-просвітницьких, суспільно-політичних, педагогічних товариствах, рухах, організаціях, осередках підтримували, вивчали, утверджували етнонаціональні смисли в культурі, науці, освіті. Впродовж XIX–XX ст. в суголосі методології класичних і некласичних наук здійснено багатоаспектні фактологічні напрацювання із більшими чи меншими відкриттями, проривами до осмислення різних періодів розвитку українознавства, тенденцій, течій, постатей, наукових праць, що створювало основу для подальшого їх утвердження.

Поступово формувався термін українознавство. У 1914 року М. Грушевський вводить у праці «Розвиток українознавчих досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства» термін українознавство, відзначивши, що попередні століття залишили наступним поколінням цінну українознавчу спадщину. Тривалий час дослідження минулого і сучасного українського народу, його властивостей і особливостей, його території і різноманітних умов (родинних, колективно-індивідуальних, історичних, політичних, економічно-виробничих, конфесійно-релігійних тощо), які впливали на життя і розвиток української народності, дослідження пережитого спільнотою і завдань та прагнень у майбутньому відбувалися в термінології українофільство, українолюбство, україновідання, україноведення, українознавець та под. Здійснено ґрунтовні дослідження етнографії, етнології, фольклору під терміном народознавство. Кожному поколінню доводиться з великими труднощами утверджувати українознавство в освіті: у XIX ст. пробилось лише навчання грамоти українською мовою, на початку XX ст. політичні партії, громадські рухи, з'їзди вчених, учителів, земства добилялися права на освіту українською мовою, що дало підставу в часи визвольних змагань розпочати побудову національної освіти на основі українознавства; трагічна доля українознавства і українознавців після періоду «українізації» 20-30-х років (детальніше проблеми розкриті в роботах автора, на які є посилення в монографії).

Перехід до глобального інформаційного суспільства, суспільно-політичні, філософські, наукові, екологічні, економічні, геополітичні трансформації спричинили істотні зміни в українознавчому теоретизуванні, зорієнтованого на суспільство знань, європейську інтеграцію в умовах формування єдиного наукового простору. Українознавство постнекласичного періоду розвитку науки, зберігаючи етнографічні, міфологічні, фольклористичні та ін. напрацювання, шукає шляхи свого оновлення в епістемології, когнітології, гуманітаристиці, наративізмі та ін. в єдності з антропологічними аксіологічними та под. проблемами.

Тематика всієї книги будується навколо знання і пізнання (гносеології та епістемології), що є визначальними для розуміння українознавства, де у сучасних умовах розширюється функціонування знання. Класична та не-класична наука веде до необхідності перегляду фундаментальних положень методології (фундаменталізму, суб'єктивізму, наукоцентризму тощо). Епістемологія постнекласичного етапу розвитку науки акцентує увагу на нове розуміння «внутрішніх» етапів свідомості, поведінкових стратегій, ментальних репрезентацій, «Я-концепції» та ін., що породжує нові знання в українознавстві, орієнтацію на діалогічність, комунікативність, індивідуалізацію й інтелектуалізацію, здатних до оновлення. Епістемологія українознавства переходить від реальності предметної, яку відтворили українознавчі науки етнографія, географія тощо, до реальності, що конструюється в свідомості, в глибинно-смісловому осягненні світу людиною, до проблем смислоутворення, цілісного розуміння, які оновлюються до особистісного знання на антиропо-аксіологічних, когнітивних та ін. засадах. Епістемологія розширює і зміцнює розуміння українознавчого знання у його відношенні до інформатики, до процесів у неживих, живих і комп'ютерних системах, можливостях його обґрунтування, його соціального і культурного характеру. Традиційні проблеми пізнання, філософії, методології отримали нове бачення й інтерпретацію з позиції когнітивізму, звідки прийшло нове розуміння, як потрібно вивчати знання, як можна підійти до проблеми внутрішнього уявлення світу людиною, що безпосередньо не досліджується. Когнітивна наука викликає в українознавстві нову пізнавальну (епістемологічну) діяльність — концепти: введення людського виміру, орієнтацію на людину, цінності морального порядку, соціальні стереотипи, наративізм, досвід, комп'ютеризацію тощо. Концепт може бути репрезентований схемою, поняттями, сценарієм, фреймом та ін., які дозволяють здійснити обґрунтування нового бачення знання, що відрізняється від гносеологічного, дають можливість розкрити нові аспекти смислового зв'язку в пізнавальній діяльності і знанні.

У центрі уваги українознавства так чи інакше актуалізуються проблеми новітньої гуманітаристики: мова, ідентичність, влада, Інший, фемінізм, постколоніалізм, національні меншини, проблеми, що вивчають тварин, речі, конфлікти, пам'ять переможців і переможених, історичну жалобу, історичне мислення, життя як таке, негативність (катастрофа, мовчання, травма), боротьбу за справедливість тощо. Введення проблем гуманітаристики в обшир українознавчих досліджень розширює, збагачує, оновлює науково-філософські змісти. Особливості введення епістемологічних українознавчих знань у виховний і навчальний процес загальноосвітньої школи, ВНЗ, ПТНЗ сприятиме оновленню змісту навчання, новим методам подачі матеріалу, а також зумовлює вироблення нових підходів у наукових пошуках, знаннезнавстві, дослідженнях сучасних когнітивних аспектів представлення концептосфери конкретних наук, розкриття значення формування суб'єктивних проявів когнітивного виміру. Проведення дослідження не вичерпує всіх аспектів глибинної проблеми епістемології українознавства, що зумовлює розглядати дану працю як тільки початок у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА

УКРАЇНОЗНАВСТВО: ПОШУКИ СМИСЛІВ

Традиції й інновацій в українознавстві

1. Бистрицький Є. Післямова / Є. Бистрицький // Феномен української культури: методологічні засади осмислення : [зб. наукових праць]. — К. : Фенікс, 1996. — С. 465-467.
2. Вейль Симона. Укоренення. Письма к критику / Симона Вейль. — К. : Дух і Літера, 2000. — 198 с.
3. Драгоманова-Косач О. П. Література російська, великоруська, українська і галицька : [Кореспонденція В[естника] Европы] / О. П. Драгоманова—О. П. Косач, М. П. Драгоманов // Михайло Петрович Драгоманов. Літературно-публіцистичні твори: у 2 т. — К. : Наукова думка, 1970. — Т.1. — С. 221-247.
4. Дружинин В. А. Метафорические модели интеллекта / В. А. Дружинин // Психологический журнал. — 1998. — Т. 20. — № 6. — С. 44-52.
5. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії наук : [метод. посібн.] / І. А. Зязюн. — К. : МАУП, 2001. — 312 с.
6. Ісаєвич Я. Українознавство — україніка — українські студії: термінологія, обсяг, суспільний контекст / Я. Ісаєвич // Покликання університету : [зб. наук праць] / відп. ред. О. Гомілко. — К. : «Янка» Веселка, 2005. — 266-278 с.
7. Кізіма В. В. Оновлення — тотальність постнекласика (замість передмови) / В. В. Кізіма // Totallogy: постнекласичні дослідження. — К. : ЦГО НАН України, 1995. — С. 9-20.
8. Коменський Я. А. Метеринська школа / Я. А. Коменський. — М. : Учпедгиз, 1947. — 103 с.
9. Костомаров М. І. Українофільство / М. І. Костомаров // Словянська міфологія. — К., 1994. — С. 338-339.
10. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / Василь Кремень, Василь Ткаченко. — К. : «Друк», 1999. — 446 с.
11. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. — К. : Фенікс, 2007. — 313 с.
12. Педагогическая энциклопедия / под ред. А. Калашникова при участии М. С. Эпштейна. — В 3-х т. — М. : Работник просвещения, 1928. — Т. 2. — 634 с.
13. Пролєсєв С. В. Національний характер і українське буття / С. В. Пролєсєв, В. В. Шамрай // Феномен української культури: методологічні засади осмислення : [зб. наук праць]. — К. : Фенікс, 1996. — С. 133-160.
14. Семенов Д. О. Преподавание в современном значении географии / Д. Семенов // Избранные педагогические сочинения. — М. : Учпедгиз, 1953. — 263 с.
15. Словник української мови — К. : Наукова думка, 1979. — Т. 10 [Т-Ф]. — 658 с.
16. Тронько П. Т. Историчне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П. Т. Тронько. — К. : НАН України, 2000. — 270 с.
17. Усатенко Т. П. Національна освіта: єдність традицій та інновацій / Т. П. Усатенко // У майбутнє — в ім'я України: матеріали III Всесвітнього форуму українців (18-20 серп. 2001 р.). — К., 2001. — С. 111-113.
18. Усатенко Т. П. Зміна парадигми освіти / Т. П. Усатенко // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка: Українознавство. — К., 1997. — Вип. II. — С. 71-76.
19. Усатенко Т. П. Шкільні реформи кінця XVIII — поч. XIX ст. на українських землях / Т. Усатенко // Українознавство. — К., 2004. — Число 1-2. — С. 265-268.
20. Усатенко Т. П. Українознавство в трансформаційних процесах науки / Т. П. Усатенко // Традиція і культура: людина в пошуках істини : матеріали Міжнар. наук. конф., (16-17 груд. 2011 р.). — К., 2011. — Ч. I. — С. 37-38.
21. Усатенко Т. П. Новітнє українознавство: традиції народу, категорії нації, наукові виміри / Тамара Усатенко // Дивослово. — 1996. — № 12. — С. 17-20.
22. Усатенко Т. П. Удосконалюємо себе, послуговуючись знаннями минулого / Т. П. Усатенко // Світ виховання. — 2004. — № 1-2. — С. 54-56.

23. Усатенко Т. П. Школа-родина — новий тип освіти / Тамара Усатенко // Українознавство в системі освіти міста Києва : [зб.]. — К. : Гранд, 1998. — С. 170-177.
24. Усатенко Т. П. Лінгвістично-семантичні виміри «Школи-родини» як навчального закладу інноваційного спрямування / Тамара Усатенко // Педагогічні новачі столичної освіти: теорія і практика : [наук.-метод. щорічник-2] / заг. ред. Л. Ващенко, Б. Жебровського. — К., 2002. — С. 47-59.
25. Усатенко Т. П. Наук.-дослідний проект «Українська національна школа-родина»: підсумки, перспектива / Тамара Усатенко // Українознавство. — 2002. — Число 3. — С. 90-93.
26. Ушинський К. Педагогічна подорож по Швейцарії / К. Ушинський // Тв. у 6-ти т. — К. : Рад. школа, 1954. — Т. 2. — С. 66-72.
27. Філіпчук Г. Українознавча складова громадянсько-державної освіти / Георгій Філіпчук // Національна освіта: особистість і суспільство : [зб. наук. праць]. — Чернівці : Зелена Буковина, 2013. — 721-736 с.
28. Франко І. Галицьке краєзнавство / І. Франко // Збір. тв. : у 50-ти т. — К. : Наукова думка, 1986. — Т. 46. — Кн. 2. — С. 116-150.
29. Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві / І. Франко // Збір. тв. : у 50-ти т. / — К. : Наукова думка, 1986. — Т. 45. — С. 254-267.
30. Шинкарук В. Передмова / Володимир Шинкарук, Євген Бистрицький // Феномен української культури: методологічні засади : [зб. наук. праць]. — К. : Фенікс, 1996. — С. 3-7.
31. Яценко Б. Країнознавство: об'єкт, принципи та схеми наукових досліджень / Б. Яценко // Український географічний журнал. — 2008. — № 3 (63). — С. 13-17.

«Розкодовуючи» термін «українознавство»

1. Бичко І. Пізнання як навчання і спроба історико-філософської розвідки / Ігор Бичко // Філософія освіти. — 2005. — № 1. — С. 201-209.
2. Флорарій основних термінів професійної освіти і навчання / [упоряд. Т. М. Десятов; за заг. ред. Н. Г. Ничкало]. — К. : АртЕк, 2009. — 192 с.
3. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства / Михайло Грушевський // Український історик: журнал українського історичного товариства. — Рік XVI. — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен, 1989. — С. 82-92.
4. Даль В. Толковный словарь: в 4-х томах / Володимир Даль // — М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1955. — Т. 1. — 699 с.
5. Ємець Т. Інтегрованість конкретно-історичного підходу в українознавчих дослідженнях / Тетяна Ємець // Українознавчий альманах. — 2011. — Вип. 5. — С. 58-62.
6. Кримський С. Під сигнатурою Софії / Сергій Кримський. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 367 с.
7. Петрушенко В. Епістемологія як філософська теорія знання / Віктор Петрушенко. — Львів: Вид-во «Львівська політехніка», 2000. — 295 с.
8. Піскун В. Українознавство в системі вищої освіти України: проблема, підходи, перспективи / Валентина Піскун // Українознавство в системі вищої освіти : [зб. наук. праць]. — К. : ВПІНАОУ, 2001. — С. 5-13.
9. Словник української мови. — К. : Наукова думка, 1972. — Т. 3 [3]. — 744 с.
10. Усатенко Т. Становлення семантичного поля терміна «українознавство» / Тамара Усатенко // Освіта і управління. — 1999. — № 3. — Т. 3, ч. 3. — С. 15-20.
11. Усатенко Т. П. Українознавство: міфологічний аспект / Т. П. Усатенко // Зб. наук. праць Наук. — дослід. ін-ту українознавства. — К., 2005. — Т. IV. — С. 32-39.
12. Усатенко Т. Українознавчі смисли, тоталогічні пошуки / Тамара Усатенко // Українська перспектива: свідомісні та соціокультурні виміри : [за заг. ред. В. Сергійчука]. — К., 2005. — С. 340-348.
13. Усатенко Т. Символічне осягнення українського світу / Тамара Усатенко // Початкова шк. — 2005. — № 10. — С. 54-58.
14. Усатенко Т. П. Архетипно-символічні виміри українознавства / Т. П. Усатенко // Зб. наук. праць Наук.-дослід. ін-ту українознавства. — К., 2004. — Т. III. — С. 32-38.

15. Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка : пособие для учителя / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская ; [под. ред. С. Г. Бархударова]. — М. : Просвещение, 1961. — 401 с.

Самобутність українознавства в контексті методології

1. Бистрицький Є. К. Філософський образ культури та світ національного буття / Є. К. Бистрицький // Феномен української культури: методологічні засади осмислення : [зб. наук. праць]. — К. : Фенікс, 1996. — С. 62-91.
2. Брехуненко В. Українська держава XVII–XVIII століть і виклики XXI / Віктор Брехуненко // Тиждень. — 2014. — №24 (344), 13-19 червня. — С. 42-46.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. У. Гончаренко. — Рівне : Волинські обереги, 2011. — 552 с.
4. Європейський словник філософії. Лексикон неперекладностей / [під керівн. Барбара Кассен]. — К. : Дух і Літера, 2011. — Т. II. — С. 84-96.
5. Калакура Я. Українознавчі дослідження теорія та методологія / Ярослав Калакура. — Київ ; Тернопіль : Джура. — 2012. — 291 с.
6. Кизима В. В. Человекомерная тотальность. Постнекласический манифест / В. В. Кизима // Totallogy: постнекласичне дослідження. — К. : ЦГО НАН України, 1995. — 340 с.
7. Мостяев О. Теоретико-методологічна матриця українознавства та місце в ній поглядів М. Костомарова та В. Липинського / О. Мостяев // Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Українознавство. — 2008. — №12. — С. 7-12.
8. Пазенок В. С. Філософія : [навч. посібник] / В. С. Пазенок. — К. : Академвидав, 2008. — 280 с.
9. Усатенко Т. Українознавство. Стандарт навчального інтегративного курсу для І-Х (ХІ) кл. [7-8 кл.] / П. П. Кононенко, Т. П. Усатенко та ін. // Освіта. — 1998. — №55-56, 2-9 верес. — С. 6-7.
10. Усатенко Т. Українознавство. Проект програми навчального курсу для І-Х (ХІ) кл. / П. Кононенко, Т. Усатенко // Українознавство в системі освіти міста Києва : [зб.]. — К. : Гранд, 1998. — С. 105-169.
11. Усатенко Т. П. Веселики: українознавство в дошкільні. Проект програми / Т. П. Усатенко // Освіта. — 1997. — №6-7, 22-28 січ. — С. 10-11.
12. Усатенко Т. Антропологічні та аксіологічні підходи до проблеми українознавства / Тамара Усатенко // Проф. освіта: ціннісні орієнтири сучасності : зб. наук. праць / [за заг. ред. І. А. Зязюна]. — К. ; Харків : НТУ «ХП», 2009. — С. 167-172.
13. Усатенко Т. Українознавство — комплексно-інтегративна цілісність / Тамара Усатенко // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького держ. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди : [зб. матеріалів Всеукр. конф. : спец. випуск «Педагогіка. Вища освіта України і Болонський процес»]. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Секція І. — С. 393-401.
14. Усатенко Т. Українознавство: постнекласичний проект / Тамара Усатенко // Педагогічна освіта і освіта дорослих: європейський вибір: зб. наук. праць / [за ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Нічкало]. — К. ; Хмельницький, 2008. — С. 149-158.
15. Хижняк З. На шляхах історії / З. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : [Енцикл. вид.] / упоряд. З. І. Хижняк; за заг. ред. В. С. Брюховецького. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001, — С. 11-18.
16. Шевченко В. І. Філософсько-світоглядні складники методології українознавства / В. І. Шевченко // Зб. наук. праць наук.-досл. Ін-ту українознавства. — К., 2004. — Т. III. — С. 22-32.

Українознавча педагогічна думка

1. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні / Григорій Ващенко // Праці з педагогіки та психології. — К., 2000. — С. 30-68.
2. Каюков В. Лицарське виховання у школі : [навч.-методичний посібник для вчителів] / В. Каюков. — Кіровоград, 1997. — 263 с.
3. Кузь В. Українська козацька педагогіка і духовність / В. Кузь, Ю. Руденко, О. Губко. — Умань, 1995. — 220 с.
4. Усатенко Т. П. Школа-родина — новий тип освіти / Тамара Усатенко // Українознавство в системі освіти міста Києва : [зб.]. — К. : Гранд, 1998. — С. 170-177.
5. Усатенко Т. П. Українознавчі проблеми педагогічної думки в XIX-XX столітті : дис. докт. пед. наук : спец. 13.00.01. — загальна педагогіка та історія педагогіки / Т. П. Усатенко. — К., 2007. — 487 с.
6. Усатенко Т. П. Ідея народності — передумова українознавчої педагогічної думки XIX ст. / Тамара Усатенко // Педагогіка і психологія проф. освіти. — 2009. — № 1. — С. 203-209.
7. Усатенко Т. П. «Граматка» П. Куліша в українській педагогічній думці XIX ст. / Тамара Усатенко // Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення. — К. : МП «Леся», 2000. — С. 68-74
8. Усатенко Т. П. Українська національна школа: минуле і майбутнє:(українознавчий вимір) / Т. П. Усатенко. — К. : Наукова думка, 2003. — 285 с.
9. Усатенко Т. П. Українознавство в історії національного шкільництва / Т. Усатенко // Праці наук. товариства ім. Т. Шевченка на пошану В. Кубійовича : матеріали Міжнар. наук. конф. «Актуальні проблеми географ. українознавства на зламі тисячоліть» [до 100-річчя від дня народження В. Кубійовича]. (Львів, 7-8 лист. 2000 р.). — Львів, 2003. — С. 296-309.
10. Усатенко Т. П. Розбудова національної освіти в добу Визвольних змагань (1917-1920) / Тамара Усатенко // Українська Центральна Рада: поступ націстворення та державобудівництво. — К. : Українська Видавнича спілка, 2002. — С. 306-312.
11. Усатенко Т. П. З історії підручників батьківщинознавчого циклу / Тамара Усатенко // Рідна шк. — 2005. — № 12. — С. 71-74.
12. Усатенко Т. П. Українознавча парадигма національної освіти / Т. П. Усатенко // Філософія освіти в сучасній Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні». (1-3 лют. 1996 р.). — К., 1997. — С. 233-235.
13. Усатенко Т. П. Українознавча основа валеологічної освіти / Т. П. Усатенко // Актуальні проблеми валеологічної освіти в навчальних закладах України : матеріали другої Всеукр. наук.-метод. конф. (27-29 черв. 1996 р.). — Кіровоград, 1996. — С. 2-5.
14. Усатенко Т. П. Українознавство в просторі педагогічної творчості / Т. П. Усатенко // Теоретичні та методичні засади розвитку педагогічної освіти: педагогічна майстерність, творчість, технологія : зб. наук. праць / [за заг. ред. Н. Г. Ничкало]. — Харків : НТУ «ХП», 2007. — С. 185-189.
15. Усатенко Т. П. Первини українознавства: універсальні, цінності, символи / Т. Усатенко // Реклама і дизайн в умовах глобалізації вищої освіти та інформаційної інтеграції : зб. наук. праць / [упоряд. і відп. ред. С. А. Антонович]. — К., 2005. — Вип. 3. — С. 340-347.
16. Усатенко Т. Мова в просторі українознавства / Тамара Усатенко // Дивослово. — 1995. — № 12. — С. 10-14.
17. Усатенко Г. Політика в освіті. Освіта в політиці / Галина Усатенко // Контекст. — 2001. — № 12. — С. 57-66.
18. Філіпчук Г. Г. Українська етнокультура в змісті національно-загальної та педагогічної освіти / Г. Г. Філіпчук. — Чернівці, 1996. — 320 с.
19. Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі / І. Франко // Універсум. — 1994, вересень-жовтень. — С. 2.
20. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920) / Г. Васькович. — К., 1996. — 359 с.

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНЕ ВИДНОКОЛО УКРАЇНОЗНАВСТВА

Українознавство крізь призму епістемології та гносеології

1. Богачов А. Досвід і сенс / А. Богачов. — К.: Дух і Літера, 2011. — 336 с.
2. Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. — К.: Наукова думка, 1982. — Т. I [А-Г]. — 631 с.
3. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей / [під керівн. Барбари Кассен]. — К.: Дух і Літера, 2011. — Т. II. — 488 с.
4. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. — К.: Фенікс, 2007. — 316 с.
5. Лосев А. Миф. Число. Сущность / Алексей Лосев; [Сост. А. Тахо-Годи]. — М.: Мысль, 1994. — 919 с.
6. Петрушенко В. Епістемологія як філософська система знання / Віктор Петрушенко. — Львів: Вид-во «Львівська політехніка», 2000. — 296 с.
7. Пролєєв В. Національний характер і українське буття / В. Пролєєв, В. Шамрай // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К.: Фенікс, 1996. — С. 133-160.
8. Словник української мови. — К.: Наукова думка, 1970. — Т. I [А-В]. — 799 с.
9. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / [Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. — К.: Довіра, 2006. — 789 с.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер; [перев. с немец. и дополнения О. А. Трубачёв; под. ред. Б. А. Ларина]. — М.: Прогресс, 1964. — Т. 1. — 576 с.
11. Філіпчук Г. Г. Українська етнокультурна в змісті національно-загальної та педагогічної освіти / Георгій Філіпчук. — Чернівці, 1996. — С. 30-31.

Українознавча гуманітаристика

1. Бойченко І. В. Соціальна філософія та філософія історії в структурі сучасного філософського знання / І. В. Бойченко // Філософські проблеми гуманітарних наук. — 2004. — № 1-2. — С. 16-26.
2. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский // Философские мысли натуралиста. — М., 1998. — С. 73.
3. Доманська Е. Історія та сучасність гуманітаристики: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська; [перекл. з польськ. та англ. В. Сколкіна; наук. ред. В. Сколкіна, С. Троян]. — К.: Ніка-центр, 2012. — 264 с.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей / [під ред. Барбари Кассен]. — К.: Дух і Літера, 2011. — Т. II. — 488 с.
5. Зязюн І. А. Аксиологічна небезпека занепаду культур і держав / Іван Зязюн // Ставропільські філософські студії: зб. наук. праць з філософії, психології, мистецтвознавства, педагогіки та філософії ун-ту «Львівський Ставропігійон» ін-ту Мистецтв НПУ імені М. Драгоманова. — Львів, 2011. — Вип. 5. — С. 155-169.
6. Колінгвуд Р. Дж. Ідеал історії / Р. Дж. Колінгвуд; [Пер. з англ. О. Мокровський]. — К., 1993. — 486 с.
7. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. — К.: Фенікс, 2007. — 316 с.
8. Марченко М. Українська історіографія (з інтелектуальної спадщини) / Михайло Марченко. — К.: Фенікс, 2011. — 483 с.
9. Місюно А. Про дві концепції українознавства як галузі наукового знання і учбового предмету / А. Місюно // Українознавство і гуманізація освіти: тези допов. : у 4-х ч. — Дніпропетровськ, 1997. — Ч. 1. — С. 12.
10. Ничкало Н. Г. Усвідомлення мети: людина, родина, Батьківщина, людство / Н. Г. Ничкало // Концептосфера педагогічної аксіології: матер. філос.-метод. семінару «Аксиологічна концептосфера педагогічної освіти»; [автор ідеї та упор. Т. П. Усатенко]. — К.; Ніжин: Вид-ць ПП Лисенко М. М., 2010. — С. 299.

11. П'янзін С. Д. Історіософська й критична філософія історії: методологічний аспект / С. Д. П'янзін // Вісник Черкаського ун-ту: серія філософія. — Вип. 106. — 2007. — С. 19-27
12. Пазенок В. С. Філософія : [навчальний посібник]. — К. : Академвидав, 2008. — 280 с.
13. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорк Рюзен; [пер. з нім. В. Кам'янець]. — Львів : Літопис, 2010. — 358 с.
14. Усатенко Т. Українознавство в контексті гуманітаристики / Тамара Усатенко // Українознавчий альманах; [відп. ред. М. Обушний]. — 2012. — Вип. 8. — С. 40.
15. Усатенко Т. Українознавчі концепти гуманізації та гуманітаризації освіти / Т. Усатенко // Педагогіка і психологія проф. освіти. — 2005. — № 5. — С. 46-54.
16. Цикин В. А. Эволюционная эпистемология и самоорганизация / В. А. Цикин // Філософські науки : зб. наук. пр. — Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. — С. 19-27.

Когнітивні репрезентації українознавчих знань

1. Аскольдов С. Концепт «слово». Русская словесность : Антология / С. Аскольдов. — М., 1997. — 278 с.
2. Вежибцкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежибцкая ; [пер. с англ. А. Д. Шмелёва]. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — 288 с.
3. Вільчицька Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст. / Т. Вільчицька; [монографія]. — Тернопіль: Джура, 2008.
4. Воркачѳ С. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропологической парадигмы в языкознании / С. Воркачѳ // Филологические науки. — 2001. — № 1. — С. 64-72.
5. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей / [під ред. Барбари Кассен]. — К. : Дух і Літера, 2009. — Т. 1 — С. 279-283.
6. Каныгин Ю. М. Основы когнитивного обществознания (информационная теория социальных систем) / Ю. М. Каныгин. — К., 1993. — 236 с.
7. Кубрякова Е. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. Кубрякова, В. Демьянков, Ю. Панкрац, П. Лузина. — М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. — 245 с.
8. Листопад І. Розуміння терміна «концепт» в контексті ідеальної комунікації в семантичних суперечках другої половини XIII ст. / І. Листопад // Філософська думка: історико-філософський спецвипуск (Антична і Середньовічна філософія). — 2010. — № 1. — С. 167-178.
9. Лихачѳ Д. С. Концептосфера русского языка / Д. Лихачѳ // Известия Академии наук СССР (Серия литературы и языка). — М. : Наука, 1993. — Т. 52. — № 1. — С. 5.
10. Лозинская Е. В. Литература как мышление: когнитивное литературоведение на рубеже XX–XXI веков / Е. В. Лозинская. — М. : ИНИОН РАН, 2007. — 158 с.
11. Максименко С. Д. Стан та перспективи когнітивної психології в Україні / С. Д. Максименко, І. Д. Пасічник // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»; [Тематичний випуск: «Сучасні дослідження когнітивної психології»]. — Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. — Вип. 12. — 244 с.
12. Микешина Л. А. Філософія науки. Епістемологія. Методологія. Культура / Л. А. Микешина. — М. : Издательский дом Международного ун-та в Москве, 2006. — 439 с.
13. Монакин В. Концепты русской культуры в аспектах сопоставительной семантики / В. Монакин // Studia Philologia. — 2004. — № 1. — С. 11-16.
14. Ничкало Н. Г. Інтердисциплінарність мистецтва педагогічної дії / Н. Г. Ничкало // Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей : зб. наук. матеріалів XI Міжнар. педагогічно-мистецьких читань пам'яті О. П. Рудницької; [гол. ред. І. А. Зязюн]. — Вип. 5 (9). — Чернівці : Зелена Буковина, 2014. — С. 29-35.
15. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стерин. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://zinki.ru/book/kognitivna-lingvistika>.
16. Степанов Ю. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. Степанов. — М., 2004. — 992 с.

17. Усаєнко Т. Концептосфера парадигми національної освіти академіка І. Зязюна / Т. Усаєнко // Філософія педагогічної майстерності; [зб. наук. праць]. — К. : Вінниця, 2008. — С. 205-212.
18. Усаєнко Т. П. Лексична семантика і розвиток мовлення / Т. П. Усаєнко. — К. ; Рад. школа, 1984. — 127 с.
19. Усаєнко Т. Концепт — визначальний чинник когнітивної педагогіки: педагогічна інноватика / Тамара Усаєнко // Концептосфера педагогічної аксіології : матеріали філософсько-методол. семінару «Аксіологічна концептосфера педагогічної освіти»; [автор ідеї і упоряд. Т. П. Усаєнко]. — К. ; Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2010. — С. 44-54.
20. Усаєнко Т. Концептне структурування навчальної інформації / Т. Усаєнко // Теоретико-методол. засади моделювання навчально-виховних систем у педагогічних закладах освіти : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (28-29 жовт. 2009 р.); [ред. В. І. Панченко]. — К. : ПВТП «Lat & K», 2009. — С. 9-11.
21. Усаєнко Т. П. Інноваційні технології: концептне структурування навчальної інформації / Т. П. Усаєнко // Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи : [зб. наук. праць]. — Львів, 2009. — Вип. 2, ч. 2. — С. 130-133.
22. Усаєнко Т. Родинність у вимірах когнітології / Тамара Усаєнко // Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. : «Проф. становлення особистості: проблеми і перспективи», (21-23 жовт. 2009 р.). — Хмельницький, 2009. — С. 118-120.
23. Філософський енциклопедичний словник / [наук. ред.: Л. В. Озадовська, Н. П. Полішук]. — К. : Арбіс, 2002. — С. 285-286.

Концепт кордоцентризм

1. Бердяєв Н. А. Великий інквизитор / Н. А. Бердяєв // Антихрист; [Антологія]. — М., 1995. — 409 с.
2. Більчук Н. Л. Антропологічна філософія серця П. Д. Юркевича / Н. Л. Більчук // Науковий вісник: філософія. — Харків : ХДПУ, 1998. — Вип. 1. — С. 73-77.
3. Возняк С. М. Тенденція інтелектуалізму в українській філософії / С. М. Возняк // Вісник Прикарпатського університету: філософські, психологічні науки. — Івано-Франківськ, 2001. — Вип. 2. — С. 3-10.
4. Гнатюк Я. С. Український кордоцентризм у конфлікті міфологій та інтерпретацій / Я. С. Гнатюк. — Івано-Франківськ, 2010. — 184 с.
5. Грабовський С. ХХ ст. та українська людина: виклик відповіді / С. Грабовський. — К., 2009. — 227 с.
6. Зязюн І. А. Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість / І. А. Зязюн // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць; [за ред. Л. Л. Товажнянського та О. Г. Романовського]. — Харків : НТУ «ХП», 2003. — Вип. 1 (5). — С. 32-41.
7. Кремень В. Г. Трансформація особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації / В. Г. Кремень // Професійна освіта: педагогіка і психологія; [за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало]. — Ченстохов ; К., 2009. — С. 15-25.
8. Кримський С. Під сигнагурою Софії / С. Кримський. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 41.
9. Латинсько-руський словарь. Около 50000 слов. — Изд. 2-е перераб. и доп. — М. : Русский язык, 1976. — 1096 с. — С. 261.
10. Нахлік Є. До верифікації концепції Д. Чижевського про кордо- і україноцентричний світогляд П. Куліша / Є. Нахлік // IV Міжнар. конгрес українців, (Одеса, 26-29 серп. 1999 р.); Літературознавство: доповіді та повідомлення. — К., 2000. — Кн. I. — С. 319-328.
11. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : [монографія] / Е. О. Помиткін. — К. : Внутрішній світ, 2012. — 280 с.
12. Садохин А. П. Культурологія : [учебное пособие] / А. П. Садохин, И. И. Толстикова. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. — 295 с.

13. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / Г. Сковорода [за ред. проф. Леоніда Ушкалова]. — Харків; Едмонтон; Торонто : Майдан; Вид-во Канадського інституту Українських студій, 2011. — 1400 с.
14. Усатенко Т. Кордоцентричні мотиви в професійно-педагогічних обрядах / Т. Усатенко, Г. Усатенко // XV Polsko-Ukraini rokznik; ukrainsko-polski «Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia»; [pod red. Tadeusza Lewowickiego, Iolanty Wilsz, Iwana Ziaziuna, Nelli Nyczkało] // XV Польсько-український щорічник; українсько-польський «Проф. освіта: педагогіка і психологія»; [за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало]. — Czenstochowa; K., 2013. — С. 93-100.
15. Усатенко Т. Концепт кордоцентризм у контексті цінностей особистості / Т. Усатенко // Естетика і етика педагогічної дії: зб. наук. праць / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України; Полтав. нац. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка. — К.; Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2012. — Вип. 4. — С. 29-42.
16. Ушкалов Л. «Філософія серця» Тараса Шевченка / Л. Ушкалов // Слово і час. — 2012. — №9. — С. 17-27.
17. Чижевський Д. П. О. Куліш — український філософ серця / Д. Чижевський // Філософські твори у 4-х т. — К., 2005. — Т. 2. — С. 206-216.
18. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали / Тарас Шевченко. — Твори в п'яти томах. — К.: Дніпро. — 1978. — Т. 4 [Повісті]. — С. 241-383.
19. Юркевич П. Вибране / П. Юркевич; [передмова В. Недашівського]. — К.: Абрис, 1993. — 411 с.

Концепт ідентичність

1. Гроф С. Людство єдине у суті і розмаїтте у формах, тому плекайте власну національну ідентичність / Станіслав Гроф // Тиждень. — №25-26 (293—294), 28 червня — 4 липня 2013. — С. 30-31.
2. Иванова Т. Культурологическая подготовка будущего учителя / Татьяна Иванова. — К., 2005. — 281 с.
3. Кубаєвський М. Концептні імплікації у вивченні взаємозв'язку ідентифікації й ідентичності / М. Кубаєвський, С. Лук'яненко // Психологія і суспільство. — 2009. — №3. — С. 58-68.
4. Личковах В. Універсализм і регіоніка в сучасній етнокультурології / Володимир Личковах // Культурологічна думка. — №1 (2), 2010. — С. 48-54.
5. Нова динаміка вищої освіти і досліджень для соціальних змін та розвитку: Болонський процес 2020 / [за ред. І. О. Вакарчука]. — К., 2009. — 61 с.
6. Панченко В. Теоретичні аспекти розвитку проблеми ідентичності у професійній підготовці сучасного педагога / В. Панченко // Проблеми ідентичності у дослідженні загальнокультурного розвитку особистості педагога в умовах постіндустріального суспільства: матер. наук.-практ. семінару. — К., 2012. — С. 26-34.
7. Программы Европейского Союза и инструменты расширения мобильности между ЕС и странами Восточного партнёрства и др. программы сотрудничества: Восточное измерение мобильности [Конференция Восточного партнёрства, организованная в рамках Президента Польши в Совете ЕС 6-7 июля 2011 года]. — Варшава: Научный центр Коперника. — 2011. — 41 с.
8. Рудакевич О. Національний принцип самоорганізації соціуму / О. Рудакевич // Нова парадигма. — 2008. — Вип. 76. — С. 62-73.
9. Словник української мови. — К.: Наукова думка, 1979. — Том X [Т-Ф]. — 658 с.
10. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. — К.: Основи, 1994. — 223 с.
11. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тисяч слів і словосполучень / Укл. О. І. Скопленко, Т. В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2006. — С. 789.
12. Усатенко Т. Ідентичність в контексті мистецької освіти / Т. Усатенко // Естетика і етика педагогічної дії: зб. наук. праць. — 2011. — Вип. 1. — С. 137-140.
13. Усатенко Т. Етнонаціональна ідентичність: українознавчий контекст / Т. Усатенко // Українознавчий альманах; [відп. ред. М. Обушний]. 2011. — Вип. 5. — С. 42-45.

14. Усатенко Т.П. Українськість як чинник соціокультурної ідентичності / Т.П. Усатенко // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: матеріали XI наук.-практ. конф. сусп. наук. / [проект «Духовні цінності українського суспільства у світлі співпраці суспільствознавства і богослов'я»]. — К. : Нац. акад. управління, 2011. — С. 130-132.
15. Усатенко Т. Ідентичність в структурі професійної компетентності педагога / Т. Усатенко // Розвиток педагогічних наук в Україні і Польщі на початку XXI століття : зб. наук. праць. — Черкаси ; К. : Видавець Чабаненко Ю. А., 2011. — С. 194-199.
16. Усатенко Г. Про Григорія Сковороду, ідентичність і давню літературу / Галина Усатенко // Дивослово. — 2003. — № 5. — С. 47-51.
17. Хёксле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хёксле // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 112-123.
18. Чернієнко В. О. Ідентичність і метафізика / В. О. Чернієнко // Наука. Релігія. Суспільство. — 2006. — № 4. — С. 161-169.

Концепт *родинність*

1. Амос Оз розмовляє з Едгаром Рейшманом: інтерв'ю // Кур'єр ЮНЕСКО. — 1994. — Січ. — С. 5.
2. Білоус О. Світ і людина XXI ст. / О. Білоус // Голос України. — 2000. — 26 грудня. — 3 с.
3. Енциклопедія українознавства: загальна частина : [Репринтне відтворення видання 1949 р.] — К., 1994. — 400 с.
4. Крисаченко В. С. Природа в українській духовності / В. С. Крисаченко // Феномен української культури: методологічні засади осмислення : зб. наук. праць. — К. : Фенікс, 1996. — С. 336-357.
5. Крымский С. Б. Строй культуры: хронотопы и символы / С. Б. Крымский // Collegium. — № 1. — 1993. — С. 21-33.
6. Родино-сімейна енциклопедія / [за заг. ред. Ф. Арвата]. — К. : Богдана, 1996. — 438 с.
7. Словник української мови. — К. : Наукова думка, 1971. — Т. 2 [Г-Ж]. — 550 с.
8. Словник української мови. — К. : Наукова думка, 1977. — Т. 8 [П-Р]. — 927 с.
9. Словник синонімів української мови: у 2-х томах / А. Бурячок, Г. Гнатюк, С. Головащук [та ін.]. — К. : Наукова думка, 2000. — Т. 1. — 1026 с.
10. Стельмахович М. Програма з українського родинознавства (фамілістики) для IX класу / М. Стельмахович // Рідна школа. — 1993. — № 8. — С. 21-26.
11. Степанов Ю. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. Степанов. — М. : Акад. проект, 2004. — 992 с.
12. Усатенко Т. Філософія родинності — основа української національної школи / Т. Усатенко // Рідна школа. — Нью-Йорк, 1995. — Черв. — С. 6-9.
13. Усатенко Т. Концептосфера родинності в просторі українознавства / Тамара Усатенко // Наук. вісник Чернівецького ун-ту ім. Ю. Федьковича: педагогіка та психологія : зб. наук. праць. — Чернівці : ЧНУ, 2009. — Вип. 451. — С. 188-194.
14. Усатенко Т. Родинність у вимірах когнітології / Тамара Усатенко // Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. «Проф. становлення особистості: проблеми і перспективи», (21-23 жовт. 2009 р.). — Хмельницький, 2009. — С. 118-120.
15. Усатенко Т. П. Родинність — складова антропологічної моделі виховання / Т. П. Усатенко // Вісник Національної академії оборони України : зб. наук. праць. — К. : НАОУ, 2009. — Вип. 3 (11). — С. 93-97.
16. Усатенко Т. Лексико-семантичне поле родинності / Т. Усатенко // Українська мова в середніх шк., гімназіях та колегіумах. — 2005. — № 9-10. — С. 182-190.
17. Шахрай Т. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX — початку XX ст. : автореф. дис. канд. історич. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Шахрай. — Черкаси, 2009. — 20 с.

Концепт *батьківство*

1. Грабовська І. М. Гендер і філософія в постколоніальній спільноті / І. М. Грабовська // Вісник Дніпропетровського ун-ту: філософія, соціологія, політологія. — Вип. 19. — Т. 17. — № 9/2. — С. 62-67.
2. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 52. — С. 561-562.
3. Ковбас Б. Родинна педагогіка: у 3 т. / Б. Ковбас, В. Костів. — Івано-Франківськ, 2006. — Т. 1: [Основи родинних взаємовідносин]. — 288 с.
4. Концепція Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006-2010 роки // Офіційний вісник України. — 2006. — № 27. — С. 109-111.
5. Левчик Н. Становлення батьківства у Великій Британії та США: історичний аспект / Наталія Левчик // Гуманітарний вісник Держ. вищого навч. закладу «Переяслав-Хмельницький державний пед. ун-т імені Григорія Сковороди»: Педагогіка, психологія, філологія, філософія. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 16. — С. 120-123.
6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу і ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. — К.: Акціонерне товариство «Обереги», 1992. — 87 с.
7. Ничкало Н. Г. Усвідомлення мети: людина, родина, Батьківщина, людство / Н. Г. Ничкало // Концептосфера педагогічної аксіології: Матеріали філософсько-методологічного семінару «Аксіологічна концептосфера педагогічної освіти»; [Авт. ідеї і упор. Т. П. Усатенко]. — К.; Ніжин: Видавельц ПП Лисенко М. М., 2010. — С. 13.
8. Сніжко В. Психологічне довкілля України / В. Сніжко. — К., 2000. — 60 с.
9. Українська минушина: ілюстративний етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна [та ін.]. — К.: Либідь, 1993. — 254 с.
10. Усатенко Т. П. Українська національна школа: минуле і майбутнє: (українознавчий вимір) / Т. П. Усатенко. — К.: Наукова думка, 2003. — 285 с.
11. Usatenko T. Konceptcja ojca w kontekście tożsamości cenderowej / Usatenko Tamara Pylypiwna // Pedagogika Ojcostwa: Katolicki Przegląd Spoleczno-Pedagogiczny. — Nr 2 (1/2011). — S. 202-208.
12. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Богдан Цимбалістий // Українська душа. — Нью-Йорк: Ключі, 1956. — С. 26-44.
13. Шаповал М. Загальна соціологія / Микита Шаповал; [заг. наук. ред. О. П. Юренка]. — К.: Укр. центр дух. культури, 1996. — 367 с.
14. Яворська Л. Яким має бути добрий батько / Л. Яворська // Освіта України. — 2010, 21 серпня. — С. 3.

СЛОВНИК

АКСІОЛОГІЯ (грецьк. *axios* — цінність, вартість; *logos* — вчення) — вчення про цінності, філософська теорія цінностей, що з'ясовує якості та властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби, інтереси і бажання людей. До кінця XIX ст. цінності розглядали в контексті метафізики, теології або епістемології.

АНТРОПОЛОГІЯ (грецьк. *anthropos* — людина; *logos* — вчення) — сукупність наук про людину; загальна інтегративна наука про людину в усіх аспектах її життя.

АРХЕТИПИ (грецьк. *arche* — початок, походження; *typos* — вчення) — відображення у глибинах свідомості та структурах психічного життя культурно-історичного досвіду людей, їх багатотисячолітніх традицій (міфологічних образів, етико-нормативної свідомості, національної ментальності тощо).

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ (франц. *global* — всесвітній, загальний; лат. *globus* — куля) — техніко-технологічні революції в галузі інформатики та телекомунікацій, виявляються в об'єднанні національних економічних практик; новому світовому розподілі праці; поширенні культури споживання (макдоналізація); масової культури; міжнародних суспільних рухів; поява своєрідних «містків», необхідних для міжнаціонального порозуміння; «органічне» змішування різних культур за умови збереження їхньої автентичності.

ГНОСЕОЛОГІЯ (грецьк. *gnosis* — пізнання; *logos* — вчення) — галузь філософії, яка вивчає сутність пізнавального процесу, його принципи, типи, форми, засоби й закономірності набуття людиною істинних знань про навколишній світ і саму себе, що лягли в основу методології.

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ — здатність і готовність громадян до активної участі, їх інтерес до примноження не тільки особистих, приватних, але й суспільних надбань, тобто їх орієнтація на суспільне благо або почуття солідарності, що свідчить про їх готовність до вчинків, дій, зусиль.

ГУМАНІЗМ (лат. *humanus*; *homo* — людина, *humus* — земля) — ставлення до людини як до найвищої цінності, захист її права на вільний розвиток і вияв своїх здібностей; течія в західноєвропейській культурі епохи Відродження, яка визнає людину найвищою цінністю у світі, де здійснюється повага до гідності та розуму людини, право на щастя в житті, вільний вияв природних почуттів і здібностей; визволення науки і особистості від церковних обмежень.

ГУМАНІСТИКА (грецьк. *humanitas* — людство; освіченість) — стосується вивчення людини, мови, культури та історії народів разом з природничими і технічними науками, а також вивчення, свідомості людини та людського суспільства.

ГУМАНІТАРИСТИКА — гуманістично-ноосферна концепція епістемології на постнекласичному етапі розвитку науки, що набуває поширення в науково-філософському, освітньому, суспільно-політичному дискурсі, акцентуючи увагу на антропологічному підході.

ДИСКУРС (лат. *diskursus* — розмірковування і фр. *discours* — промова, виступ) — текст в аспекті подій, мовлення як цілеспрямованої соціальної дії, компонент взаємодії людей; ситуативно обумовлена інтерсуб'єктна мовленево-розумова діяльність, спрямована на взаємну орієнтацію у життєвому просторі.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ (грецьк. episteme — знання, logos — вчення) — вчення про знання, про те, що є знання, що ми можемо знати і як ми пізнаємо світ; оновлений тип науковості.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА — знання про осмислення буття, життя світу, досвіду українців, українства, України; сприйняття, розуміння пізнавальних, ментальних та ін. процесів етнонації.

ЕТНІЧНІСТЬ (грецьк. ethnikos — племінний, народний) — соціальна, сутнісна та якісна характеристика спільноти або індивіда, яка виражає їх приналежність, взаємозв'язок та походження, впливаючи на самопочуття, світо-розуміння, поведінку та взаємовідносини соціальних суб'єктів всіх рівнів.

ЕТНОС (грецьк. ethnos — плем'я, народ) — усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, усвідомлення єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксована у самоназві (етнонімі).

ЖИТТЄСВІТ (ЖИТТЄВИЙ СВІТ) — простір буття індивіда, уявлення про яке не «навантажене» теоретичними міркуваннями й узагальненнями, а відбудовується на власному досвіді.

ЗНАННЄЗНАВСТВО — чинник пізнання, що охоплює культуру відбору «потрібного знання», методику його пошуку за допомогою засобів інформаційно-освітнього матеріалу в системі навчання; навички використовувати «належне» знання у власній професійній діяльності, у житті взагалі.

ІДЕНТИЧНІСТЬ (лат. identicus — однаковий, тотожний) — уявлення людини про своє Я, що характеризується суб'єктивним почуттям своєї індивідуальної самототожності і цілісності; ототожнення самою людиною себе (частково усвідомлене, частково неусвідомлене); однаковість, тотожність, рівнозначність.

КОГНІТИВІЗАЦІЯ (англ. cognitive — пізнавальний) — спрямованість на посилення смислових аспектів аналізу тієї чи іншої науки, що дає можливість підсилити загальний рівень конкретної науки, піднімаючи теоретичну основу її базових категорій.

КОГНІТИВІЗМ — теорія глибинних розумових процесів непідвладних зовнішньому спостереженню, що стала базисом продуктів комп'ютерної мережі 70-90 рр. ХХ ст.; важливий чинник організації сучасної дистанційної освіти, спрямованої на нові форми і схеми пізнання, суттєво впливаючи на мислєдіяльність особистості.

КОГНІТОЛОГІЯ — наука, метою якої є дослідження функціонування знання у різноманітних системах (технічних, живих істот, суспільства) завдяки розвитку кібернетики та інформаційних розробок «штучного інтелекту».

КОГНІТИВІСТИКА (англ. cognitive — пізнавальний, з лат. cognitio — сприйняття, пізнання) — наука про мислення і пізнання, яка вивчає і моделює принципи організації і функціонування штучних систем.

КОГНІТИВНА НАУКА — міждисциплінарна галузь, що методом комп'ютерного моделювання досліджує функціонування знань (отримання, осмислення, розуміння, структурування, збереження, впровадження) в інтелектуальних системах.

КОГНІТИВНА ПЕДАГОГІКА — спрямування навчальної та виховної інформації на нові форми і схеми розуміння (осягання, усвідомлення, інтуїції,

оцінювання, класифікації тощо), суттєво впливаючи на мислєдїяльнїсть особистості; когнїтивна система представлення знань.

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ — наука, що вивчає психологїчний склад людини, її інтелектуальнї здібності і механізми, нерозривно пов'язані з інформаційними механізмами функціонування логосфери.

КОГНІТИВНІСТЬ — сукупнїсть процесів, якї забезпечують усвідомлення та набуття знань і включають в себе відчуття, впізнання, уявлення, образи, судження, спогади, навчання, розмірковування, що сприяють розвитку когнїтивних здібностей.

КОМУНІКАЦІЯ — інтерактивна міжсуб'єктна діяльнїсть (як мовленнєва, так і немовленнєва), змістом якої є встановлення спільних орієнтирів у життєвому просторі на підґрунті вироблення спільних смислів.

КОНЦЕПТ (лат. *conceptus* — думка, поняття; *conspicere* — збираю; задумую) — основна одиниця структурованого знання у свідомості людини; як явище когнїтології концепт здатний створювати нову пізнавальну діяльнїсть, репрезентуючи її мовними знаками, знаками-символами, зоровими образами, ментальними моделями або автономними від мови знаковими системами (жестами, мімікою, музикою, живописом, скульптурою, танцем тощо).

КОНЦЕПТОСФЕРА — упорядковані та ієрархізовані у певний спосіб концепти, де відбувається складна мережа взаємовідносин, сформованих під впливом колективної свідомості спільноти, її цінностей, досвіду, культури, мови.

КОНЦЕПЦІЯ — система поглядів на те чи інше явище, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; основна ідея будь-якої теорії; головний задум у науковій, художній, політичній та ін. видах діяльнїсть людини.

КРАЄЗНАВСТВО — науковий рух з популяризації знань про край, регіон, село та залучення широких мас населення до активної участі у дослідженнях місцевої історії, створенні її літопису; рух, основними завданнями якого є практичнї дії по збереженню історико-культурної спадщини краю, відродженню духовності, історичної пам'яті; формуванню національної самосвідомості та національної гідності, активізація громадянської позиції людини.

КРАЇНОЗНАВСТВО — комплексне вивчення країн та регіонів, систематизація й узагальнення даних про їх природу і територію, населення та його культуру, господарство, суспільно-політичну організацію, зовнішнї відносини, що становлять напрям міжгалузевих досліджень.

МЕНТАЛІТЕТ (лат. *mentalis* — розумовий) — тип мислення, склад розуму, що проявляється в пізнавальному, емоційному, вольовому процесах і характері поведінки людини. У менталітеті закладений глибинний рівень структури, на якому усвідомлене поєднується з неусвідомленим і який слугує основою стійкості системи смислів та уявлень, що укорінилися у свідомості й поведінці багатьох поколінь.

МЕНТАЛЬНІСТЬ (лат. *mentalis* — розумовий) — склад мислення, властивий даному народу, інтелектуальний потенціал, який задає структуру суспільства; сукупнїсть поглядів, звичок, світоглядів, якї стали нормами поведінки для певного етносу (нації); незмінний внутрішній світ, душа народ, орієнтир на освоєння світу, яке здебільшого здійснюється на підсвідомому рівні; система релігійних уявлень, вірування, звичаї, традиції.

МЕТОД (грецьк. *methodos* — спосіб пізнання) — систематизований спосіб досягнення теоретичного, практичного результату, розв'язання проблем, одержання нової інформації.

МЕТОДОЛОГІЯ (грецьк. *methodos* — спосіб пізнання, *logos* — вчення) — наукові методи пізнання, система наукових принципів, специфічний концептуальний підхід до організації пізнавального, освітнього та прагматичного видів діяльності над об'єктом реального світу; на яких ґрунтується і здійснюється вибір пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження.

МОБІЛЬНІСТЬ (лат. *mobilis* — рухливий) — здатність до швидкого переходу, пересування, переміщення соціального об'єкта (індивіда, автомобіля, моди тощо) з однієї позиції на іншу; здатність швидко виконувати певні завдання.

НАРАТИВ (англ. і фр. *narrative* — розповідь, оповідання; від лат. *narrare* — розповідати, усний виклад) — компонент взаємодії, який утворюється під час комунікативного акту; розповідь, яка розгортається заради самої розповіді; форма усного та письмового оповідання, що структурує власний досвід; зміст історичних подій як розповідь про них; історія як наратологія.

НАУКОВЕ ЗНАННЯ — вірогідне, «неупереджене» знання, яке досягається за допомогою специфічних способів і засобів, що забезпечують нейтралізацію суб'єктивності та неупередженості. Сукупність цих засобів і критеріїв науковості змінюються в результаті еволюції науки та суспільства.

НАУКОЗНАВСТВО — вивчення закономірностей функціонування і розвитку науки, структури й динаміки наукової діяльності, взаємодії науки з іншими сферами матеріального та духовного життя.

НАЦІЯ — спільнота, що включає групу індивідів, чия ідентичність визначається їхнім спільним громадянством або країною походження.

ПАРАДИГМА (грецьк. *paradeigma* — приклад, взірць) — система теоретичних і аксіологічних установок (схем, моделей, інших пізнавальних регуляторів, притаманних певному етапу розвитку науки, культури і цивілізації загалом), прийнятих за зразок або напрям при вирішенні проблеми.

ПАТЕРНАЛІЗМ (фр. *paternalism*, лат. *paternus* — батьківський) — захист, опікунство старшого над молодшим; у деяких країнах — система додаткових пільг та доплат на підприємствах за рахунок працедавців з метою закріплення кадрів, підвищення продуктивності праці, зменшення соціальної напруги; у міжнародних відносинах — опіка великих держав над слабкими країнами, колоніями, підопічними територіями.

ПРОБЛЕМА (грецьк. *problema* — задача) — певна сукупність завдань, які потребують нестандартного розв'язання і перебувають в евристичній (пізнавальної) ситуації, для якої характерна неоднозначність, можливість альтернативних варіантів. Засадовими стосовно проблем є протиріччя між фактами, способами їх пояснення, між потребами та можливостями їх задоволення тощо.

РОДИНА — сім'я з далекими і близькими родичами по батьковій і материній стороні, що знаються впродовж багатьох поколінь, родичаються на засадах розумної свободи, яка вимагає рівноправності всіх членів спільноти, обопільних обов'язків і виховання дітей, об'єднані різноманітними біологічними, господарськими, духовно-культурними процесами.

СТИЛЬ МИСЛЕННЯ — філософсько-методологічне підґрунтя наукових досліджень, таких як мова, мовний знак, концепт, дискурс, комунікація. Ре-

презентаційний стиль мислення спирається на філософське підґрунтя об'єктивного реалізму (пасивне відзеркалення, готове знання, факт) в антропологічній концепції Аристотеля. Діяльнісний стиль мислення — принципово нове розуміння пізнання, первинність суб'єкта, епістемологічна реальність, «суб'єкт — царина існування», мова — спільна система орієнтацій.

ТЕКСТ (лат. *textum* — тканина, зв'язок, побудова) — будь-який феномен людської цивілізації, кожне явище науки чи культури як знакова система, в якій відтворений і зафіксований інтелектуальний рівень його творів; реалізація авторського задуму й комунікативна одиниця найвищого рівня, що реалізується як у письмовій, так і усній формах.

ТЕОРІЯ (грец. *theōria* — спостереження, дослідження) — сфера людської розумової діяльності та її результатів, яка включає в себе сукупність ідей, концепцій, учень, уявлень про об'єктивну реальність з метою її духовного і практичного осягнення. Протистоїть практиці як проблемно-чуттєвій діяльності й водночас перебуває з нею в органічній єдності.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ (лат. *tolerantis* — терпіння) — доброзичливе, терпиме або стримано виражене ставлення до іншого, індивідуальних і групових відмінностей (філософських, світоглядних, культурних, етнічних, релігійних тощо); свідоме пригнічення відчуття неприязні.

УКРАЇНОЗНАВСТВО — цілісне пізнання, осмислення буття, досвіду, цінностей та життєвіту українців, українства, України в філософсько-науковій, часо-просторовій історичності; напрямок наукових досліджень, спрямований на вивчення України як космо-соціо-культурного феномена; навчальний предмет (дисципліна), метою якого є вивчення українознавчих інтегративних знань.

ФЕНОМЕН (грец. *phainomenon* — те, що являється) — факт, процес, подія, предмет, у яких спостерігається сутність чого-небудь, що виступає об'єктом чуттєвого сприйняття, рідкісне незвичайне явище або виняткова людина.

ФІЛОСОФІЯ (грец. *fileō* — люблю, *sophia* — мудрість) — особливий різновид світогляду; система теоретичних знань про фундаментальні ознаки буття — природи, соціального світу, духовної культури, людини.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ — різновид прикладної філософії, який досліджує сутність освітнього процесу і з'ясовує смислові значення освіти в їх соціальному, гуманістичному, гуманітаристичному аспектах.

ФРЕЙМ (з англ. *frame* — каркас, рама) — модель представлення концептів, пов'язаних таким чином, що для розуміння одного з них потрібно з'ясувати цілісну структуру, до складу якої вони залучені.

ЦІННОСТІ — значущість і важливість певних реалій дійсності, які позначають якісну характеристику (добре чи погано) духовних і культурних феноменів, речей, здатних задовольняти різноманітні людські потреби. Цінності вивчає аксіологія (грец. *axia* — цінність і *logos* — вчення), а також філософія, соціологія, соціальна психологія, педагогіка та ін., класифікують цінності за різними ознаками.

Наукове видання

Усатенко Тамара Пилипівна

**ЕПІСТЕМОЛОГІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА:
ПЕДАГОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ**

Монографія

(українською мовою)

На обкладинці використана робота *Ірини Сардак*
«Чумацький шлях»

Технічний редактор *О. М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *В. М. Яценко*
Редактор *С. М. Бронза*
Оформлення обкладинки *К. А. Бобровницька*

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Підп. до друку 3.12.2014. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 8,0.
Замовлення № 2638. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.kr.ua